15,84.

11431

Vedanta vādāvali II

॥ श्रीः ॥

सुदर्शनसुरद्रुमः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९९.

मूल्यं रू. २—०—०

॥ श्रीः ॥

सुदर्शनसुरद्रुमः

भव्योल्लासाय भूयाद्विनमदमरराड्दिव्यकोटीरकोटी-
रत्नाग्रचप्रत्नमुक्तामणिगणविलसत्कान्तिकिञ्जल्कजुष्टम् ।
पादाब्जं श्रव्यनव्येतरफणितिसतीदिव्यसीमन्तसीमा-
सन्धार्यं श्रीपतेश्श्रीयदुशिखरिशिखारत्नदीपस्य विष्णोः ॥१॥

चिरन्तनसरस्वतीचिकुरमल्लिकातल्लज-
प्रफुल्लनवमञ्जरीप्रविगलन्मधूलीझरी ।
कला कलयतां मुदं कमलनेत्रवक्षस्स्थली-
कषोपलतटीकनत्कनकरेखिका काचन ॥ २ ॥

पूर्वाचार्यपरम्परां प्रतिपदं वन्दे मुकुन्दे रतां
यस्याः प्राथमिको रमाप्रियसखो नाथादयो मध्यमाः ।
श्रीमच्छिङ्गलदेशिकस्तु चरमो येनाहमध्यापितः
शास्त्रं यत्पदसंश्रयात्प्रकथनो यद्दैवतो यत्सुतः ॥ ३ ॥

जयन्तु जगतां श्लाघ्या जराजन्मनिरासकाः ।
पुरन्दरस्य यमिनां पदपङ्कजरेणवः ॥ ४ ॥

शेषार्यवंशवार्धीन्दुरनन्ताचार्यकोविदः ।
करोति विदुषां प्रीत्यै सुदर्शनसुरद्रुमम् ॥ ५ ॥

रङ्गाचार्यमनीषिणां निवसतां गोवर्धने वर्धने
प्राज्ञानां करुणावशाद्विलसितामाज्ञां पुरस्कुर्वता ।
मन्दोदीरितफल्गुदूषणवचोनिर्मूलनेच्छावता
ग्रन्थोऽयं रचितः फलं च गमितः श्रीपार्थसूतार्पणात् ॥६॥

इह तावत्प्रत्यक्षानुमानशब्दैस्तप्तमुद्राधारणस्य धर्मत्वं व्यवस्थाप्यते ॥

तत्र तप्तमुद्राधारणस्य धर्मत्वग्राहकं प्रत्यक्षं नेन्द्रियजन्यं, तादृशस्य प्रत्यक्षस्य धर्मत्वाविषयकत्वात् । किन्त्वीश्वरयोगिप्रभृतीनां प्रत्यक्षं, अस्मदादीनामपि तप्तमुद्राधारणांशे लौकिकं धर्मत्वांशेऽलौकिकं प्रत्यक्षं च, तद्ग्राहकम् ॥

न च—तादृशालौकिकप्रत्यक्षस्य श्रुतिस्मृत्यादिजन्यशाब्दबोधगृहीतग्राहितया न प्रामाण्यसम्भवः, अज्ञाताबाधितार्थग्राहिताया एव प्रामाण्यरूपत्वादिति—वाच्यम्; तथा सति स्मृत्यादीनामप्यप्रामाण्यापत्तेः। एवं—तप्तमुद्राधारणं धर्मः, अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात्, दर्शादिवत्——इत्यनुमानं च तद्ग्राहकम् ॥

यत्तु—तप्तचक्रादिधारणं धर्म इत्यत्र न प्रत्यक्षं प्रमाणं, धर्मस्य प्रत्यक्षागोचरत्वात्; नाप्यनुमानं, श्रुत्यनुपजीविनोऽनुमानस्य धर्मप्रमाणत्वायोगात्—इति ॥

अत्रोच्यते ॥ तप्तचक्रादिधारणविशेष्यकधर्मत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावस्साध्यते, उत प्रमात्मकप्रत्यक्षसामान्ये तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वाभावः, प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन चक्रादिधारणनिष्ठविशेष्यतानिरूपितधर्मत्वनिष्ठभ्रमान्यनिरूपितप्रकारताकत्वाभावो वा?

नाद्यः—तादृशप्रत्यक्षस्य भवन्मतेऽसिद्धत्वेन पक्षस्योभयवाद्यसिद्धत्वापत्तेः । अनात्मकतादृशप्रत्यक्षस्य प्रसिद्धावपि न निस्तारः; तादृशप्रत्यक्षस्यापि धर्मितावच्छेदकाद्यंशे प्रमात्वसम्भवेन प्रमात्वसामान्याभावसाधने बाधात्, धर्मत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितधर्मत्वप्रकारताकत्वाभावसाधनेऽपि तप्तमुद्राधारणं सन्ध्यावन्दनं च धर्म इति समूहालम्बनप्रत्यक्षे बाधात् । सामानाधिकरण्येन साध्यतास्वीकारे च तादृशप्रत्यक्षसामान्यस्य प्रामाण्यानिराकरणादसङ्गतिः; सामानाधिकरण्येन प्रमात्वाभावसिद्धावपि प्रत्यक्षविशेषस्य प्रामाण्यसम्भवाविरोधात्, धर्मस्य प्रत्यक्षागोचरत्वादिति हेत्वसङ्गतेश्च, तप्तचक्रादिधारणनिष्ठधर्मत्वस्य प्रमात्मकप्रत्यक्षागोचरत्वादितिहेत्वर्थत्वे च साध्याविशेषात् ॥

न द्वितीयः—अन्यांशे प्रमात्मकप्रत्यक्षे बाधात् तदंशे प्रमात्मकप्रत्यक्षस्य चाप्रसिद्धेः, महानसीयवह्निमति वह्न्यभावसाधनवत्तदंशे प्रमात्मकप्रत्यक्षे तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वाभावसाधनासम्भवात् भ्रमान्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तत्साधनेऽप्यन्यांशे भ्रमात्मकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिराकरणादसङ्गतिः ॥

नापि तृतीयः—ईश्वरयोगिप्रत्यक्षादौ बाधात्, इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तत्साधनेऽप्यन्यांशे लौकिकप्रत्यक्षमादाय बाधात् अलौकिकान्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तत्साधनेऽन्यांशेऽलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिराकरणादसङ्गतिः । तदंशे अलौकिकान्यत्वनिवेशेऽपि न निस्तारः, तदंशे लौकिकालौकिकोभयात्मकप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिराकरणात् ॥

न च—ईश्वरयोगिप्रत्यक्षादेस्तप्तमुद्राधारणांशे धर्मत्वावगाहित्वस्य अस्माभिरनभ्युपगमान्न दोषः; प्रतिवादिरीत्या बाधस्य दोषत्वे अनुमानमात्रोच्छेदादिति—वाच्यम् । एवमपि साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वार-

त्वात्, तादृशभ्रमान्यनिरूपितप्रकारताया अप्रसिद्धत्वात् ; प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन तत्साधने च सिद्धसाधनं ; धर्मस्य प्रत्यक्षागोचरत्वादिति हेतुरप्ययुक्तः, व्यधिकरणत्वात् । धर्मत्वाविषयकत्वादिति हेतुकरणेऽपि प्रतिवादिरीत्या असिद्धिः ; तप्तमुद्राधारणगतधर्मत्वं प्रत्यक्षग्राह्यमिति वदन्तं प्रत्येवानुमानप्रयोगात् तादृशधर्मत्वस्य प्रत्यक्षग्राह्यतामनभ्युपगच्छन्तं प्रत्यनुमानप्रयोगे त्वनुमानवैफल्यात् सिषाधयिषया न्यायप्रयोगस्य चासाम्प्रदायिकत्वात् । नापीत्याद्यप्ययुक्तं ; अनुमानप्रामाण्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्, अनुमानविशेषस्य प्रमाणत्वाभावेन तत्सामान्यस्य प्रमाणत्वाभावसाधनायोगाच्च ॥ न च—श्रुतेरभावस्य वक्ष्यमाणतया तदुपजीव्यनुमानस्यासम्भवात्, तदनुपजीव्यनुमानस्य च प्रमाणत्वायोगादनुमानसामान्यस्य तदंशेऽप्रामाण्यं युक्तमिति—वाच्यम् ; वक्ष्यमाणरीत्या श्रुतेरभावस्यासिद्धेः ॥ न च श्रुतिसद्भावेऽपि तदुपजीव्यनुमानस्यानुवादित्वादप्रामाण्यमिति वाच्यम् ; तथा सति स्मृत्यादेरप्यप्रामाण्यापत्तेः ॥ —इति ॥

एवमेव प्रत्यक्षानुमानादिपदानां कारणपरत्वेऽप्युक्तरीत्यैव दोषो बोध्य इति दिक् ॥

तत्र प्रमाणभूतशब्दस्तावत् श्रुतिस्मृतिपुराणपाञ्चरात्राणि । तत्र श्रुतिरपि पठ्यमानश्रुतिः खिलश्रुतिश्चेति द्विविधा । तत्र पठ्यमानश्रुतिः प्रथममुदाह्रियते ॥

शतपथे तावत्—

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच— परं ब्रह्मेत्येको देवो विश्वतश्चक्षुरुत विश्वात्मा विश्वतोबाहुरुत एष पुरुषोऽन्तर्यामोऽन्तर्यामस्स विश्वतोमुखस्सर्वात्मा विश्वतस्पादिति । नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायत इति । सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः । पुरुषोऽन्तर्यामोऽ

न्तर्यामः। स आदित्यतेजो भवति, स आदित्यलोको भवति, स विष्णुरेव भवति, स विष्णुलोको भवति । तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्य-मित्यग्निहोत्रमेव लोको भवत्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्तस्माद्द्विरेखं भवति । भूःस्वयम्भूर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—ज्ञानं वै पुरुषो ब्रह्मणो जायते ब्राह्मणो भवति, वसिष्ठः कश्यपोऽत्रिर्जमदग्नि-र्विश्वामित्रोऽयं व्यासः पाराशर्यस्सनकादयो देवास्स ब्रह्मलोको भवति, तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति स विष्णुलोको भवति सोऽनन्तलोको भवति स पुण्यलोको भवति स वै पुण्यो भवति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—आदित्यः पुरुषस्स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठितश्चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद प्रति तिष्ठति, प्रजया पशुभिरस्मिन् लोकेऽमृतत्वमेति पापं हरति, सुदर्शनं धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्रं द्विरेखं भवति, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्य इति होवाच—आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं नारायणं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं विष्णुरेव भवति तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनःपप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—इदं वै तत्पुरुषस्य परायणो भवति तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति, इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं वै भरद्वाजः, इमावेव विश्वामित्र-जमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकाश्यपा वयमेव वसिष्ठोऽयं काश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यते तद्यदत्ति

तस्यैतस्य सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति स विष्णुरेव भवति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनःपप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति होवाच—पृच्छामि त्वा परमं तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र पुरुषस्य नाभिः, ब्रह्मणो जायत इति । देवासः पितरो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयतास्स्वर्गं लोकमायन् । येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्त्यग्निना वै होत्रा तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्तस्मात् द्विरेखं भवति पुनरागमनं न याति ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ * ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच—विष्णुरिन्द्रो वै देवा इन्द्रो वै नारायणान्नु जायते, किंदैवतोऽस्यां विष्णुदैवत इति, स विष्णुः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति....रूपाणि पश्यति, कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानीति, हृदय इति होवाच, तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

" अथ कात्यायनेति होवाच—परमपुरुषो वै देवा मनो वै ब्रह्म मनोऽनन्तानन्तलोके निवसति तप्तं चक्रं द्विभुजेधार्यमिति ब्राह्मणास्तद्वहन्त्यग्निना वै होत्रा तप्तं तनुरित्यापोऽन्तरिक्षं समुद्रं गच्छन्त्यथापो देवास्समुद्रं गच्छन्ति यथाह वै देवा ब्राह्मणाः केशवं प्रति गच्छन्ति ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच—पुरुषश्चन्द्रमस्यादित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादित्यान्तःपुरुषस्य देवस्य देवनादिगुणयुक्तस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नेति ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते मनो वै कामं मनोऽनन्ता मनो वै ब्रह्म मनो वै विष्णुरिति ब्राह्मणा धारयन्त्यूर्ध्वपुण्ड्रं द्विरेखं भवति ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

"अथ कात्यायनेति होवाच—सर्वं तदिदं सर्वात्मनः परायणं नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणमिति देवो भूत्वा देवासः पितरो विदुरित्यात्मा गुहायां निहितोस्य इत्यन्तर्यामी मघवन् मादयस्व स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमि स्वां कुतोऽसीति ब्रह्मणेति होवाच, तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥"

—इति ॥

त्रिष्वपि वेदेषु—"पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते, प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः, अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते, श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥" — इति ॥

यजुषि काठके—"चरणं पवित्रं विततं पुराणं, येन पूतस्तरति दुष्कृतानि, तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः, अति पाप्मानमरातिं तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्, ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत्, अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं, चरणं नो लोके सुधितां दधातु ॥"—इति ॥

ऋचि साम्नि च—"चमूषच्छ्येनश्शकुनो भिभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स-आयुधानि बिभ्रत् । अपामूर्मिं स च मानस्समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥" —इति ॥

तत्र पवित्रं त इतिश्रुतेरयमर्थः ॥ ब्रह्मणः—चतुर्मुखस्य । पते—नियामक; चेष्टासामान्यप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वं तन्निष्ठस्वत्वनिरूपकत्वं वा तत्पतित्वं । प्रभुः—चेष्टासामान्यप्रयोजकसङ्कल्पाश्रयस्त्वं । विश्वतः—विश्वस्य, सार्वविभक्तिकस्तसिः । सर्वेषां गात्राणि पर्येषि—व्याप्नोषि, अन्तर्यामिरूपेण वर्तसे; गात्रत्वव्यापकसंयोगानुकूलव्यापाराश्रय इति यावत् । ते—व्यापकस्य तव; पवित्रं विततं—अग्निसन्तप्तस्वसंयोगजन्यकिणवत्त्वसम्बन्धेनाऽऽस्तिकजनसामान्यनिष्ठं ॥ तथा च—स्वीयान्तर्यामिरूपवत्तासम्बन्धेन गात्रत्वव्यापकस्य तव चक्रं उक्तसम्बन्धेन योगाप्रयोज्यास्तिक जनगात्रत्वव्यापकमित्यर्थः । गात्रे योगाप्रयोज्यत्वनिवेशाच्च चक्रा-

ङ्कितानामपि योगिनां योगप्रयोज्यशरीरे चक्राङ्कनविरहेऽपि न-व्यापकत्वानुपपत्तिः । पवित्रशब्दस्य परिशुद्धित्राणकर्तृत्वावच्छिन्ने योगशक्तेस्सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढेश्च सत्त्वाद्योगरूढता, 'पुनाति त्रायते चेत्यतः पवित्रं इति- **एकायनब्रह्मणे** निरुक्तत्वात् ॥

'सुदर्शने च दर्भे च पवित्रं चणसूत्रके ।'

इति **वेदनिघण्टुवचनात्**—

'सुदर्शनं सहस्रारं पवित्रं चरणं पविः ।'

'सुदर्शनं हरेश्चक्रं पवित्रं चरणं पविः ।'

इति **निघण्टुवचनाच्च** ॥

पाद्मे च—

'पवित्रं चरणं नेमी रथचक्रं सुदर्शनं ।
सहस्रारं प्राकृतघ्नं लोकद्वारं महौजसं ।
नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोधम ॥' —इति ॥

श्रीशास्त्रेऽपि– 'पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनं ।
पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः ॥'—इति ॥

योगशक्यतावच्छेदकघटकपरिशुद्धिश्च–प्रत्यवायाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पः ; विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशसङ्कल्पं प्रति वह्निसन्तप्तस्वसंयुक्तभुजघटितदेहवत्तासम्बन्धेन सुदर्शनस्य हेतुत्वात्तस्य परिशुद्धिकरत्वोपपत्तेः । त्राणं च–मोक्षादिरूपं फलम् । तद्धेतुत्वमप्युक्तसम्बन्धेन सुदर्शनस्य बोध्यम् । तेनातप्ततनूः--तज्जन्यरूपपरावृत्त्याश्रयभुजवद्भिन्नः, तापस्य करणसाकाङ्क्षत्वात् पवित्रशब्दस्य प्रथमान्ततया क्रियासाकाङ्क्षत्वाच्च तेनेत्यध्याहारेण योजनाया युक्तत्वात् । तप्ता तनूर्यस्य स न भवतीत्यतप्ततनूरिति विग्रहाङ्गीकारेण तपधातो रूपपरावृत्त्यर्थकतया क्तप्रत्ययस्याश्रयार्थकतया तनुपदस्य भुजार्थकतया चोक्तार्थलाभात् । आमः–अदग्धपापः, अविनष्टमोक्षहेतुभूतोपासनादिप्रति-

बन्धकपापवानिति यावत् । तत्—ब्रह्म, नाश्नुते न प्राप्नोति । तच्छब्दस्य ब्रह्मनामत्वं 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति प्रमाणसिद्धम् । मोक्षहेतुभूतोपासनप्रतिबन्धकपापनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति स्वजन्यरूपपरावृत्त्याश्रयभुजघटितदेहावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन सुदर्शनस्य हेतुतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य मोक्षाभावप्रयोजकत्वोपपत्तेः, तापाभावविशिष्टतन्वाः मोक्षाभावप्रयोजकत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । योगिनां चक्राङ्कितानामपि तापाभावविशिष्टदेहान्तरसत्त्वेन मोक्षानापत्त्या च अतप्ता तनूर्यस्येति विग्रहोपेक्षा । इत् —इदं, तप्तसुदर्शनं; वहन्तः—उक्तसम्बन्धप्रयोजकव्यापारवन्तः । शृतासः—दग्धपापाः ; तत्समाशत—ब्रह्म प्राप्तवन्तः—इत्यर्थः ॥ अत्र मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनेनैवेष्टसाधनताज्ञनाधीनप्रवृत्त्युपपत्तावपि सद्विद्यादहरविद्यादिवद्विकल्पेन हेतुत्वे सर्वेषां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यतो मोक्षाभावप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिधानम् ॥

यत्तु—पवित्रं त इत्यादिश्रुतिर्न चक्रधारणे प्रमाणं, तस्यापातप्रतीतत्वात् । न हि शब्दस्यापातप्रतीत एवार्थः ; 'चित्रया यजेत' 'आज्यैर्जुषते' 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादेरपि चित्राज्याकाशाद्यधिकरणपूर्वपक्षरीत्या चित्रद्रव्यघृतगगनाद्यर्थकत्वस्य 'अन्धो मणिमविन्दत्' इत्यादेरपि प्रतीतार्थपरत्वस्य प्रसङ्गेन मीमांसावैयर्थ्यात्, 'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति' इति स्मृतेश्च, 'यश्छन्दसां योगमावेद धीरः' इति श्रुत्यैव स्वार्थस्य गहनत्वोक्तेश्च ; किं तु मीमांसितः । न च—आपातप्रतीतार्थत्यागे स्वार्थपरित्यागप्रसङ्गेन शब्द एव बाधितस्स्यादिति—वाच्यम् । आपातप्रतीतार्थमात्रपरित्यागेऽपि मीमांसितस्य स्वार्थस्यात्यागात् । आपातप्रतीतार्थत्यागे पुरुषभ्रान्तिरेव त्यक्ता भवति । तथा च—पवित्रं त इत्यादि-

श्रुतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनपरा ॥ तथा हि–ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पते हे विष्णो प्रभुस्त्वं विश्वेषां गात्राणि पर्येषि–व्याप्नोषि अन्तर्यामिरूपेण वर्तसे । तादृशस्य ते तव पवित्रं 'पूतं पवित्रं मेध्यम्' इत्यमरकोशात्–परिशुद्धं विततं विस्तृतं तत् प्रसिद्धं मोक्षरूपं सुखम् । अतप्ततनूः–तप्तं तपः, भावे निष्ठा; तद्रहिता तनूर्यस्येति स तथोक्तः; यद्वा–कर्तरिक्तप्रत्ययः। अत एव आमः–अपक्वः, अक्षीणपाप इति यावत्; एवंविधः पुमान् नाश्नुते– न प्राप्नोति; तत्तपः, इद्वहन्तः–वहन्त एव, चरन्त एवेत्यर्थः । अत एव शृतासः–दग्धपापाः; समाशत–मोक्षं प्राप्तवन्तः ॥ तथा च–अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तपसो मोक्षसाधनत्वपरत्वान्नेयं श्रुतिस्तप्तचक्रादिधारणे प्रमाणम्॥ —इति ॥

तन्न । तथा सति पवित्रविततशब्दयोस्सन्निकृष्टेन अतप्ततनूरित्यनेनोक्तरीत्या अन्वयसम्भवेऽपि विप्रकृष्टेन तच्छब्देनान्वये व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात् ॥

न च–यत्पवित्रं विततं तेनाग्निदग्धेनातप्ततनूरिति त्वदीययोजनायां यत्तेनाग्निदग्धेनेत्यध्याहारप्रसङ्गेन तदपेक्षया व्यवहितान्वय एव युक्त इति–वाच्यम् । 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ वाक्यार्थभूतस्य धावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दर्शनेऽन्वयवत् प्रकृतेऽपि त्वत्सम्बन्धिविततत्वविशिष्टस्य सुदर्शनस्य वाक्यार्थभूतस्य करणतासम्बन्धेन तपधात्वर्थेऽन्वयाङ्गीकारेणाध्याहारविरहात्; सम्भवत्येकवाक्यत्वे तत्त्यागायोगात् ॥

न च–विततत्वविशिष्टस्य सुदर्शनस्य नामार्थस्य धात्वर्थे कथं भेदेनान्वयः, अन्यथा काष्ठं पचतीत्यादौ काष्ठादेरपि करणतासम्बन्धेन पाकेऽन्वयापत्तिरिति–वाच्यम् । केवलनामार्थस्य धात्वर्थे भेदे-

नान्वयानङ्गीकारात् वाक्यार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयाङ्गीकारे क्षतिविरहात् । अत एव

"श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयश्शुभाः ।
पराक्रमं च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥"

इत्यत्र प्रथमान्तपदोपस्थितानां शुभत्वविशिष्टोत्पत्तीनां भेदेन श्रवणेऽन्वयस्सङ्गच्छते । विशेष्यतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारताशालिशाब्दबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिप्रथमान्तपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदोत्तरधातुजन्योपस्थित्यन्यतरस्य कारणत्वकल्पनान्न विभक्तिजन्योपस्थितिं विना वाक्यार्थस्य भेदान्वयानुपपत्तिः । स्पष्टं चेदमाख्यातवादगादाधर्यां ॥

तथा च—अध्याहारविरहान्नानुपपत्तिः । अस्तु वाऽध्याहारः ; तथाऽपि न दोषः, एतन्मन्त्रार्थविशदीकरणार्थप्रवृत्तया "पवित्रमित्यग्निः अग्निर्वै सहस्रारस्सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनुर्ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति" इति सामवेदमैत्रायणीयशाखागतश्रुत्या अध्याहारस्य दर्शितत्वेनाध्याहारस्य प्रामाणिकत्वात् । अथवा पवित्रं विततमित्युभयमपि सम्बुद्ध्यन्तब्रह्मणस्पत इत्यनेन समानाधिकरणम् । त इति तृतीयार्थे षष्ठी । विततं पवित्रं ब्रह्मणस्पते ते त्वया अतप्ततनूरिति सम्बन्धः । प्रभुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । प्रभोस्सर्वेश्वरस्य गात्राणि विश्वतः विश्वानि, पर्येषि परिवारयसि—इत्यर्थः ॥

यद्वा—प्रभुस्त्वं विश्वेषामाश्रितानां गात्राणि पर्येषि, लाञ्छितानि कृत्वा स्वीकरोषि—इत्यर्थः ॥

एवं च—तेनेत्यध्याहारविरहे वाक्यार्थस्य करणतासम्बन्धेनान्वयविरहेऽपि च न क्षतिः । न च—तृतीयार्थे षष्ठीस्वीकारे लक्षणाप्रसङ्ग इति—वाच्यम् । सम्बन्धत्वेन करणत्वार्थकत्वे लक्षणाविरहात् ; विशेषरूपेणाभिमतसम्बन्धबोधाङ्गीकारे भवतामपि लक्षणाया दुर्वा-

रत्वात् । एवं—अतप्ततनूरित्यत्र भावेनिष्ठामङ्गीकृत्य तपोरहित-तनूरित्यर्थकरणमपि न सत्; तथा सति तपोरहिततनुमत्त्वस्य मोक्षाभावप्रयोजकत्वलाभेन तपश्शालिनामपि योगिनां मोक्षाभाव-प्रसङ्गात्, तेषां योगजन्यतपोरहितशरीरान्तरस्य सम्भवात् । तनुत्वावच्छेदेन तपोराहित्यस्य च न बोधसम्भवः, बाधात् । स्वीयतनुत्वावच्छेदेन तद्बोधस्याबाधेऽप्यतप्ततनूरित्यतो न तादृश-बोधसम्भवः; स्वीयतनुत्वेनोपस्थापकपदाभावात् । तनुशब्दस्य स्वीय-तनुत्वावच्छिन्ने लक्षणास्वीकारेण तथा बोधोपपादनमपि न सत्; स्वत्वस्याननुगतत्वेन देवदत्तादितनुत्वावच्छिन्न एव लक्षणाया वाच्यतया शास्त्रस्य सर्वसाधारण्येन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । कर्तरिक्तप्रत्ययपक्षोऽपि न युक्तः, तन्वां कर्तृत्वस्य बाधात्, अन्यथा शरीरस्य फलभोक्तृत्वापत्तेः, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायात्; कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणविरो-धाच्च; गौणकर्तृत्वपरत्वे च क्तप्रत्ययस्य लक्षणाप्रसङ्गात्; अतप्ततनू-रित्यत्र तनूपदवैयर्थ्याच्च, अतप्त इत्यनेनैव तपोरहितस्य न मोक्ष इत्यर्थलाभात्; अस्मत्पक्षे तु अवयविवाचकस्य तनुशब्दस्य मूले बाह्वोरिति सिद्धबाहुमूलाद्यवयवोपलक्षकतया सार्थकत्वात् ॥

यदपि—वाचिकवेदानुवचनमानसिकध्यानकायिकासनादिलक्षण-तपसां सत्त्वेऽपि "यदाऽस्य त्वचाऽस्थि संक्षीयते, अथ मोक्षो भवति; यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषोन्नेष्यति अथ मेध्यो भवति" इत्यादिशास्त्रान्तर-सिद्धस्य कायशोषणपर्यन्तस्य कायिकस्य तपस आवश्यकत्वसूचनाय तनूपदमावश्यकम् । तथा च—केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य स केशचूडः इत्यादिवत् तप्तेन तपसा शोषिता तनूर्यस्येति बहुव्रीहिसमासः, ततो नञ्समासः न तप्ततनूरतप्ततनूरिति; एवं च तनूपदस्य मुख्यार्थलाभः ॥ त्वत्पक्षे तु—अप्रकृततान्त्रिकवचनानुसारेणावयविवाचिनस्तनूपदस्य बाहुमूलाद्यवयवलक्षकत्वे श्रुतिबाधः—इति । तन्न; मध्यमपदलोपि-समासे तप्तपदस्य तपश्शोषिते लक्षणाप्रसङ्गात् ॥

उदाहृतश्रुत्यनुरोधेन तनूपदस्याप्यस्थ्यादिपरत्वावश्यकतया लक्षणाया दुर्वारत्वात् मध्यमपदलोपिसमासस्य साधुतानिर्वाहाय तप्ततनूपदस्य शाकपार्थिवादिगणे पाठकल्पनाप्रसङ्गात्, तप्तेत्यस्य भावक्तान्तत्वे क्तप्रत्ययस्य निरर्थकत्वापत्तेश्च ; सम्भवति सार्थकत्वे निरर्थकत्वस्यान्याय्यत्वात् । **एतेन**—तनूशब्दः कृशवचनः, तनूरिति दीर्घश्छान्दसः, तप्तेन तपसा तनूः कृशः तप्ततनूः, ततो नञ्समासः, अतप्ततनूः—**इति निरस्तम्** ॥ छान्दसदीर्घस्य कल्पनीयत्वाच्च । एवं—वहन्त इत्यस्य आचरन्त इत्यर्थकत्वे लक्षणाप्रसङ्गश्च ॥

यत्तु—त्वन्मतेऽपि मुख्यपवित्रशब्दवाच्यस्य विष्णुचक्रस्य वहनानुपपत्त्या लोहादिमयसुदर्शनप्रतिकृतिसमकिणे पवित्रशब्दस्य अत्यन्त जघन्यलक्षणा समाश्रयणीयेति तदपेक्षया वहन्त इत्यस्य आचारलक्षणैव युक्ता—इति । **तन्न** ; पवित्रशब्दस्य परिशुद्धित्राणकर्तृत्वावच्छिन्ने योगशक्तेस्सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढिशक्तेश्च स्वीकारात्, परिशुद्धित्राणकर्तृत्वरूपयोगशक्यतावच्छेदकस्य लोहमयमुद्रासाधारणस्योक्तत्वात् ; रूढिशक्यतावच्छेदकस्य भगवन्मूर्तिभेदभिन्नसकलसुदर्शनसाधारणजातिरूपस्य देवताविशेषाधिष्ठिताकृतिविशेषाश्रययावद्वस्तुनिष्ठस्य सुदर्शनत्वस्यापि लोहमुद्रावृत्तित्वे बाधकविरहात्, लोहमुद्राया अपि तादृशाकृत्याश्रयत्वाद्देवताविशेषाधिष्ठितत्वाच्च। एवं च—पवित्रपदस्य मुद्रापरत्वेऽपि न लक्षणा। न च—रूढिशक्यतावच्छेदकस्य जातिविशेषस्य न मुद्रासाधारण्यम्, चित्रगवादौ गोत्वादिजातिवदसम्भवात् ; अत एव पिष्टमय्यो गाव इत्यादौ केवलाकृतिविशिष्टे गोपदस्य लक्षणेत्युक्तं शक्तिवादगादाधर्या—इति वाच्यम् । एवमपि केवलयोगशक्यतावच्छेदकरूपेण मुद्राया बोधे लक्षणाया अप्रसक्तेः, शक्यतावच्छेदकभिन्नरूपेण उपस्थितावेव तत्स्वीकारात् । अत एव—पङ्कजपदात् केवलपङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदादेर्बोधे लक्षणा नास्तीत्युक्तं **नैयायिकैः**।

आलङ्कारिकैरपि—विष्णोर्नाभिसरोरुहादित्यत्र सरोरुहपदात् केवल-रूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वेनैव बोधः, योगार्थतावच्छेदकस्य बाधात्; "कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः" इत्यादौ पिनाकपाणिपदात् केवलयोगार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधः, रूढ्यर्थतावच्छेदकस्याबाधेऽपि तात्पर्याविषयत्वात्---इत्युक्तम्। अस्तु वा—आकृतिविशेषावच्छिन्ने पवित्र-शब्दस्य लक्षणा, तस्याः निरूढलक्षणात्वेन दोषताविरहात्; अन्यथा धूमादित्यादिहेत्ववयवे धूमपदस्य ज्ञाने लक्षणाया अपि दोषताप्रसङ्गात् ॥

यदपि—तप्तशब्दो न तपोवचनः, किन्तु औदर्यरूपसन्तापवचनः; आमशब्दोऽपि सन्तापजनितावयवसंशोषणराहित्यवचनः; तथा च—हे ब्रह्मणस्पते त्वं प्रभुर्नियन्ता सन् विश्वेषां गात्राणि पर्येषि; तस्य ते पवित्रं परिशुद्धं विततं तत्परम्पदं, तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुत्यन्तरे तच्छब्दस्य परमपदे प्रयोगदर्शनात्; अतप्ततनूः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरसन्तप्त-गात्रः अनुष्णीकृतगात्र इति यावत्। कृच्छ्रचान्द्रायणाद्युपवासक्लेशस्यापि जाठराग्निसङ्क्षोभणद्वारा शरीरसन्तापहेतुत्वात्। अत एव—आमः असंशोषितावयवः, नाश्नुते—न प्राप्नोति, श्रृतासः—कृच्छ्रचान्द्रायणादिभि-स्सन्तप्तगात्राः, श्राधातोः कृष्णलं श्रपयेदित्यादौ सन्तापवाचित्व-दर्शनात्। अत एव—इत् इदं सन्तापजनितशरीरसंशोषणं वहन्तः सर्वनाम्नां तेन रक्तं रागादित्यादौ योग्यवस्तुपरामर्शित्वदर्शनेन आमपदप्रतिसम्बन्धितया निर्दिष्टस्य इद्वहन्त इत्येतद्गतस्य इदंशब्दस्य सन्तापजनितशरीरसंशोषणवाचित्वौचित्यात्। यद्वा—इच्छब्दो नावयव-संशोषणवचनः, किं तु परमपदवचन एव; तथा च—इत् इदं परम-पदं, वहन्तः साधनानुष्ठानेन सम्पादयन्तः, समाशत प्राप्तवन्त इत्यर्थः—**इति**। तदपि न; पवित्रविततशब्दयोस्सन्निकृष्टेन अतप्ततनूरित्यनेन अन्वयं विना विप्रकृष्टेन तच्छब्देनान्वये व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात्;

क्रियासाकाङ्क्षस्य पवित्रं विततमित्यस्य करणसाकाङ्क्षे तपधात्वर्थे अन्वयमनङ्गीकृत्य तच्छब्दार्थे उत्थाप्याकाङ्क्षया अन्वयमुपगम्य करणाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरित्यध्याहारकल्पनस्यायुक्तत्वात्; "तद्विष्णोःपरमं पदम्" इति श्रुतिघटकतच्छब्दस्य परमपदत्वावच्छिन्नपरत्वे तस्य घटो घट इतिवत् परमम्पदमित्यत्रानन्वयप्रसङ्गेन तस्य प्रमाणसिद्धपरताया एव वक्तव्यत्वात्तादृशश्रुत्यनुरोधेन अत्रत्यतच्छब्दस्य परमपदपरताया असिद्धमसिद्धेनेति न्यायेनानुपादेयत्वात्; गन्ता देवदत्तः, अयं गुण इत्यादौ संयोगानुकूलव्यापाररूपगमिधात्वर्थैकदेशरूपस्य संयोगस्य इदंशब्देन परामर्शादर्शनेन असंशोषितावयवरूपामपदार्थैकदेशस्य संशोषणस्य इच्छब्देन परामर्शायोगात्; तेन रक्तं रागादित्यत्र रज्यते अनेनेति राग इति व्युत्पत्त्या रञ्जकद्रव्यस्य रागशब्दार्थतया तस्यैव तेनेत्यनेन परामर्शात्पदार्थैकदेशस्य परामर्शादर्शनेन तदुदाहरणस्य प्रकृते असङ्गतत्वात् ॥ न च—रागादित्यस्य रञ्जकद्रव्यवाचिपदपरतया तदेकदेशरञ्जकद्रव्यस्य परामर्शो दृश्यत इति—वाच्यम्। 'दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः' इत्यादाविव लक्ष्यार्थैकदेशशक्यार्थस्य परामर्शसम्भवेऽपि शक्यार्थैकदेशस्य क्वापि परामर्शादर्शनात्। इच्छब्देन परमपदपरामर्शोऽपि न युक्तः। परमपदप्राप्तिपूर्वकालीनस्य तद्वहनस्यानुपपत्तेः॥ न च—तद्वहनं तत्प्राप्त्यनुकूलव्यापारः, स च तत्साधनानुष्ठानात्मक इति—वाच्यम्। तथा सति मोक्षसाधनानुष्ठानस्य मोक्षप्राप्तिहेतुतालाभेऽपि कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसस्तद्धेतुत्वालाभादसङ्गतेः॥ न च—इद्वहन्त इत्यत्र शृतास इत्यस्योद्देश्यतावच्छेदकतया धनवान् सुखीत्यादाविव साधनानुष्ठानं प्रति हेतुत्वलाभात्परम्परया मोक्षहेतुत्वं लभ्यत इति—वाच्यम्। यदभावस्य मोक्षाभावप्रयोजकत्वं पूर्वमभिहितं तस्य मोक्षहेतुताया वक्तव्यत्वावश्यकत्वेऽपि तत्साधनानुष्ठानस्य तद्धेतुतायास्सिद्धत्वेन इद्वहन्त इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। 'शृतासस्तत्समाशत' इत्यनेनैवोपपत्तेः ॥

यत्तु—त इति न षष्ठ्येकवचनम्, अपि तु चतुर्थ्येकवचनमेव; पवित्रशब्दोऽपि न तच्छब्दनिर्दिष्टपरमपदविशेषणं, अपि तु कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःपर एव। तथा च—हे ब्रह्मणस्पते विष्णो ते त्वदर्थं त्वदाराधनार्थं यत्पवित्रं परिशुद्धिकरं कृच्छ्रचान्द्रायणादितपः तेन अतप्ततनूरसन्तप्तगात्रः, अत एव आमः असंशोषितावयवः तत्परमपदं नाश्नुते। शृतास इत्युत्तरार्धस्य व्याख्या पूर्ववदेव ।

"यज्ञायाचरितं कर्म कर्मग्रन्थिर्विलीयते ।
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ॥"—

इत्यादिस्मृतिषु भगवदाराधनार्थस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनात्। एवं च—अवयविवाचिनः तनूशब्दस्य बाहुमूलाद्यवयवपरतया सङ्कोचो न कल्पितो भवति, तप्तपदस्य सन्तापवाचित्वेऽपि तप्तपदसादृश्यात्सन्तापं प्रति करणकारकतया हृदयमागतस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसः परित्यागश्च न कृतो भवति। तस्मादस्य मन्त्रस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादिविधिपरत्वान्न सुदर्शनात्तापविधिपरत्वम्—**इति । तन्न** ; त इति चतुर्थ्यन्तार्थस्य भगवत्प्रीतीच्छाधीनेच्छाविषयत्वस्य पवित्रं विततमिति विशेषणद्वयस्य चान्वयार्थं कृच्छ्रचान्द्रायणादितप इत्यध्याहारस्य कल्पनीयतया गौरवात्, उदाहृतभगवद्गीतावचनद्वयस्य भगवत्प्रीत्युद्देश्यकस्य कर्मणो बन्धकत्वाभावप्रतिपादनपरत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनपरत्वाभावात्। तथा च **शाङ्करभाष्यम्**—

"बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति, तदप्यसत्, कथं यज्ञार्थादिति; यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः। यज्ञ ईश्वरः, तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात् कर्मणोऽन्यत्र, अन्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः, कर्मैव बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोकः, न तु यज्ञार्थात्"—**इत्यादि**॥

तस्मात्तद्वचनस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनपरतया उपादानं स्वसिद्धान्ताज्ञानविजृम्भितम् ॥

यदपि—"उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदिशं पवित्रं वितन्वन्ति, पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पत इति वितन्यमानमभिमन्त्रयते यजमानः" इत्यापस्तम्बसूत्रेण उद्गातृप्रभृतिभिः द्रोणकलशोपरि वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियोगाद्युक्तमस्याश्श्रुतेस्तत्परत्वम् । तथा हि—ब्रह्मणः—बृंहकस्य, द्रोणादिवर्धकस्य ओषधिवनस्पतिलक्षणस्यान्नस्य ; पते—हे सोम, 'सोमो वा ओषधीनां राजा' इति श्रुतेः । यद्वा—ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य ; पते, 'तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः' इति श्रुतेः । ते त्वदर्थं त्वत्पवनार्थं, ईदृशं पवित्रं विततं विस्तृतं ; प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः—अनेन पवित्रेण तत्स्वरूपतिरोधायकऋजीषाद्यपगमेन प्रभुस्समर्थो भूत्वा रोगाद्यपगमेन तरुणादिस्वरूपमिव गात्राणि स्वरूपाणि विश्वतः पर्येषि प्राप्नोषि विस्तारयसीत्यर्थः ॥ ऋजीषाद्यपगमनार्थस्य पवनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां फलं दर्शयति—अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते । आमः—दशापवित्रेणासंस्कृतः, अत एव अतप्ततनूः—असमर्थतनूः, तपऐश्वर्य इति धातोः तप्तशब्दस्य निष्पत्तेः । तत्—स्वकार्यं होमं, नाश्नुते । न चात्र तनूपदवैयर्थ्यं, तनूपदस्याशुचित्वाभिप्रायगर्भत्वात् । तथा च—यतोऽयमसंस्कृतः, अतएवाशुचिस्सन् स्वकार्यं प्रत्यसमर्थ इत्यर्थः फलति । नन्वसंस्कृतस्यापि स्वकार्ये सामर्थ्यमस्तु, तत्राह श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समाशतेति । श्रृतासः—संस्कृता एव यागीयपदार्थाः, तं श्रृतं भूतमजुहोदित्यादौ संस्कृतमात्रेऽप्यग्निपक्वे श्रृतशब्दप्रयोगदर्शनात् । अत एव—संस्कृतत्वादेव । वहन्तः—तत्कार्यनिर्वहणविचक्षणास्सन्तः । तत्—स्वकार्यं, समाशत—प्राप्तवन्तः; अशू व्याप्तावित्यस्माद्धातोर्लिटि व्यत्ययेन शपि तस्य बहुलं छन्दसीति लुकि कृते बहुवचने रूपम् । तस्मात्पवित्रमन्त्रस्य द्रोणकलशोपरि वितन्यमानदशापवित्रानुमन्त्रणे विनियोगानुसारेण सोमपरत्वमेव युक्तम्—इति ॥

तन्न—एवं सति सर्वेषां पदानामस्वारस्यस्यावर्जनीयत्वात् । तथा हि—तत्रास्मिन्नर्थे प्रथमोपात्तः पवित्रशब्दस्तावदस्वरसः, संज्ञात्वाभावेन पुरस्संज्ञायामित्यनेन प्रत्ययालभात्, ऋषिदेवताभिन्नत्वेन कर्तरिचर्षिदेवतयोरित्यनेनापि तदलाभात् । दशापवित्रादौ लक्षणेति वाच्यम् ; अतः प्रथमोपात्तपदे लक्षणा दोषः । एवं ब्रह्मशब्दस्य रूढ्या चतुर्मुखपरत्वसम्भवे योगेन वर्धकत्वावच्छिन्नपरत्वकल्पनमनुचितम्, योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वस्य रथकाराधिकरणन्यायसिद्धत्वात् । पतिशब्दस्य नियामकत्वावच्छिन्ने स्वत्वनिरूपकत्वरूपस्वामित्वावच्छिन्ने वा शक्तस्य श्रेष्ठत्वावच्छिन्ने लक्षणा समाश्रयणीया ; 'सोमो वा ओषधीनां राजा' इति श्रुतावपि राजपदस्य श्रेष्ठत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वात् ॥

एतेन—ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य पते—इत्यर्थोऽपि निरस्तः ; निरुक्तस्य ब्राह्मणनिरूपितपातित्वस्य सोमे बाधात्, पतिशब्दस्य तत्कर्तृकक्रियाङ्गत्वावच्छिन्ने लक्षणावश्यकत्वात् । पते—इति सम्बोधनविभक्त्यर्थस्य प्रकृतवाक्यजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वस्याचेतने सोमे बाधश्च । एवं प्रभुशब्दस्य समर्थपरत्वमप्यस्वरसम् ॥

न च—तत्कार्ये प्रभुरित्यादौ प्रभुशब्दस्य समर्थपरत्वमपि दृश्यत इति—वाच्यम्; सप्तम्यन्तपदासमभिव्याहृतस्य प्रभुशब्दस्य समर्थपरत्वादर्शनात्, समर्थपरत्वेऽपि तस्य चेतनैकान्तत्वेनाचेतने लक्षणाया अवर्जनीयत्वाच्च । तथा गात्रपदस्य स्वरूपार्थकता, पर्येषीत्यस्य विस्तारार्थकता च लक्षणाधीना ; स्वर्गादिवाचकस्यापि गोशब्दस्य पशौ धर्मपुत्रादिसाधारणस्यापि पार्थशब्दस्यार्जुने अधिकाराद्यर्थान्तरसाधारणस्याप्यथशब्दस्यानन्तर्ये प्रसिद्धिप्राचुर्यवत् तप ऐश्वर्य इति धात्वनुसारेणार्थान्तरसाधारणस्यापि तप्तशब्दस्य दाहार्थकत्व एव प्रसिद्धिप्राचुर्यात् समर्थपरत्वेऽस्वारस्यं दुष्परिहरम् । तनूशब्दस्याशुचित्वा-

वच्छिन्ने लक्षणा, निरनुपसृष्टस्य वह्नेर्निर्वहणार्थकत्वं, तच्छब्दस्यानुपस्थितहोमाद्यर्थकत्वं चायुक्तमिति ॥

न च—उक्तार्थपरत्वाभावे द्रोणकलशोपरि वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियोगानुपपत्तिः, मन्त्रस्य यस्मिन्नर्थे विनियोगस्तत्परत्वनियमादिति—वाच्यम्; तादृशनियमासिद्धेः, अनुमन्त्रणे विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्यानुमन्त्रणपरत्वाभावात्॥ न च—यस्य मन्त्रस्य यादृशार्थे विनियोगस्तस्य तादृशार्थघटकार्थपरत्वमित्येव नियमः, तादृशार्थघटकत्वं च तादृशार्थविषयिताव्यापकविषयितानिरूपकत्वं तादृशार्थकोटिप्रविष्टविशेष्यविशेषणोभयसाधारणम्; तथा च पवित्रमन्त्रस्य वितन्यमानपवित्रानुमन्त्रणे विनियुक्तस्य तद्घटकपवित्रपरत्वानपायान्न दोष इति—वाच्यम्;

"अग्निर्मूर्धा दिव इति मन्त्रं भौमाय कीर्तयेत्।
उद्बुध्यस्वाग्न इत्येवं मन्त्रं सोमसुताय वै ॥
अन्नात्परिस्रुतो रसश्शुक्रस्य तु निगद्यते ।
शनैश्चराय विभवे शन्नोदेवीति होमयेत् ।
कयानश्चित्र आभुवदिति राहोरुदीरयेत् ॥"—

इत्यादिभिर्विनियुक्तानां अग्निर्मूर्धादिवःककुदित्यादिमन्त्राणां तत्तदर्थघटकार्थपरत्वस्याप्यभावेन व्यभिचारात् ॥

न च—अग्निर्मूर्धेत्यत्र अग्निपदस्य योगवृत्त्या गौण्या वा भौमबोधकत्वस्य, उद्बुध्यस्वेत्यस्य बुधेतिवर्णसत्त्वेन बुधस्मारकतायाः, 'अन्नात्परिस्रुतो रसश्शुक्रं ज्योतिरजायत' इत्यत्र शुक्रपदस्य नपुंसकत्वेऽपि नामसाम्यात्तत्स्मारकत्वस्य, कयानश्चित्र इत्यत्र चित्रपदस्य चित्रात्मकराहुशिरोलक्षकत्वात्तत्स्मारकत्वस्य, शन्नइत्यस्य वर्णद्वयसादृश्येन शनिनामस्मारकत्वस्य सत्त्वाच्च तत्रतत्र विनियोगोपपत्तिः, यादृशार्थे यस्य मन्त्रस्य विनियोगः तस्य तादृशार्थस्मारकत्वमित्येव नियमादिति—

वाच्यम्। तथा सति पवित्रमन्त्रस्य दशापवित्रतात्पर्यकत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित्स्मारकत्वमात्रेण विनियोगोपपत्तेः, स्वारसिकप्रतीतिरहिते दशापवित्ररूपार्थे तात्पर्यासिद्धेः। किं च—यस्य मन्त्रस्य यादृशार्थे विनियोगस्तस्य मन्त्रस्य तादृशार्थपरत्वमिति नियमेऽपि न क्षतिः, दशापवित्रानुमन्त्रणे विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्य तप्तमुद्राधारणपरत्वाभावेऽप्यारुणकेतुकेऽग्नौ प्रकरणादिना करणतया विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्य आरुणकेतुकाग्निस्तुतिपरत्वावश्यकतया तथाभूताग्निस्तुतौ द्वारतयैव देवताविग्रहादिवत् तप्तमुद्राधारणसिद्धेः॥

तथा हि—पवित्रमिति मन्त्रस्तावदारुणकेतुकेऽग्नौ विनियुज्यते। अत्र ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणानां स्वामिन्नित्यग्निसंबोधनं, हे ब्रह्मणस्पते त्वं सर्वाणि शरीराणि वैश्वानराग्निरूपेण व्याप्नोषि, ते त्वत्सम्बन्धि सर्वतस्त्वत्संसृष्टं; विततं—विस्तीर्णं सुदर्शनं, तेनातप्ततनूः अनङ्कितभुजः, आमः अपक्वपापः, तत् ब्रह्म, नाश्नुते। इत् इदं सुदर्शनाङ्कनं, वहन्तः, शृतासः पक्वपापाः; अर्शआद्यजन्तत्वाश्रयणात्। तद्ब्रह्म समाशत असेवन्त—इत्यग्निः स्तूयते। अग्निसम्बन्धिसुदर्शनधारणतदभावयोर्मोक्षतदभावप्रयोजकत्वाभिधानेनाग्नेरुत्कर्षसिद्धेः॥

न च—चित्याग्नेः स्तूयमानत्वे तस्य वैश्वानराग्निरूपेण सर्वशरीरव्यापित्वं सुदर्शनतापार्थत्वं च न सम्भवति—इति वाच्यम्। चित्याग्नेरचेतनस्य सम्बोध्यत्वासम्भवेन स्तुतिजन्यप्रीत्याश्रयत्वासम्भवेन स्तुतेर्निष्फलत्वापत्त्या च तादृशाग्न्यधिष्ठातृदेवताया एव स्तुत्यङ्गीकारेण तादृशदेवतायाश्च स्वाधिष्ठितवैश्वानराग्निरूपेण व्यापित्वस्य स्वाधिष्ठितवह्निसन्तप्तेन सुदर्शनेन तापार्थतायाश्चोपपत्तेः॥

यत्तु—हे ब्रह्मणस्पते अग्ने, ते तव, पवित्रं मेध्यं, विततं बहुभिर्मन्त्रैर्बहुना च प्रयोगेण चीर्णं, तत् प्रकृतमारुणकेतुकचयनं, अतप्ततनूः—'त्रिषवणमुदकोपस्पर्शी, चतुर्थकालपानभक्तःस्यात्, अहरहर्वा भैक्षमश्नी-

यात्, संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत्' इत्याद्यारुणकेतुकप्रश्नान्त्यानुवाकोक्त-तपोभिरशोषिततनूः, नाश्नुते न प्राप्नोति; इत् इदं तप्तं, इदमर्थे इच्छब्दः, वहन्तः आचरन्तः, शृतासः दग्धपापाः, तत् चयनं, पूर्वे ऋषयः, समाशत प्राप्तवन्तः—इत्यर्थः ॥ यद्वा—हे ब्रह्मणस्पते अग्ने, ते विततं पवित्रं तत् स्थानं 'अग्नेः पूर्वदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा भाति' इति मन्त्रवर्णादिषु प्रसिद्धम्। अतप्ततनूः—अकृतारुणकेतुकचयनः, नाश्नुते न प्राप्नोति ; तपश्शब्दस्य धर्ममात्रेऽपि 'तपःश्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम्' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात्। तस्मादारुणकेतुकाग्निस्तुतिद्वारतयाऽपि अस्य मन्त्रस्य न चक्रधारणप्रतिपादनपरत्वं सिध्यति ॥

—इति ॥

तन्न। संवत्सरमेतद्व्रतं चरेदित्याद्युक्ततपसामारुणकेतुकचयनाङ्गतया तज्जन्यकलिकापूर्वस्य आरुणकेतुकचयनजन्यपरमापूर्वहेतुतया तदभावस्य तदभावे प्रयोजकत्वसम्भवेऽपि उक्ततपसामभावेऽप्यारुणकेतुकचयनोत्पत्तिसम्भवेन तदहेतुतया तदभावस्य तदभावे प्रयोजकत्वासम्भवात्। तच्छब्दस्य तज्जन्यपरमापूर्वपरत्वन्तु न सम्भवति, तस्य प्रक्रान्तताविरहात्, अतप्ततनूरित्यत्र उक्ततपोभिरित्यध्याहारस्य तप्तपदस्य शोषिते लक्षणायाः वहन्त इत्यस्याचारे लक्षणायाश्च कल्पनीयत्वाच्च। एतेन यद्वेत्यादिकमपि निरस्तम् ॥

किं च—अस्य मन्त्रस्य चित्याग्निस्तुतिद्वारतयाऽपि चक्रधारणप्रतिपादनपरत्वाभावे—

"विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम्।
चरणं पवित्रमिति द्वाभ्यां तदभिमन्त्रयेत् ॥
पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे।
ज्ञानं वैराग्यमास्तिक्यं श्रद्धाचास्याभिवर्धते ॥"—

इति **महर्षेस्सनकस्य** सौदर्शने कर्मणि विनियोगानुपपत्तिः ॥

यदपि—सनकस्मृतेः स्मृतिषु परिगणनाभावाद्धर्मशास्त्रव्याख्यातृभिः मेधातिथिविज्ञानेश्वरादिभिरनुदाहृतत्वाच्च तस्याः स्मृतित्वे प्रमाणाभावः। अस्तु वा स्मृतित्वं, अथापि सौदर्शने कर्मणि विनियोगानुसारेण अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनपरत्वेऽपि तप्तपदस्य दाहपरत्वं करणपदाध्याहारदुष्टमनाश्रयणीयं, येन अस्य मन्त्रस्य मुद्राधारणविधिपरत्वं भवेत्। तथा हि--ब्रह्मणस्पते, यज्ञविघ्नकरासुरादिसंहरणेन ब्राह्मणानां रक्षकेति सुदर्शनस्य सम्बोधनम्; प्रभुशब्देन विष्णुरुच्यते; त्वं विष्णुरूपी भूत्वा सर्वाणि गात्राणि व्याप्नोषि, तस्य ते पवित्रं तत् स्थानं तपोरहितो नाश्नुते; इदं तपश्चरन्तो दग्धपापाः तत्स्थानं प्राप्तवन्तः—इत्यर्थपरत्वात् ॥ —इति ॥

तन्न—पूर्वकाण्डार्थविशदीकरणार्थप्रवृत्तत्वे सत्यार्षत्वरूपस्मृतित्वस्य सनकस्मृतिसाधारण्यात्, तद्व्यावृत्तस्मृतित्वस्य दुर्वचत्वात्; स्मृतिष्वपरिगणनात् सनकस्मृतेः स्मृतित्वाभावे भगवद्गीताया अपि स्मृतित्वाभावापत्तेः; न चेष्टापत्तिः; स्मरन्तिचेत्यादिसूत्रभाष्ये शङ्करादिभिर्गीतायास्स्मृतित्वेनोदाहरणात् तदनुपपत्तेः। पवित्रमित्यस्यैव करणतासम्बन्धेनान्वयाङ्गीकारेण करणवाचिपदाध्याहाराभावस्य दर्शिततया तप्तपदस्य दाहपरत्वे बाधकाभावात्। "पवित्रमित्यग्निः, अग्निर्वै सहस्रारस्सहस्रारो नेमिः, नेमिना तप्ततनूः, ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति" इति सामवेदमैत्रायणीयशाखागतश्रुत्यैव अस्य मन्त्रस्य दाहपरतायाः करणपदाध्याहारस्य च दर्शितत्वेनाध्याहारकल्पनेऽपि दोषाभावात्। 'अक्ताश्शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्' इत्यत्रोपस्थितघृतवाचितेनेत्यध्याहारस्य पूर्वतन्त्रानुमतत्वात्। उपस्थितार्थकपदाध्याहारस्यादोषत्वात्। अन्यथा तत्राप्यध्याहारदोषपरिहाराय अक्ता इत्यत्रार्थान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्। तप्तपदस्य तपःपरत्वे क्तप्रत्ययवैयर्थ्यस्य तनूपदवैयर्थ्यस्य च बाधकस्योक्तत्वात् ॥

त्वं विष्णुरूपी भूत्वेत्यादिव्याख्यानमप्यनुचितम्, सुदर्शनस्य जीवस्य परमात्मना विष्णुना ऐक्यायोगात्। न च—विष्णुरूपी भूत्वेत्यस्य विष्णुशरीरं भूत्वेत्यर्थ इति—वाच्यम्; तथा सति विष्णुशरीरतायाः सर्वदा सिद्धत्वेन साध्यत्वायोगात्, तस्य सर्वगात्रव्याप्त्यसाधकत्वाच्च। किं चास्य मन्त्रस्य दाहप्रकाशकत्वाभावे दाहे विनियोगस्यानिर्वाहापत्तिः॥ न च—'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्', 'भुवो यज्ञस्य', 'इदं विष्णुर्विचक्रमे', 'त्रिर्देवःपृथिवीमेष एताम्' इत्यादिमन्त्राणां आग्नेयवैष्णवादियागेषु याज्यानुवाक्यात्वेन विनियुक्तानां यागवाचकपदाभावेन यागवाचकत्वाभावेऽपि तत्साधनाग्निविष्ण्वादिप्रकाशकत्वमात्रेण यागे विनियोगनिर्वाहवत्, अत्रैव सौदर्शने कर्मणि "विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम्" इति विनियुक्तस्य विष्णोर्नुकमन्त्रस्य तापप्रकाशकत्वाभावेऽपि तापसाधनविष्णुप्रकाशकत्वमात्रेण तापविनियोगनिर्वाहवच्च पवित्रमन्त्रस्य दाहे विनियुक्तस्य दाहप्रकाशकत्वाभावेऽपि दाहसाधनसुदर्शनप्रकाशकत्वमात्रेण दाहे विनियोगोपपत्तिः—इति वाच्यम्; अग्निर्मूर्धेत्यादिमन्त्रेषु यागवाचकपदाभावेनागत्या तद्घटकदेवताप्रकाशकत्वमात्रेण विनियोगनिर्वाहेऽपि प्रकृते तापवाचिपदसत्त्वेन तत्प्रकाशकत्वेनैव स्वरसनिर्वाहसम्भवे तत्त्यागायोगात्, अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वरूपमन्त्रत्वस्य तापाबोधकत्वेऽनुपपत्तेः॥

न च—'नाङ्कयेन्न दहेद्विप्रम्' इत्यादौ दहनस्याङ्कनशब्दवाच्यमुद्रणस्य च भेदावगमात् इह 'मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे' इति मुद्रण एवास्य मन्त्रस्य विनियोगेन दाहविनियोगासिध्या दाहपरत्वं न कल्पनीयम्—इति वाच्यम्; लेखनादिसाधारणमुद्राप्रयोजकव्यापारसामान्यस्याङ्कनशब्दार्थत्वात्, मुद्राप्रयोजकाग्निसंयोगस्य दाहशब्दार्थत्वात्, मुद्राप्रयोजकव्यापारत्वेन दाहस्याङ्कनशब्दार्थे क्रोडीकारेऽपि नानृतं वदेदित्यादौ भेदाभावेऽपि प्रत्यवायाधिक्यसूचनाय विशेषनिषेध-

वदत्रापि मुद्राप्रयोजकविलेखनाद्यपेक्षया तत्प्रयोजकदाहस्य प्रत्यवायाधिक्यसूचनार्थं विशिष्य निषेधोपपत्तेः ; तावता मुद्रणभेदस्य तापेऽसम्भवात् ; 'विष्णोर्नुकेन मन्त्रेण तापयित्वा सुदर्शनम्' इत्युक्ततापानन्तरकालीनमुद्रणस्य लेखनादिव्यावृत्तमुद्रानुकूलाग्निसंयोगरूपत्वस्यैव प्रतीतेः ; तत्र विनियुक्तस्यास्य मन्त्रस्य दाहपरत्वावश्यकत्वात् ॥

यदपि—वस्तुतोऽस्य मन्त्रस्य दाहपरत्वेऽपि मन्त्रगततत्पदद्वयेन 'पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे' इत्यावश्यकान्तरङ्गविनियोजकवाक्यसन्निहितस्य मुद्रणस्यैव परामर्शो युक्तः, न तु बहिरङ्गवचनान्तरसन्निहितमोक्षादिरूपफलस्य । तथा च–दाहस्य किणरूपमुद्राहेतुत्वं लोकसिद्धं विनियोजकवचनसिद्धं वा मन्त्रेणानूद्यत इति न दाहस्य मुद्रणस्य वा वैदिकत्वसिद्धिः । यथा–'तस्माद्गायन्तं स्त्रियः कामयन्ते' इत्यादिवाक्यानूदितगानादेर्लोकसिद्धतया न वैदिकत्वं तद्वत्—**इति** ॥

तन्न । मूलवाक्योपस्थापितार्थस्य व्याख्यानगततच्छब्देन कदाचित्परामर्शदर्शनेऽपि व्याख्यानोपस्थापितार्थस्य मूलस्थतच्छब्देन परामर्शायोगात्, व्याख्यानसजातीयविनियोजकवाक्योपस्थापितार्थस्य मन्त्रगततच्छब्देन परामर्शासम्भवेन तच्छब्दद्वयस्य मुद्रणपरत्वानुपपत्तेः ; अतप्ततनूरित्यत्र तपधातूत्तरक्तप्रत्ययेन कर्मार्थकेन तापजन्याङ्कनरूपफलाश्रयस्य बोधात् ; इद्वहन्त इत्यत्रापि तापजन्यफलस्य मुद्रणस्यैव इच्छब्देन परामर्शेन मुद्रणं वहन्तस्तत्समाशत, मुद्रणं प्राप्तवन्त इत्यस्य वक्तव्यतया तादृशार्थे च गन्ता गच्छतीत्यादिवद्वाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य तप्तमुद्राधारणनिष्ठमोक्षसाधनत्वरूपापूर्वार्थपरत्वसम्भवे तद्विहाय वैयर्थ्यापरपर्यायस्य लोकसिद्धार्थानुवादकत्वस्यायोगात् ; तस्माद्गायन्तमित्यादौ चागत्या वैयर्थ्याभ्युपगमात् । अस्तु वा मन्त्रस्य लोकसिद्धार्थानुवादित्वं ; अथापि

न दाहस्य मुद्रणस्य वा वैदिकत्वहानिः । वैदिकत्वं हि–न वेदजन्येष्टसाधनत्वप्रकारकधीविषयत्वं, स्मृतिप्राप्तकर्मणां वैदिकत्वानापत्तेः ; किं तु वेदतदुपजीविप्रमाणान्यतरजन्येष्टसाधनत्वप्रकारकधीविषयत्वम् । तच्च–"पवित्रमिति मन्त्रेण मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे" इति स्मृतिजन्येष्टसाधनत्वप्रकारकधीविषयत्वान्मुद्रणस्याक्षुण्णम् । न च तादृशस्मृतेर्दैवलकादिविषयत्वं, सर्वसाधारण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

यदपि–अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनपरत्वं तद्धारणपरत्वं वा न युक्तम् । हे ब्रह्मणस्पते अग्ने ते विततं पवित्रं स्वरूपं रश्मिजालं वा, तेनादग्धतनूरित्यर्थाश्रयणेन अस्य मन्त्रस्य दाहप्रकाशकत्वसम्भवेन दाहे विनियोगनिर्वाहात्–इति । **तन्न** ; भेदनियतसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वेन पवित्रशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वे राहोश्शिर इत्यादिवत् षष्ठ्या लक्षणाप्रसङ्गात्, पवित्रमित्यग्निरित्युदाहृतश्रुतिविरोधेन अस्यार्थस्यायुक्तत्वाच्च ॥

यदपि––तत्त्वतस्तु त्वदभिमतस्य विनियोजकवचनस्य मूलगवेषणायां पवित्रमन्त्रगतदाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्यैव तन्मूलत्वं कल्पनीयम् ; न तु विनियोजकसनकस्मृतिसमानविषयं श्रुत्यन्तरं परिकल्प्य तन्मूलत्वं कल्पनीयम् । तथा सति श्रुतिस्वरूपं तस्य विनियोजकस्मृतिमूलत्वं च कल्पनीयमिति गौरवापत्तेः । किं तु सिद्धस्यैव मन्त्रगतदाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपालिङ्गस्य धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना लघीयसी–इति न्यायेन स्मृतिमूलत्वमात्रं कल्पनीयम् । तच्च दाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं पूर्वोक्तन्यायेनापातप्रतीतिसिद्धमिति तन्मूलकवचनस्य न प्रामाण्यम् । अत एवामुं धर्मकल्पनान्यायमाश्रित्यैव पूर्वतन्त्रे "स्योनं ते सदनं करोमि, घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ, व्रीहीणाम्मेध सुमनस्यमानः" इति मन्त्रस्य दलद्वयसमभिव्याहारात्मकवाक्यप्रमाणाद्बलीयसा लिङ्गेन यथार्हं विभज्य सदनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च न्यायविनियोगस्य समभिव्याहारा-

त्मकैकवाक्यताबलात् पुरोडाशप्रतिष्ठापनविशिष्टसदनप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं परिकल्प्य कृत्स्नं मन्त्रं सदनकरणे विनियोजयतो बोधायनस्य वचनं लिङ्गाभासमूलत्वेन न प्रमाणमित्युक्तम्; न तु तस्य विनियोजककल्पसूत्रस्य स्वसमानविषयकश्रुत्यन्तरकल्पनेन प्रामाण्यं समर्थितम्। एवमन्यान्यपि लिङ्गाभासमूलकानि कल्पसूत्रादिवचनानि कल्पसूत्राधिकरणे भट्टपादैरप्रमाणत्वेनोदाहृतानि द्रष्टव्यानि। यदा पुनरपि गानेन महाजनपरिगृहीतानां वचनानामप्रामाण्यं, तदा कैव कथा शिष्टापरिग्रहदूषितस्य क्वाप्यनुपलब्धकोशस्य सनकवचनस्याप्रामाण्ये। तथा च सनकवचनस्य प्रामाण्यसिद्धौ तद्बलेन पवित्रमन्त्रस्य दाहपरत्वसिद्धिः, दाहपरत्वसिद्धौ च दाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गमुपजीव्य प्रवर्तमानस्य सनकवचनस्य प्रामाण्यसिद्धिरिति परस्पराश्रयोऽप्यनुसन्धेयः॥ तस्माद्विनियोगानुसारेणास्य मन्त्रस्य दाहपरत्वाश्रयणमयुक्तमेव—इति॥

तन्न—उक्तमन्त्रगतस्य दाहप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य 'पवित्रमित्यग्निः, अग्निर्वै सहस्रारः' इति श्रुतिसिद्धत्वेनापातप्रतीतिसिद्धत्वाभावात्, सनकस्मृतिवचनस्योक्तलिङ्गमूलकत्वेऽपि प्रामाण्योपपत्तेः; तादृशस्मृतिवचनोपजीव्यस्य दाहप्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गस्य श्रुतिसिद्धत्वेन स्वप्रामाण्याधीनसिद्धिकत्वाभावेनान्योन्याश्रयविरहाच्च॥

यत्तु—परमार्थतस्त्वस्य मन्त्रस्य विनियोगानुसारेण दाहपरत्वकल्पने प्राप्तार्थतया विधिशक्तिविलोप एव स्यात्; तथा हि पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेदित्यस्य विनियोजकस्मृतिवचनस्य पवित्रमन्त्रविशिष्टचक्रधारणविधिपरत्वे तेनैव स्मृतिवचनेन चक्रधारणस्य प्राप्ततया पवित्रमन्त्रस्य चक्रधारणविधिपरत्वायोगात् अस्य स्मृतिवचनस्य चक्रधारणानुवादेन मन्त्रविनियोगविधिपरत्वेऽनुवादस्य प्राप्तिसापेक्षतया चक्रधारणस्यान्यतः प्राप्तिर्वक्तव्या। तत्र पवित्रमन्त्रादेव चक्र-

धारणप्राप्त्यभ्युपगमे पवित्रमन्त्रस्य विधायकत्वसिद्धौ तत्प्राप्तचक्रधारणानुवादेन स्मृतिवचनस्य पवित्रमन्त्रविनियोजकत्वसिद्धिः ; स्मृतिवचनस्य विनियोजकत्वसिद्धौ च स्मृतिविनियोगवत्त्वेन मन्त्रस्य विधायकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । वचनान्तरप्राप्तं चक्रधारणमनूद्य स्मृतिवचनस्य विनियोगविधिपरत्वे तस्मादेव वचनान्तरान्मुद्राधारणस्य प्राप्ततया न पवित्रमन्त्रस्य विधायकत्वसिद्धिः—इति ॥

तन्न। न हि प्रमाणान्तरप्राप्तत्वं विधायकत्वविरोधि ; तथा सति विधायकश्रुतिसमानार्थकस्मृतिसद्भावस्थले श्रुतेर्विधायकत्वानापत्तेः, तद्विधेयत्वेनाभिमतस्य स्मृतिप्राप्तत्वात् ; किं तु स्वानुपजीविमानान्तरप्राप्तत्वम्। तथा च स्मृतेस्स्वोपजीवित्वात्तत्प्राप्तस्यापि श्रुत्या विधेयत्वमुपपद्यत इति । पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेदित्यस्य तादृशमन्त्रविशिष्टचक्रधारणविधिपरत्वेऽपि न दोषः । एवमस्य मन्त्रस्य चक्रधारणानुवादेन मन्त्रविनियोगविधिपरत्वमप्युपपद्यते। तत्र पवित्रमन्त्रादेव चक्रधारणस्य प्राप्त्यभ्युपगमेऽपि नान्योन्याश्रयः ; ऋषिसमवेतस्यैव पवित्रमन्त्रविशेष्यकविधिपरत्वप्रकारकज्ञानस्य विनियोगजनकत्वात्, तस्य चाचार्योपदेशयोगजधर्मादिजन्यत्वेन विनियोगजन्यत्वाभावात्, अस्मदादिगतस्य तादृशज्ञानस्य विनियोगाधीनत्वेऽपि विनियोगजनकत्वाभावात्। वचनान्तरप्राप्तं चक्रधारणमनूद्य स्मृतिवचनस्य विनियोगविधिपरत्वमपि युक्तमेव ; वचनान्तरान्मुद्राधारणस्य प्राप्तत्वेऽपि वचनान्तरं येन न श्रुतं तं प्रति पवित्रमन्त्रस्य विधायकत्वसम्भवात्, नानाशाखागतानां अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यानां तत्तच्छाखाध्यायिनं प्रत्यग्निहोत्रविधायकतायाश्शास्त्रसिद्धत्वात्, स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानविरोधिस्वानुपजीविमानान्तराप्राप्तार्थत्वस्यैव विधायकत्वकुण्ठकत्वात्। एवमुपबृंहणबलादप्यस्य मन्त्रस्य चक्रधारणविधायकत्वं सिद्ध्यति।

तथा हि पाद्मे—

"चरणं पवित्रं विततं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण संतप्तास्तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥
पवित्रं ब्राह्मणस्पत्यं जगद्व्याप्तं हरेस्सदा ।
तेनातप्ता तनूर्येषां ते न यान्ति हरेः पदम् ॥
तेन तप्ता तनूर्येषां ते प्रयान्ति परंपदम् ।
शुद्धेन तेन तप्तेन ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥
येन देवाः पवित्रेण आत्मानं पुनते सदा ।
तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु नः ॥
प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम् ।
तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥
सनेमि चक्रमजरं चक्षुरस्य महात्मनः ।
तस्मिन् हि विधृते देवा महोन्नतपदं ययुः ॥
यत्ते पवित्रमर्चिषि अग्ने तेन पुनीहि नः ।
इत्येवं श्रुतयस्सर्वाः कथयन्ति वरानने ॥
तस्माद्वै विधिवद्धार्याश्शङ्खचक्रादिहेतयः ।"

इत्यादिना तप्तचक्रधारणे पवित्रश्रुतिचरणश्रुतिगतपदानां श्रुत्यन्तरगत-पदानां च समन्वयप्रदर्शनेन पवित्रचरणश्रुत्योश्श्रुत्यन्तराणां च चक्र-धारणपरत्वमाश्रयणीयम् ॥

यत्तु—'देवा वै यज्ञाद्रुद्रमन्तरायन्' इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धार्थप्रतिपादनपर वेदभागोपबृंहणस्य पुराणादेः प्रत्यक्षमूलकत्वसम्भवेऽपि मानान्तरानधि-गतार्थप्रतिपादनपरविधिवाक्योपबृंहणपुराणादेः प्रत्यक्षमूलकत्वासम्भ-वेन पवित्रमन्त्रस्य शक्तितात्पर्यनिर्णयानुकूलस्य बुद्धिपरिकल्पित-न्यायमूलत्वस्यैव वक्तव्यतया न्याय एव शरणीकरणीयः— इति ॥ **तदपि न**। मानान्तरानधिगतार्थप्रतिपादनपरविधिवाक्योपबृंहणस्यापि प्रत्यक्षमूलकत्वसम्भवात्, न्यायमूलकत्वमेव इति नियमानुपपत्तेः; इतरेषां

चानुपलब्धेरिति स्मृत्यधिकरणगुणसूत्रे अतीन्द्रियार्थप्रतिपादनपरोपबृंहणस्यापि प्रत्यक्षमूलकत्वस्यैवोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च । अत एव अतीतानागतादिगोचरचतुर्मुखप्रसादादिलब्धसाक्षात्कारमूलकत्वमुपबृंहणस्योक्तं **श्रीरामायणे**—

"मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ।"—

इत्यारभ्य,

"रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ।
रामस्य सह सौमित्रे राक्षसानां तथैव च ॥
वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ।
तच्चाप्यकथितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥
न ते वागनृता काव्ये का चिदत्र भविष्यति ।
कुरु रामकथां दिव्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥" —इति ॥

न च–रामायणस्योक्तवचनेन भगवच्चरितवर्णन एव चतुर्मुखप्रसादजन्यसाक्षात्कारमूलकत्वं प्रतीयते, न तु मानान्तरानधिगतार्थवेदवाक्योपबृंहण इति–वाच्यम्; तस्योपलक्षणत्वात् । अत एव **श्रीमद्रामायणे**—

"वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ।"—इत्युक्तम् ।

तथा **विष्णुपुराणे**—

'संप्राप्तश्च तदा तत्र वसिष्ठो ब्रह्मणस्सुतः ।'—

इत्यारभ्य,

"पुराणसंहिताकर्ता भवान् वत्स भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्तमला मतिः ।
मत्प्रसादादसन्दिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥
ततश्च प्राह भगवान् वसिष्ठो मे पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥" —इति ॥

तथा श्रीमहाभारते आदिपर्वणि—

"तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदान् महामतिः ।
संस्कारोपगतं गुह्यं नानाशास्त्रोपबृंहितम् ॥
पुण्ये हिमवतः पार्श्वे मध्ये गिरिगुहालये ।
विशोध्य देहं धर्मात्मा दर्भसंस्तरमाश्रितः ॥
शुचिस्सुनियमोपेतश्शान्तात्मा तपसि स्थितः ।
भारतस्येतिहासस्य धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ॥
प्रविश्य योगज्ञानेन सोऽपश्यत्सर्वमन्ततः ।
निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसाऽवृते ॥" —इत्यादि ॥

तत्रैव **मोक्षधर्मे** भगवतो बादरायणस्य नारायणप्रसादलब्धं प्रत्यक्षमुपबृंहणमूलमित्युक्तम्—

"पराशरसुतश्श्रीमान् व्यासो वाक्यमुवाच ह ।
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ॥
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानीयामिति सत्तमाः ।
तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ॥
नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ।
प्रकाशकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ॥
तच्छृणुध्वं यथा ज्ञानं वक्ष्येऽसंशयमुत्तमम् ।
यथावृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ॥
परमात्मेति यं प्राहुस्साङ्ख्ययोगविदो जनाः ।
महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा ॥" —इति ॥

तत्रैव मोक्षधर्मे भगवान्—

"भूतभव्यभविष्याणां ज्ञानानां वेत्स्यसे गतिम् ।
ये ह्यतिक्रान्तगाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ॥
तांश्च सर्वान्मयादिष्टो द्रक्ष्यसे नात्र संशयः ।

पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकान् सहस्रयुगपर्ययान् ॥
अपि ध्यानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ।" —इति ॥

तस्मात्प्रत्यक्षमूलकतयैवोपबृंहणस्य प्रामाण्यमित्युपबृंहणानुरोधात्पवित्र-श्रुतेश्चक्रधारणविधायकत्वमङ्गीकर्तव्यं ; न्यायमूलकतया प्रामाण्येऽपि न्यायदार्ढ्यस्य पूर्वमुपपादितत्वात्तन्मूलकोपबृंहणानुरोधाच्च तथाऽङ्गी-कर्तव्यम्। अतीन्द्रियार्थेषूपबृंहणस्याप्रामाण्ये अपिस्मर्यतइत्यादिशारी-रकसूत्रे ह्यतीन्द्रियार्थव्यवस्थापकतयोपबृंहणोदाहरणानुपपत्तिः । एवं प्रमाणलक्षणे प्रतिपादितस्योपबृंहणस्यानर्थक्यापत्तिश्च ॥

यच्चोक्तं—अविवक्षितार्थेऽपि मन्त्रस्य पुराणेषूपबृंहणं दृश्यते ; यथा—

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः,
जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः"—

इति मन्त्रस्य सोमलतायां विष्ण्वादिजनयितृत्वासम्भवेन तज्जनयितृ-त्वांशे विवक्षारहितस्यापि,

"सोमं ससर्ज यज्ञार्थं सोमाद्द्यौस्समजायत ।
धरा वह्निश्च सूर्यश्च वज्रपाणिश्शचीपतिः ॥
विष्णुर्नारायणश्श्रीमान् सर्वं सोममयं जगत् ।"—

इति वायुसंहितायामुपबृंहणदर्शनात् ; तस्मान्नोपबृंहणानुसारेण पवित्र-मन्त्रस्य चक्रधारणपरत्वसिद्धिः—इति ॥ **तन्न** ; उपबृंहणविशेषस्याप्रामा-ण्यदर्शनमात्रेणोपबृंहणत्वावच्छेदेन तथात्वसाधने 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत्' इत्यादिवेदवाक्यविशेषस्य बाधितार्थकत्वदर्शनेन वेदत्वा वच्छेदेन तथात्वापत्तेः ; इदं रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्यदर्शनमात्रेण ज्ञानत्वावच्छेदेन तथात्वसिद्धौ शून्यवादापत्तेः । एवं मन्त्रादिगतसोम-पदस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वेन तादृशपरमात्मनश्च द्यावापृथिव्यादि-जनयितृत्वसम्भवादवतारविष्णुजनयितृत्वसम्भवाच्च । तथा सोमपदस्य परमात्मपर्यन्तत्वाभावेऽपि न क्षतिः, सूर्यादीनां कर्मद्वारा सोमसाध्य-

त्वात्, यज्ञैराराधितो भगवानपि लीलयाऽवतरतीति पुराणादिसिद्ध-त्वाच्च । तदाह **पराशरः**—

"देह्यनुज्ञां महाराज मा धर्मो यातु संक्षयम् ।
हविषां परिणामोऽयं यदेतदखिलं जगत् ॥" —इति ॥

तथा चोपबृंहणानुसारेण पवित्रमन्त्रस्य चक्रधारणपरतया वेदमन्त्र-करणकविधिविषयतया च चक्रधारणस्य वैदिकत्वसिद्धिः । न च—प्राणाय स्वाहेति वेदमन्त्रान्विते प्रथमकबलभक्षणे व्यभिचाराद्वेदमन्त्रा-न्वितत्वं न वैदिकत्वसाधकमिति—वाच्यम् ; प्रथमकबलभक्षणेऽपि वेदजन्येष्टसाधनत्वादिप्रकारकबोधविषयत्वादिरूपवैदिकत्वसत्त्वात् ॥

यदपि—पद्मपुराणवचनं 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यादिवत्, 'इत्येवं श्रुतयस्सर्वाः कथयन्ति वरानने' इत्यनेन कथ-ञ्चिन्मन्त्रपदप्रकाश्यत्वं हेतुवन्निगद्य, "तस्माद्वै विधिवद्धार्याश्शङ्ख-चक्रादिहेतयः" इत्यनेन मन्त्रसिद्धं चक्रादिधारणं स्तौतीति न पाद्मो-पबृंहणबलाच्चक्रादिधारणस्य वैदिकत्वसिद्धिः—**इति** ॥ **तन्न** ; कथयन्ती-त्यस्य बोधयन्तीत्यर्थकतया मन्त्रजन्यबोधविषयत्वस्यैव प्रतीतेः, कथ-ञ्चिन्मन्त्रपदप्रकाश्यत्वं निगद्यत इत्यस्याग्रहमूलकत्वात्, वेदोपबृंहणार्थं प्रवृत्तस्य पुराणस्य मन्त्रपदप्रकाश्यत्वे तात्पर्यासम्भवात्, 'तस्माद्वै विधिवद्धार्याः' इत्यनेन चक्रधारणे प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभाव-प्रतियोगित्वप्रतीतेः, चक्रधारणविधानस्यैव बोधनेन स्तावकत्वकथना-योगाच्च । किञ्च—स्तावकत्वं नाम प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगि-त्वाभाववति चक्रधारणे तद्बोधकत्वं वा विशिष्टवाक्यस्य प्रतीयमानार्थ-परित्यागेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वलाक्षणिकत्वं वा ? नाद्यः—अप्रा-माण्यापत्तेः, प्रमाणान्तरबाधाभावे वृथा तत्कल्पनस्यानुचितत्वात् । अत एव न द्वितीयः, स्तावकत्वेऽपि नाविहितस्य स्तुतिरिति न्यायेन विध्युन्नयनावश्यंभावाच्च ॥

यदप्युक्तं—वस्तुतस्तु न पुराणकर्तृसमुत्प्रेक्षितन्यायाभाससिद्धार्थकथनपरमिदं वचनं ; किन्तु वैशेषिकसाङ्ख्यशैवागमप्रक्रियानुवादिपुराणभागेषु वैशेषिकादिसमुत्प्रेक्षितहेत्वाभासानुवादकवचनवत्पाञ्चरात्रप्रक्रियानुवादिपुराणभागेषु स्वमताभिनिवेशपिहिततत्त्वदृष्टिपाञ्चरात्रिकमतभ्रान्तिविप्रलिप्सादिसमुत्प्रेक्षितन्यायाभाससिद्धस्वमतानुगुणश्रुतियोजनाप्रकारानुवादकान्येतादृशोपबृंहणवचनानि तन्मताभिमानिपुरुषसंवादप्रदर्शनपूर्वकं निबद्धानीति नैतेषां तत्र तात्पर्यम् ; शुक्तिका रजतमभादिति भ्रान्तिसिद्धरजतानुवादिवाक्यवत्परभ्रमसिद्धस्यैवार्थस्यानुवादात् । अत एव प्राचीनैः—'बहवः पुरुषा राजन् साङ्ख्ययोगविधायिनाम्' इति महाभारतवचनादात्मनानात्वमाशङ्क्य साङ्ख्यमतप्रक्रियानुवादित्वादात्मनानात्वपरत्वं नास्तीत्युक्तम्—इति ॥

तदयुक्तं ; यस्यार्थस्योत्तरत्न दूषणं प्रतिपाद्यते तदर्थप्रतिपादनपरश्रुतिपुराणादेर्भ्रान्तिसिद्धार्थानुवादपरत्वं, यथा सद्विद्यायां—तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति वाक्यस्य तथात्वं, कथमसतस्सज्जायेतेत्युत्तरवाक्येन तन्निराकरणात्, दूषणाभावेऽपि तथात्वकल्पने च सर्वत्रापि तथात्वकल्पनसम्भवेन सर्वस्मृतीतिहासपुराणादीनामप्रामाण्यापत्तेः ॥

एतेन—बहवः पुरुषा राजन्नित्यस्यापि साङ्ख्यप्रकियानुवादित्वं प्राचीनोक्तमयुक्तं ; 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्यादिश्रुतिसिद्धात्मनानात्वप्रतिपादनपरत्वाच्च ॥

यच्चोक्तं—पाद्मोपबृंहणबलादिव शैवपुराणोपबृंहणबलात्पवित्नचरणश्रुत्योस्तप्तलिङ्गमुद्राधारणपरत्वप्रसङ्गः । तथा हि—

"ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीश्वरः ।
पवित्रं तद्धि विख्यातं तत्सम्पर्कात्तनुश्शुचिः ॥
ऋगित्याह पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते ।

तस्मात्पवित्रं लिङ्गाख्यं धार्यं शैवमनामयम् ॥
तेनात्मतनूरङ्गः"—

इत्यादिना,

'दीक्षया सहितस्साक्षादाप्नुयाल्लिङ्गमुत्तमम्' ।

इत्यन्तेन अगस्त्यं प्रति रेणुकेन पवित्रश्रुतेर्लिङ्गधारणपरतया व्याख्यातत्वात्—इति । तत्तुच्छम्; शैवपुराणस्य तामसत्वेन पाद्मपुराणस्य च सात्त्विकत्वेन तयोर्विरोधे पाद्मवचनस्यैव ग्राह्यत्वात्, भगवच्छास्त्रे च पवित्रश्रुतेस्सौदर्शनत्वाभिधानेन तद्विरोधाच्च; भगवच्छास्त्रमूलकमनुस्मृतिविरोधे स्मृत्यन्तराणामनादरणीयतायाः 'मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यते' इत्यादिवचनसिद्धत्वेन साक्षाद्भगवच्छास्त्रविरोधेऽनादरणीयतायाः कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात् ॥

ननु—शैवपुराणस्य तामसत्वे पाद्मपुराणस्य च सात्त्विकत्वे किं मानं, किं वा मानं तामसानामनादरणीयत्वे—इति चेन्न । उच्यते—

"वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं परम् ।
गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शोभनं स्मृतम् ।
सात्त्विकानि पुराणानि शोभनानि शुभानने ।
ब्रह्माण्डं ब्रह्मकैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ॥
भविष्यद्वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे ।
शैवमाग्नेयकं चैव लैङ्गं स्कान्दं तथैव च ॥
कौर्मं चैव तथा मात्स्यं तामसानि प्रचक्षते ।"

इति पाद्मपुराणवचनैस्सात्त्विकराजसतामसविभागस्य,

"नाद्रियेत पुराणादीन् राजसांस्तामसांस्तथा ।
अनीशानां परेशत्वं वृथा यत्रोपवर्ण्यते ॥"

इति भारद्वाजवचनेन तामसानामनुपादेयत्वस्य च सिद्धेः; किं चानन्यथासिद्धमेवोपबृंहणं श्रुत्यर्थनिर्णयाय प्रभवति; 'ब्रह्मेति लिङ्गमा-

ख्यातं' इत्याद्युपबृंहणं च तप्तलिङ्गमुद्राधारणांशे नानन्यथासिद्धं; तस्योपबृंहणस्य सुदर्शनपरत्वेनाप्युपपत्तेः। तथा हि—ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातमित्यस्यायमर्थः—ब्रह्मेतिशब्देन लिङ्गं भगवच्चिह्नं सुदर्शनमाख्यातं, एवम्भूतस्य सुदर्शनस्य ईश्वरो नारायणः पतिर्नियन्ताऽपि 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतम्', 'निरुपाधीश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिष्वीश्वरशब्दस्य नारायणे प्रयोगदर्शनात्; तत् प्रसिद्धं सुदर्शनं पवित्रं, तत्सम्पर्कात्तनुश्शुचिः, पवित्रं ते विततमिति ऋगाहेति योजना। तस्माल्लिङ्गाख्यं चिह्नाख्यं। शैवं—शिवस्य नारायणस्येदमिति शैवं, 'शाश्वतं शिवमच्युतं' इत्यादौ नारायणेऽपि शिवशब्दप्रयोगदर्शनात्; यद्वा—शिवेन रुद्रेण धार्यमाणत्वाच्छैवं, वैष्णवानामहं यथेति भागवतादौ शिवस्य वैष्णवोत्तमत्वोक्तेस्तस्यापि चक्रधारणसिद्धेः। तेन विष्णुचक्रेणातप्ततनूरज्ञः; तप्ततनूर्विशेषज्ञ इत्यर्थः। दीक्षया—तापादिसंस्काररूपया; सहितोऽधिकारी—उत्तमं भगवच्चक्रादिचिह्नं, तत्सारूप्यमिति यावत्; आप्नुयात्—प्राप्नोति। यदि लिङ्गशब्दश्शिवलिङ्गपरस्स्यात् तदोपबृंहणानुसारेण तप्तलिङ्गधारणं श्रुतिविहितमिति तप्तलिङ्गं वैदिकैर्धार्यं स्यात्; न हि वैदिकेषु केनापि तद्धार्यते। न च—पाशुपतव्रतादिशिवधर्मतत्फलकैलासादिप्राप्तिप्रतिपादकपूर्वापरवाक्यसन्दर्भमध्यगतलिङ्गपदस्य शिवलिङ्गपरत्वमुचितं, न तु विष्णुचिह्नभूतचक्रादिपरत्वं, प्रकरणविरोधादिति—वाच्यम्; शिवलिङ्गपरत्वे सात्त्विकपुराणविरोधेनोपबृंहणस्यैवाप्रामाण्यापत्तेः, शिवस्य चक्रादिधारणेन वैष्णवोत्तमत्वरूपपरमोत्कर्षप्रतिपादकतया प्रकरणविरोधाभावाच्च॥

यदपि—'तस्मात्पवित्रं लिङ्गाख्यं शैवं धार्यमनामयम्'—इत्यत्र शिवलिङ्गशब्दयोः क्रमेण नारायणतच्चक्रवाचित्वाश्रयणं न सम्भवति; सुरभयस्सुमनसः, रामार्जुनावित्यादौ यत्रोभयपदं नानार्थकं,

तत्र परस्परसमभिव्याहारेण तत्तदर्थविशेषरूढिसमुन्मेषवत् शिवलिङ्ग-पदयोः परस्परसमभिव्याहारेण शशाङ्कशेखरतत्प्रतिकृतिरूढ्योरेव समुन्मेषात्--इति । **तन्न**; यत्र पदद्वयं नानार्थकं तत्र परस्परसमभिव्याहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वेऽन्योन्याश्रयात्, शिवपदस्य रुद्रपरत्वनिश्चयं विना लिङ्गपदस्य तत्प्रतिकृतिपरत्वनिश्चयासम्भवात् लिङ्गपदस्य तत्प्रतिकृतिपरत्वनिश्चयं विना शिवपदस्य रुद्रपरत्वनिश्चयायोगादिति ॥

यदपि—"यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभिशूलं नहतस्यावधावति, मा तद्भूम्या माश्लिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातम्"—इति मन्त्रेण तप्तशूलधारणमपि प्रसञ्जनीयम्—इति । **तन्न**; इष्टसाधनत्वानिष्टनिरासकत्वान्यतरप्रकारकवेदजन्यबोधविषयत्वस्यैव धर्मत्वव्याप्यत्वेन धर्मत्वापादकत्वेऽपि केवलवेदजन्यबोधविषयत्वस्य धर्मत्वानापादकत्वात्; अन्यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति वेदजन्यबोधविषयस्य कलञ्जभक्षणादेरपि धर्मत्वापत्तेः । न च–अनिष्टसाधनत्वाप्रकारकवेदजन्यबोधविषयत्वस्य धर्मत्वव्याप्यत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति–वाच्यम्; तथाऽपि 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' इत्युक्तयतिहननादेरपि धर्मत्वप्रसङ्गात्; तथा चोक्तान्यतरप्रकारकवेदजन्यबोधविषयत्वस्य त्रिशूलधारणेऽभावाद्धर्मत्वापादनं न युक्तम् ॥

न च–अभिशूलमग्निना शूलसंसृष्टेनाग्निना, पच्यमानात् तज्जन्यवर्तमानकालीनकिणाश्रयात्, ते गात्रात्, यदल्पमप्यवधावति चित्याग्निदाहकाले अज्ञातं सत् पतति; तदङ्गं भूम्यां माश्लिषत् मा लग्नं भूत्, उशद्भ्यः कामयमानेभ्यः, रातं दत्तमस्त्वित्यर्थात् अग्नितप्तशूलजन्यकिणस्य देवप्रीतिरूपेष्टसाधनत्वबोधनाद्धर्मत्वापादनं युज्यत इति–वाच्यम्; पच्यमानादित्यनेन पाकस्य वर्तमानत्वबोधेऽपि किणस्य तदबोधात्–लडाद्यर्थवर्तमानत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वयेऽपि तज्जन्यफलेऽन्वयासम्भवात्,

अन्यथा मध्यमार्गगन्तरि काशीं गच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः, विक्लित्त्य-नुकूलव्यापारस्य पचधात्वर्थत्वेन क्लिणस्य फलत्वाभावाच्च । न च— अभिशूलं शूलसंसृष्टात् अग्निना पच्यमानात् चित्याग्निना पच्यमानादित्यर्थाङ्गीकारान्न विरोधः, निहतस्येत्यनेन मरणानन्तरकालीनत्व-बोधादिति—वाच्यम् ; तथा सति शूलसंसृष्टत्वमात्रप्रतीतावपि तप्तशूल-धारणाप्रतीतेरापादकासिद्धेः ॥

वस्तुतस्तु—अश्वमेधे श्रूयमाणस्यास्य मन्त्रस्याश्वपरत्वमेव युक्तं ; तथैव भट्टभास्करादिभिर्व्याख्यातत्वात् ; "हे अश्व अग्निना पच्यमानात्ते गात्रात्, यदल्पमप्यवधावति अज्ञातं सत् पतति, पृथिव्यां निहतस्य निहन्यमानस्य तव अभिशूलं शूले सक्तमङ्गं वा अवधावति, तदङ्गं भूम्यां मा श्लिषत् मा लग्नं भूत्, उशद्भ्यः कामयमानेभ्यो रातं दत्तमस्तु" इति तद्भाष्यात् ; तस्मादस्य मन्त्रस्य तप्तशूलधारणे धर्मत्वापादकत्व-कथनमसङ्गतमेव ॥

यदपि—स्मृतिपुराणतन्त्रादिषु यानि तापरूपाणि कर्माण्युपदिष्टानि तद्विषयतयैवायं मन्त्रो योजनीयः ; तथा हि—सन्ति बहवस्तापाः, 'ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थस्सूर्याभिमुखमास्थितः'——इत्यादिस्मृतिप्रतिपन्न-वैखानसधर्मभूतपञ्चाग्निसूर्यादितापः, तथा योगशास्त्रविहितप्राणायाम-सङ्क्षुभितजाठराग्निसन्तापः, सुरापानमरणान्तिकप्रायश्चित्तभूततप्तसुरागो-मूत्रादिपानसम्पादितसकलदेहतापः, मृतशरीरदाहात्मकचित्याग्निदाहः, अग्निवैद्यमतःपरमिति वैद्यशास्त्रप्रतिपन्नसन्निपातादिरोगनिवर्तकाग्निवै-द्यदाहः, श्रोत्रियस्य पारलौकिकज्ञानवतस्सम्पातायातपापानुष्ठानसम्पन्न-पश्चात्तापः, ब्रह्महत्यादिपातकिनां देशान्तरगमनेऽपि तत्कृतपापपरि-ज्ञानाय तप्तकबन्धभगमुद्रादितापश्च । सम्भाव्यते च तेषां सर्वेषां तापानां तप्तपदेन प्रत्ययः । युज्यते च पवित्रमन्त्रोत्तरार्धगतेन तत्पदद्वयेन 'तेनरक्तं रागात्', 'तत्र भवः', तत्र जातः', 'तस्यापत्यम्'

इत्यादिव्याकरणसूत्रगततत्पदवत् शब्दासन्निहितस्यापि योग्यताबलेन बुद्धिमागतस्य तत्तत्तापविशेषसाध्यफलस्य परामर्शः । तथा च–अग्नि-साध्यतापानुष्ठानसमये ब्रह्मणस्पतिशब्देन अग्नेस्सम्बोधनं कार्यं; एवं सूर्यादिसाध्यतापानुष्ठानसमये सूर्यादीनां साधनतया तत्सम्बोधनं कार्यम् । यद्वा–अग्निसाध्यतापानुष्ठानसमयेऽपि सूर्यादीनां सर्व-कर्मसाक्षितया ब्रह्मणस्पतिशब्देन तेषामन्यतमस्य सम्बोधनं युज्यते; 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्', 'अग्निर्मे वाचि श्रितः' इत्यादिश्रवणात्। यद्वा–सुषुम्नस्सूर्यरश्मिरित्यादिश्रुत्या सुषुम्नानाडीरूपेणादित्यस्य जठ-रवृत्तिवैश्वानररूपेणाग्नेः प्राणपञ्चकरूपेण वायोरन्तर्यामिरूपेण पर-मेश्वरस्य सर्वगात्रव्याप्तिवचनमुपपद्यते । पवित्रशब्दश्च–'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरकोशाभिधानात्, 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, सूर्यः पवित्रं स मा पुनातु', 'असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रं', 'यत्ते पवित्र-मर्चिषि, अग्ने विततमन्तरा, ब्रह्म तेन पुनीमहे, उभाभ्यां देव सवितः, पवित्रेण सवेन च', 'पाणिलिङ्गं पवित्रम्' इत्यादिवैदिकप्रयोगाच्च सूर्या-ग्निस्वरूपतद्रश्मिजालशिवलिङ्गादिषु यथायोगं वर्तनीयः। तथा च पवित्र-शब्दस्य सूर्यादिस्वरूपपरत्वे–हे ब्रह्मणस्पते हे अग्ने यत् त्वत्स्वरूपं तेनादग्धतनूः तत्तदुचितं फलं नाश्नुते–इत्यर्थो ग्राह्यः; पवित्रशब्दस्य रश्मिजालपरत्वे–मेध्यं यद्रश्मिजालं तेनादग्धतनूस्तद्योग्यं फलं नाश्नुत इत्यादियोजनाभेदा यथासम्भवमूहनीयाः ॥ ––इति ॥

अत्रोच्यते—तत्र हि पञ्चाग्निसूर्यादितापपरत्वं तावदयुक्तं, चतुर्मुखनियामकत्वस्य सूर्ये बाधेन ब्रह्मणस्पत इत्यनेन सम्बोध्यत्वा-नुपपत्तेः, सूर्यस्य वेदस्वरूपतायाः 'सैषा त्रय्येव विद्या तपति' इत्यादि-श्रुतिसिद्धत्वेऽपि तन्नियामकत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद्ब्रह्मशब्देन वेदस्य ग्रहणेऽप्यनिस्तारात्, सूर्यस्वरूपस्य तद्विग्रहस्य वा विभुत्वाभावेन गात्राणि पर्येषीत्यस्यानुपपत्तेः । न च–'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी

प्राविशत्' 'सुषुम्नस्सूर्यरश्मिः' इत्यादिश्रुतिभिरिन्द्रियाभिमानिदेवतात्वेन सुषुम्नानाडीरूपरश्मिद्वारेण च व्याप्तिरादित्यस्याप्युपपद्यत इति– वाच्यम्; प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितगात्रत्वव्यापकत्वस्य तावताऽपि बाधात्, नेत्राद्यवच्छेदेन सतोऽप्यादित्यस्यान्यदेशावच्छेदेनाभाव-सत्त्वात्, विश्वतश्शब्दपरीत्युपसर्गाभ्यां तादृशव्यापकत्वस्यैव बोधनात्, पदान्तरासमभिव्याहृतस्य प्रभुशब्दस्य निरुपाधिकप्रभुत्वावच्छिन्न-वाचकत्वस्याप्यनुपपत्तेश्च ॥

पवित्रं विततमित्यस्य मेध्यं यद्रश्मिजालमित्यर्थोऽपि न युक्तः, रश्मिजालपदस्याध्याहारप्रसङ्गात्। तच्छब्दद्वयस्य बुद्धिस्थतत्तत्साध्य-फलपरत्वमपि न युक्तं; अनिर्दिष्टपरामर्शकत्वायोगात्, तेन रक्तं रागादित्यत्र रागादित्यस्य रञ्जकद्रव्यवाचिपदादित्यर्थकतया निर्दिष्ट-स्यैव रञ्जकद्रव्यस्य तच्छब्देन परामर्शात्; 'तत्र जातः' 'तस्यापत्यं' इत्यादावपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यतः प्रातिपदिकादित्यनुवृत्त्या प्राति-पदिकशब्दस्य च अर्थवदधातुरित्यनेनार्थविशिष्टशब्दस्वरूपे परिभाषि-तत्वेन तत्परतया तद्घटकप्रातिपदिकार्थस्य तच्छब्देन परामर्शाद-निर्दिष्टपरामर्शायोगात्। अस्तु वा तत्रागत्याऽनिर्दिष्टपरामर्शः, तथाऽपि प्रकृते गत्यन्तरस्योपपादितत्वेन तदयोगात् ॥

एतेन योगशास्त्रविहितप्राणायामादिसङ्क्षुभितजाठराग्निसन्तापादि-परत्वमपि निरस्तम्; "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, सूर्यः पवित्रम्" इत्यादौ सूर्यशब्दस्याग्नित्वाद्यवच्छिन्नपरत्वे घटो घट इतिवन्निराकाङ्क्षत्वप्रसङ्गेन सहप्रयोगस्य तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिकुण्ठकस्य तद्धर्मावच्छिन्नशक्ति-साधकतयोपन्यासस्याज्ञानमूलकत्वात्, ते पवित्रमित्यस्य त्वत्स्वरूप-मित्यर्थे अभेदे षष्ठ्या अस्वारस्यात्, अतप्ततनूरित्यत्र प्राणायामसङ्क्षुभित-जाठराग्निनेत्यध्याहारापत्तेश्च ॥

पाणिलिङ्गं पवित्रमिति लिङ्गे पवित्रशब्दप्रयोगोऽप्यसिद्धः ; पाणिलिङ्गं पवित्रमिति वाक्यस्यान्ध्रैर्यजुर्वेदारण्यके पाठेऽपि विद्यारण्यभट्टभास्करादिभिरव्याख्यातत्वेन तादृशपाठस्याप्रामाणिकत्वात्, द्राविडानां शिष्टानां पाठाभावात्, पाणिमन्तं पवित्रमिति पाठाच्च । किञ्च पवित्रश्रुतेः परमात्मपरतया सूर्यादिपरत्वासम्भवः । तदाह भगवान् शौनकः—

"आध्यात्मिकं पवित्रं ते सूक्तं जप्त्वाऽऽप्लुतश्शुचिः ।
गतिमिष्टामवाप्नोति बिन्दते चेह वृद्धताम् ॥" —इति ॥

एतदेव शौनकवचनमनुरुध्य सामवेदभाष्यकृता भरतस्वामिना पवित्रश्रुतिः परमात्मपरतया व्याख्याता। न चैवं—सौदर्शनत्वविरोध इति—वाच्यम् ; परमात्मपरस्यापि तदायुधत्वेन सुदर्शनपरत्वाविरोधात् । अपि च पवित्रमित्यग्निरिति श्रुत्या पवित्रश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरतया व्याख्यातत्वेन अर्थान्तरपरत्वकथनमत्यन्तमप्रामाणिकम् ॥

यत्तु—"नाङ्कयेन्न दहेद्देहं दहेच्चेत्कामकारतः ।
नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाश्श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥"—

इत्यादिस्मार्तनिषेधवचनमूलत्वेनायं मन्त्रो योजनीयः । तथा हि—हे ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणोत्तम, त्वं प्रभुः स्वतन्त्रोऽसि, पवित्रं पवित्राणि पूतानि, सुपां सुलुगित्यनुशासनाद्विभक्तिव्यत्ययः ; विश्वतो गात्राणि करचरणादीनि सर्वाङ्गानि, विस्तीर्णं यथा भवति तथा पर्येषि धारयसि; तदङ्गानां पवित्रत्वं च 'यावतीर्वै देवतास्तास्सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इतिश्रुतेः । तस्मात्तप्तमुद्रा न धार्येत्यभिप्रेत्य परमकारुणिकी श्रुतिराह अतप्तेति ; आय विष्णवे, तप्ता तनूर्येन तथोक्तः, अत एवामः—अपक्वान्तःकरणः, तत्—प्रसिद्धं, नाश्नुते—न भजते ; एवं—विष्णुरूपेण चक्रेण तप्ता तनूर्यस्य स तथोक्त इति वा विग्रहः। न केवलं तप्ताङ्गानामिष्टाभावमात्रं; अनिष्टमप्यस्तीत्याह—शृतास

इति ; शृताः पक्काः, इत् तप्तचक्रमुद्रासन्तापं, वहन्तः समाशत। अर्थात्पाक एव कर्मत्वेन सम्बध्यते, स च योग्यत्वात्कुम्भीपाकादिरूपः। यद्वा–अतप्तेति तपसन्ताप इत्यस्य लङात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनं, छान्दसमेकपदत्वं, कब्भावार्थं त्वयाऽपि तदनुसरणात्। अस्तु वा द्वैपद्यं, तथाऽपि न दोषः ; तेनायमर्थः–यस्य तनूरङ्गानि, नातप्त न दग्धवान्, स आमः ; अत एव ब्राह्मणोत्तमस्तत्पदमश्नुते। एवमतप्ताङ्गानां फलमुक्त्वा तप्ताङ्गानामनिष्टमाह शृतास इति। तच्छब्देन पूर्ववदेव कुम्भीपाकस्य परामर्शः, तथा च ब्राह्मणोत्तमैस्तप्तमुद्रा न धार्येति फलितोऽर्थः—इति॥

तदयुक्तम्; पतिशब्दस्य स्वामित्वनियामकत्वावच्छिन्नशक्तस्योत्तमपरत्वे शरीरत्वावच्छिन्नशक्तस्य गात्रशब्दस्य करचरणादिपरत्वे व्याप्त्यर्थकस्य पर्येषीत्यस्य धारणपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गात्। भिन्नवचनान्तयोः पवित्रगात्रशब्दयोस्सामानाधिकरण्यायोगात्; विभक्तिव्यत्ययकल्पनस्य चागतिकत्वात् ; गात्राणि त्वं धारयसीत्यनेनैव गात्रेषु त्वत्सम्बन्धित्वसिद्ध्या तव गात्राणि त्वं धारयसीत्यस्यावक्तव्यत्वेन त इत्यस्यानन्वयात् ; कर्मपारतन्त्र्यशास्त्रपारतन्त्र्यभगवत्पारतन्त्र्याद्याश्रये ब्राह्मणे स्वातन्त्र्यस्य बाधेन प्रभुशब्दस्य बाधितार्थकत्वात् ; विततमित्यस्य पर्येषीत्यनेनान्वये व्यवहितान्वयप्रसङ्गात् ; अनेकदेशसम्बन्धरूपविततत्वस्य पतनप्रतिबन्धकसंयोगानुकूलव्यापाररूपधात्वर्थे बाधेनान्वयासम्भवात् ; गात्रत्वव्यापकपतनप्रतिबन्धकसंयोगानुकूलव्यापारस्य स्वीयावयवमात्रधारके ब्राह्मणे बाधेन विश्वतो गात्राणि पर्येषीत्यस्यानुपपत्तेश्च॥

न च–ते विश्वतोगात्राणि पर्येषीत्यनेन त्वत्सम्बन्धिगात्रत्वव्यापकसंयोगानुकूलव्यापारबोधनान्नानुपपत्तिः, अत एव त इत्यस्यापि सार्थक्यमिति–वाच्यम्; तथाऽपि त्वत्सम्बन्धिगात्राणि त्वं धारयसीत्यस्या-

नावश्यकतया पर्येषीत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । आय विष्णवे, तप्ता तनूरित्यर्थोऽपि न युक्तः; तप्तपदस्य करणसाकाङ्क्षत्वेन चक्रेणेत्यध्याहारावश्यकतया वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितस्वार्थकत्वाभावेनासामर्थ्यात्तप्तपदस्य समासानुपपत्तेः ॥ न च—इयमनुपपत्तिर्भवन्मतेऽपि समाना, शरैश्शातितपत्र इत्यादाविव वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितेत्यत्राभेदान्वयं निवेश्य सामर्थ्योपपादनं चास्माकमपि तुल्यमिति—वाच्यम् ; तथाऽपि तप्तपदयोगे चतुर्थीसमासस्यानुशासनाभावेनासाधुत्वात् ॥

एवं—एन विष्णुरूपेण चक्रेण तप्ता तनूरित्यर्थोऽपि न युक्तः; चक्रस्य विष्णुशरीरत्वेऽपि विष्णवभिन्नत्वाभावात्, अशब्दस्य विष्णुशरीरत्वावच्छिन्नपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गात् । अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुत इत्यनेन दग्धाङ्गस्येष्टाभावमुक्त्वाऽनिष्टप्राप्तिप्रतिपादनाय शृतास इत्यादिकमित्यपि न सत्; तथा सति शृतास इद्वहन्त इति कर्तृवाचकपदवैयर्थ्यात्, अतप्तनूर्न तदामोऽश्नुते तत्कुम्भीपाकमश्नुत इत्येव वक्तव्यत्वात्, तच्छब्दस्यानिर्दिष्टकुम्भीपाकपरत्वायोगाच्च । अतप्तेति पदच्छेदमङ्गीकृत्य व्याख्याऽपि न साधीयसी; यस्य तनूर्नातप्तेत्यनेन यत्सम्बन्ध्यवयवकर्मकतप्तचक्रकरणकदाहाभावः स ब्राह्मणोत्तमस्तत्पदमश्नुत इत्यर्थस्य प्रतीयमानस्य बाधात्, यस्य चक्राङ्कनं नासीत्तत्पुरुषस्य तत्पदेनोपादाने तदवयवकर्मकतादृशदाहाप्रसिद्ध्या तदभावस्य सुतरामप्रसिद्धेः, यत्पदेन चक्राङ्कितोपादाने तदीयावयवकर्मकतादृशदाहस्य प्रसिद्ध्या तदभावस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वेऽपि तस्य मोक्षप्राप्तिरित्यर्थप्रसङ्गेन भवतामनिष्टापत्तेः ॥ न च—यत्पदेनानङ्कित एवोपादेयः तथाऽपि नाप्रसिद्धिः, तादृशदाहत्वावच्छेदेन तदीयतनुकर्मकत्वाभावबोधादिति—वाच्यम्; रूपपरावृत्त्यनुकूलव्यापाररूपतपधात्वर्थघटकरूपपरावृत्तित्वावच्छेदेन तनूरिति द्वितीयान्तार्थतनुवृत्तित्वाभावस्य हि बोधो वाच्यः ; स च—बाधितः, सूर्यकिरणादि-

जन्यपरावृत्तेस्सर्वसाधारण्यात्; तप्तचक्रसंयोगात्मकव्यापारजन्यरूपपरावृत्तित्वावच्छेदेन तदभावस्याबाधेऽपि तेन रूपेण रूपपरावृत्तेर्धातोरनुपस्थित्या तथा बोधासम्भवात्। तादृशरूपपरावृत्त्यनुकूलव्यापारलाक्षणिकत्वे च धातोर्लक्षणैव दोषः। एवमतप्तेत्यस्य क्रियापदत्वे यत्तच्छब्दाध्याहारप्रसङ्गः; अतप्ततनूरित्यस्य बह्वृचैरेकपदत्वेन पाठात्; शाखान्तरे पदकाराप्रवृत्तावपि एकत्र निर्णीतश्शास्त्रार्थोऽपरत्रापीति न्यायात् बह्वृचपाठानुरोधेनैकपदत्वस्यैवौचित्याच्च ॥

यदपि—स्वतोऽध्ययनसिद्धपदविभागाभावेनान्तरङ्गस्ववाक्यार्थपर्यालोचनया पदव्यवस्थायां सम्भवन्त्यां बहिरङ्गशाखान्तरीयपदाध्ययनानुसारेण पदव्यवस्थाया अयुक्तत्वात्—**इति। तन्न**; पदद्वयकल्पने पूर्वोक्तरीत्या वाक्यार्थस्य बाधेन तदबाधनिर्वाहायाप्यैकपद्यकल्पनाया एव युक्तत्वात्। किं च—प्रत्यक्षशतपथश्रुतिविहितस्य सुदर्शनधारणस्य निषेधासम्भवादनुपपत्तेश्चोक्तार्थोऽनुपपन्नः। तथा हि—किं प्राप्तस्य निषेधः, उताप्राप्तस्य? आद्येऽपि रागाच्छास्त्राद्वा? रागोऽपि किं भोजनादाविव सुखसाधनत्वज्ञानात्, उत ख्यातिलाभाद्यर्थत्वज्ञानात्? नाद्यः—असिद्धेः, तस्य दुःखहेतुतयैवानुभूयमानत्वात्। न द्वितीयः—यद्रूपावच्छिन्नस्य रागात्प्राप्तिस्तद्रूपावच्छिन्नस्य निषेधेऽपि ख्यात्याद्यप्रयोजनकस्य चक्रधारणस्य निषेधायोगात्। नान्त्यः—शास्त्रप्राप्तस्य निषेधासम्भवात्, अन्यथा शास्त्राप्रामाण्यापत्तेः। न चरमः—शशशृङ्गं नास्तीतिवदप्रसक्तनिषेधस्याशक्यत्वादप्रयोजकत्वाच्च ॥ न च—उक्तरीत्या स्वात्महननकेशोल्लुञ्छनादेरपि निषेधोऽनुपपन्नस्स्यादिति—वाच्यम्; तत्रासच्छास्त्रात्प्राप्तस्यैव निषेधाङ्गीकारादिति ॥

इति पवित्रश्रुतिविचारः.

एवं चरणश्रुतिरपि सुदर्शनधारणे प्रमाणम् ॥

चरणश्रुतेस्तावदयमर्थः ॥ चरणं—परगतिसाधनं सुदर्शनं, चरणशब्दस्य परगतिसाधनत्वावच्छिन्ने योगशक्तेस्सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढिशक्तेश्च सत्त्वात्, 'चरणं प्राङ्गणे चक्रे' इतिकोशात् । पवित्रं—परिशुद्धिकरं, परिशुद्धिश्च प्रत्यवायाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पः, विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशसङ्कल्पं प्रति स्वाश्रयवह्निसन्तप्तमुद्रासंयुक्तभुजघटितदेहवत्तासम्बन्धेन सुदर्शनस्य हेतुत्वात्तस्य परिशुद्धिकरत्वोपपत्तेः । यद्यपि—पवित्रशब्दस्यापि सुदर्शनत्वावच्छिन्ने रूढिरस्ति, तथाऽपि—विशिष्टवाचकानां पदानां पृथग्विशेष्यवाचकपदसमवधाने विशेषणमात्रपरत्ववत् धर्मद्वयावच्छिन्नवाचकपदानामप्येकधर्मावच्छिन्नवाचकपदान्तरसमवधाने तदितरधर्मावच्छिन्नमात्रपरत्वस्य 'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः' इत्यादाविव वक्तव्यतया सुदर्शनत्वावच्छिन्नवाचकचरणपदसमभिव्याहारात्पवित्रशब्दस्य योगार्थमात्रपरत्वं बोध्यम् ।

न च—विनिगमनाविरहाच्चरणशब्दस्यैव योगार्थमात्रपरत्वमितिवाच्यम्; 'चरणं नो लोके' इत्याद्युक्तवाक्यानुरोधेन चरणशब्दस्य विशेष्यवाचकत्वेन विनिगमकसत्त्वात् । विततं—संस्कृतमुद्रात्वव्यापकं, संस्कृतमुद्रासामान्ये समाश्रितानुग्रहार्थं सन्निहितमास्त इति विततपदार्थविधेयको बोधः। येन पूतः—यज्जन्यपापाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पविषयीकृतः ; दुष्कृतानि तरति—दुष्कृतनाशानुकूलव्यापाराश्रयः, तादृशव्यपारश्चक्रधारणरूप एव, नाशानुकूलव्यापारार्थकतरतिधात्वर्थतावच्छेदकनाशरूपफलस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन दुष्कृतेषु सत्त्वात्; घटं नाशयेदित्यादौ घटादेरिव तेषां कर्मता बोध्या । न च—प्रति-

योगितासम्बन्धेन पापनाशं प्रति स्वाश्रयभुजघटितदेहावच्छिन्नत्व-कालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन तप्तचक्रसंयोगस्य कारणत्वे प्रायश्चित्तादीनां वैयर्थ्यमिति–वाच्यम्; स्वसमानकालीनपापानां चक्रधारणेन नाशेऽप्यनन्तरकालीनपापनिरासकतया तेषां सार्थक्यात्। अन्यथा––

"सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्॥"

इत्यादिशास्त्रात् सन्ध्यावन्दनादीनामपि पापनिवर्तकत्वोक्त्या तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्वारतापातात्॥

यदि च–केषां चिदेव पापानां सन्ध्यावन्दनादिभिर्नाश इति न तद्वैयर्थ्यं; अथवा विधूतपापा इत्यनेन तदकरणप्रयुक्तप्रत्यवाय-परिहार एव विवक्षित इति नोक्तदोषः–इति विभाव्यते। तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं; तराति दुष्कृतानीत्यत्र तरतेरभावप्रयोजक-धर्मार्थकत्वेन दुष्कृतानीत्यस्य प्रत्यवायार्थकत्वेन तथैवार्थसम्भवात्, येन पूत इत्यस्य यज्जन्यप्रत्यवायाभावप्रकारकसङ्कल्पविषय इत्यर्थात्। पवित्रेण–परिशुद्धिकरेण, शुद्धेन–निरस्तसमस्तदोषगन्धेन, तेन–सुदर्शनेन, धृतेनेति शेषः; पूताः वयं, अरातिं–शत्रुं, भगवत्साक्षात्कार-प्रतिबन्धकमिति यावत्; पाप्मानं–पापं प्रत्यवायं वा, अतितरेम–नाशानुकूलव्यापाराश्रयाः अभावप्रयोजकधर्माश्रया वा, लोकस्य द्वारं–भगवल्लोकप्राप्त्युपायभूतं, अर्चिर्ज्योतिर्महश्शब्दैर्ज्वालाकिरणप्रकाश-भेदस्य विवक्षितत्वान्न पौनरुक्त्यं; भ्राजमानं–शोभमानं, अमृतस्य–परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य, धाराः–अनुभवप्रकारान्, दोहमानं–दुहानं, मुक्तिप्रदमित्यर्थः; लोकस्य द्वारमित्यनेन स्वरूपयोग्यत्वरूपकारणत्वस्य दोहमानमित्यनेन च फलोपधायकत्वस्य च विवक्षणान्न पौनरुक्त्यं; एतादृशं चरणं–सुदर्शनं, नः–अस्मान्, लोके परमपदे, सुधितान् सुप्रतिष्ठितान्, दधातु करोतु। मोक्षकामो नरस्सुदर्शनधारणं कुर्यात्;

यद्वा पापनिवृत्तिकामस्सुदर्शनधारणं कुर्यादिति विधिरत्र द्रष्टव्य इति प्राहुः । अत्र विधिप्रत्ययार्थो न तावदिष्टसाधनत्वं, लोकस्य द्वारमित्यादिभिरेव तदवगमात्; नापि कृतिसाध्यत्वं, धृतेनेत्यध्याहृतपदेन तदवगमात्, नित्यत्वालाभाच्च; किं तु प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । तथा च--मोक्षकामादिनिष्ठतद्धारणाभावस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वलाभान्नित्यतासिद्धिः । न च–मोक्षकामनाया अधिकारिविशेषणत्वे तच्छून्ये तदकरणे प्रत्यवायानुपपत्तिरिति--वाच्यम्; मोक्षकामइत्यस्य सम्भवाभिप्रायेण स्वरूपकीर्तनमात्रपरत्वादधिकारघटकत्वाभावात्, नरत्वस्यैवाधिकारत्वात् ॥

अत्र भास्करः--चरणश्रुतिरपि न सुदर्शनधारणे प्रमाणं, तस्या अपि प्रकरणार्थपर्यालोचनायामर्थान्तरपरत्वावगमात् । तथा हि–'देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत्' इत्युपक्रम्य, 'तं तपोऽब्रवीत्तं श्रद्धाऽब्रवीत्तं सत्यमब्रवीत्तं मनोऽब्रवीत्तं चरणमब्रवीत्' इत्यादिवाक्यसमुदायेन चातुर्होत्रचयनाङ्गभूताः अपाघाख्याः पञ्चेष्टीर्विधाय "ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः, अपाघा अनुवित्तपो नाम, तपः प्रथमां रक्षति, श्रद्धा द्वितीयां, सत्यं तृतीयां, मनश्चतुर्थीं, चरणं पञ्चमीम्" इत्युक्त्वा, 'अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति, कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति' इत्युपसंहृतम् । तत्र मनसा प्रायपाठान्मनोवदिन्द्रियमेव चरणशब्देन गृह्यते, नान्यत्; 'विशये प्रायदर्शनात्' इत्यत्र प्रायदर्शनस्यैव नियामकत्वोक्तेः । तथा च–चरणं पञ्चमीमिति ब्राह्मणवाक्योपात्तं चरणेन्द्रियमेव तस्मिन् चरणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्यात्वेन विनियुक्ताभ्यां 'चरणं पवित्रं', 'लोकस्य द्वारं' इतिमन्त्राभ्यामभिधीयते मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यात् ।

—इति ॥

अत्रोच्यते—चरणशब्दः इन्द्रियत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नतात्पर्यकः, तादृशधर्मावच्छिन्नतात्पर्यकानेकपदसमभिव्याहृतत्वात्, यत्र यादृश-

धर्मावच्छिन्नवाचकानेकपदसमभिव्याहृतत्वं तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नवाचकत्वमिति सामान्यव्याप्तेरित्यनुमानात् चरणशब्दस्येन्द्रियपरत्वसाधनं हि भवतामभिप्रेतं; तत्तु न सम्भवति ; मनस एकस्येन्द्रियत्वेऽपि श्रद्धादीनामिन्द्रियत्वाभावेनेन्द्रियत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपरानेकपदसमभिव्याहाररूपतत्प्रायपाठरूपस्य हेतोरसिद्धेः, हेतुकोटावनेकत्वमनिवेश्यासिद्धिवारणेऽपि श्रद्धादिपदे व्यभिचारात् । न च—तद्धर्मावच्छिन्नपरत्वेन सन्दिह्यमानत्वस्य तादृशसन्देहस्वरूपयोग्यत्वरूपस्य तद्धर्मावच्छिन्नवाचकत्वपर्यवसितस्य हेतुविशेषणत्वान्नोक्तव्यभिचारः; अत एव विशये प्रायदर्शनादित्यत्र विशय इत्युक्तमिति—वाच्यम् ; वक्ष्यमाणरीत्या मनश्शब्दस्य 'सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतस्स उच्यते' इति मोक्षधर्मवचनानुसारेण प्रद्युम्नपरतया इन्द्रियत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपरपदसमभिव्याहारस्यैवासिद्धेः ॥ **एतेन**—चरणशब्द आचारवचनः, 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति श्रुतौ चरणशब्दस्याचारे प्रयोगदर्शनात् ; अनुष्ठेयतपश्श्रद्धासाहचर्याच्च ; न च—मनसा प्रायपाठबाधः ; अनुष्ठेयैकश्रवणसङ्कल्पविकल्पात्मकमनस एव मनश्शब्देनाभिधानात्, एवं च—प्रायपाठानुरोधाच्चरणशब्दस्यानुष्ठेयाचारपरत्वमेव युक्तं, न त्वननुष्ठेयसुदर्शनपरत्वम्—**इति निरस्तम्** । चरणशब्दस्यानुष्ठेयपरानेकपदसाहचर्यरूपानुष्ठेयप्रायपाठासिद्धेः, अत्रत्यतपश्श्रद्धादिशब्दानामनुष्ठेयपरत्वाभावात् 'तपश्श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये' इत्यत्र तपश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्ववदत्रत्यतपश्शब्दस्यापि ब्रह्मपरत्वात्;—

> "येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति प्रथमजं देवं हविषा विधेम,
> स्वयंभु ब्रह्म परमं तपो यत्, स एव पुत्रस्स पिता स माता,
> तपो ह विश्वं प्रथमं सम्बभूव ।"—

इत्येतत्प्रकरणगततपोविषयमन्त्रे ब्रह्मलिङ्गदर्शनात्; 'मेधा श्रद्धा सरस्वती' इति श्रीविष्णुपुराणे, 'अहं श्रद्धा च मेधा च' इति महाभारते च श्रद्धाशब्दस्य लक्ष्मीवाचकत्वदर्शनेनात्रत्यश्रद्धाशब्दस्यापि तत्परत्वात्;

"श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते, श्रद्धा प्रतिष्ठा लोकस्य देवी, सा नो जुषाणोपयज्ञमागात्, कामवत्साऽमृतं दुहाना, श्रद्धा देवी प्रथमजा ऋतस्य, विश्वस्य भर्त्री जगतःप्रतिष्ठा, तां श्रद्धां हविषा यजामहे, सा नो लोकममृतं दधातु, ईशाना देवी भुवनस्याधिपत्नी ॥"—

इत्येतत्प्रकरणस्थश्रद्धाविषयमन्त्रे लक्ष्मीलिङ्गदर्शनात्;

"आगात्सत्यं हविरिदं जुषाणं, यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं च विश्वे, तस्मै विधेम हविषा घृतेन, यथा देवैस्सधमादम्मदेम, यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिक्षं, यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनं च सर्वे"—

इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्सत्यशब्दस्यापि ब्रह्मपरत्वात्; 'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यम्' इति सत्यशब्दस्य छान्दोग्ये ब्रह्मनामत्वाभिधानात्;

"मनसो वशे सर्वमिदं बभूव, नान्यस्य मनो वशमन्वियाय, भीष्मो हि देवस्सहसस्सहीयान्, स नो जुषाण उपयज्ञमागात्, आकूतीनामधिपतिं चेतसां च, सङ्कल्पजूतिं देवं विपश्चितं, मनो राजानमिह वर्धयन्ते"—

इत्यादिमन्त्रलिङ्गेन मनश्शब्दस्य सङ्कर्षणपरत्वावगमात्। तथा चानुष्ठेयपरशब्दसाहचर्यासिद्धेश्चरणशब्दस्याचारपरत्वं न सम्भवति; अन्यथा अर्चिमदित्यादिविशेषणानामनुपपत्तेः ॥

महाभारते हरिवंशे त्र्यधिकद्विशततमाध्याये—

"एवं वदत्सु चक्रं वै ज्वालामालासमावृतम्।
ज्वालामालादिदुष्प्रेक्ष्यमादित्यायुततेजसम् ॥"—

इत्यादिना ज्वालादीनां प्रतिपादितत्वेन सुदर्शनपरत्वे तादृशविशेषणानामुपपत्तेः ॥ न च—अत्र तपस्सत्यशब्दाभ्यां ब्रह्मणोऽभिधाने यागाभेदानुपपत्तिः, देवताभेदविरहात्, व्रीहियवयोरन्यतरस्य चोदकप्राप्तस्य द्रव्यस्यापि भेदाभावादिति—वाच्यम्; तपस्सत्यशब्दयोः रूढिशक्यतावच्छेदकस्य ब्रह्मत्वस्यैक्येऽपि योगार्थतावच्छेदकयोर्भेदेन तत्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकयोस्त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वरूपदेवतात्वयोर्भेदेन यागभेदोपपत्तेः; 'इन्द्रियकामो वीर्यकामस्स्यात्तमेतया सर्वप्रष्ठया याजयेत्' इति विहितायां सर्वप्रष्ठायामिव ब्रह्मत्वस्य विशेष्यस्यैक्येऽपि रथन्तरेष्वित्यादिविशेषणभेदमात्रेण यागभेददर्शनात् ॥

यत्तु—तपश्श्रद्धादिशब्दानां पुरुषधर्मपरत्वमेवोचितं, न तु भगवल्लक्ष्म्यादिरूपधर्मिपरत्वं; अस्मिन्प्रकरणे तपश्श्रद्धासत्यमनश्चरणदेवताकेषु यागेषु कृतेषु—"अथ ते सत्यं तपो भविष्यति, अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति, अथ ते सत्यं सत्यं भविष्यति, अथ ते सत्यं मनो भविष्यति, अथ ते सत्यं चरणं भविष्यति"—इति वाक्यैः प्रजापतिसम्बन्धितपःप्रभृतीनां यथायोगं सत्यत्वादिरूपं फलं प्रतिपाद्यते; तत्तद्यागे कृते 'ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत्' इत्यादिभिस्तस्य तपस्सत्यत्वादिरूपं फलं जातमिति परकृतिन्यायेनोक्त्वा प्ररोचनया तत्तद्यष्टुरपि तत्तत्फलसम्बन्धः 'सत्यं ह वाऽस्य तपो भवति, अनु स्वर्गं लोकं विन्दति, य एतेन हविषा यजते' इति प्रतिपाद्यते। तथा च—तपश्श्रद्धादिशब्दानां भगवदादिपरत्वे भगवत्प्रभृतीनां सत्यत्वादेः प्रजापतिसम्बन्धयष्टृसम्बन्धयोश्चासम्भवात्पुरुषधर्मपरत्वमेव वक्तव्यम्—इति ॥ तन्न। पुरुषधर्मपरत्वे 'तं तपोऽब्रवीत्, तं श्रद्धाऽब्रवीत्' इत्यादेरनुपपत्तेः। न च—सत्यत्वं फलजनकत्वमेव, अत एव 'अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसि, अनु स्वर्गं लोकं विन्दति' इति सत्यत्वाविर्भावानन्तरं स्वर्गलोकप्राप्तिश्श्रूयते; षष्ठ्यर्थसम्बन्धश्च तपो-

ऽधिष्ठानदेवतारूपतपःपदार्थैकदेशतपआदावन्वेतीति नानुपपत्तिरिति-- वाच्यं ; सिद्धान्तेऽपि षष्ठयर्थसम्बन्धस्य सत्यपदार्थघटकफल एवान्वयः; न तु व्यवहिततपश्शब्दादिप्रतिपन्नार्थैरित्यङ्गीकारेणानुपपत्तिविरहात् ; उक्ताभिप्रायेणैव **धानुष्कयज्वना त्रिवेदीभाष्यकारेण** चरण-शब्दस्सुदर्शनाभिधायीति व्याख्यानात्; **भट्टभास्करेण** च ज्ञानयज्ञे चरणशब्दो देवताविशेषपर इत्यभिधानाच्च ॥

यदपि--चरगतिभक्षणयोरिति धातोः करणवाचिल्युडन्तश्चरण-शब्दस्सोमसूर्याग्न्यादितेजसां 'देव सवितुः प्रसुव', 'यज्ञं प्रसुव यज्ञ-पतिं', 'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्', 'इमं नो देवसवितर्यज्ञं प्रसुव'--इत्यादिमन्त्रप्रतिपन्नसदाचारप्रवर्तकतया सुगतिसाधनतया वा तमसि सञ्चरतः स्खलनदर्शनादस्खलितसञ्चरणहेतुतया वा तेषामग्न्या-दीनामन्यतममभिधत्ते ; पवित्रशब्दोऽपि परिशुद्धिकरत्वेन प्रवृत्तिनिमि-त्तेन तेषामन्यतमपरामर्शकः---इति । **तदपि न** ; योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वस्य रथकाराधिकरणसिद्धतया योगेन चरणशब्दस्य सोमसूर्यादिपरत्वा-पेक्षया रूढ्या सुदर्शनपरत्वस्य युक्तत्वात् ॥ न च--सुदर्शनस्य रूढ्य-र्थत्वेऽपि तस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावात्तत्समन्वयनिर्वाहाय रूढ्यर्थ-प्रतिकृतिलोहमुद्रायां लक्षणा वक्तव्या, तथा च लक्ष्यार्थबोधाङ्गी-कारापेक्षया योगार्थस्य बोधोपगम एव युक्त इति--वाच्यम् ; भगवच्छास्त्रादौ सुदर्शनधारणप्रकरणे तदावाहनादिविधानेन स्वाश्रय-मुद्रासंयोगसम्बन्धेन धृतत्वस्य तत्र सम्भवे वाक्यार्थे समन्वयसम्भ-वेन लक्षणानावश्यकत्वात्, लक्षणायामपि योगार्थबोधाङ्गीकारापेक्षया लक्ष्यार्थबोधस्यैव युक्तत्वात्, योगाद्रूढिपूर्वकलक्षणाया बलीयस्त्वात् । अत एवोदाहरिष्यमाणप्रोद्घात्राधिकरणे तथा सिद्धान्तितम् ॥

यत्तु--चरणपवित्रादिशब्दानां सुदर्शने क्वापि वैदिकप्रयोगस्य व्याकरणानुमतेर्वाऽनुपलम्भान्नढिर्न सिध्यति--इति । **तन्न** ; 'पवित्र-

मित्यग्निः, प्र ते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे' इत्यादिवैदिकप्रयोगस्य दर्शनात्; पुवस्संज्ञायां कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति व्याकरणेन देवतायां पवित्रशब्दव्युत्पादनेन देवताविशेषे सुदर्शने पवित्रशब्दशक्तेर्व्याकरणानुमतत्वात्; भूसत्तायां, वर्तमाने लट्—इत्यादिव्याकरणानां शक्तिग्राहकत्वदर्शनेन व्याकरणस्यापि तत्सम्भवात्;

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतस्सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥"

इतिप्राचीनकारिकायां व्याकरणस्यापि शक्तिग्राहकमध्ये परिगणनात्; 'चरणं प्राङ्गणे चक्रे' इतिकोशेन, 'पवित्रं चरणं चक्रं' इति श्रीशास्त्रेण च चरणशब्दस्यापि सुदर्शने शक्तिसिद्धेः वैदिकप्रयोगाभावेऽपि शक्तिग्राहकप्रमाणबलाच्छक्तिसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च। अन्यथा हर्यादिनानार्थकशब्दानामपि वैदिकप्रयोगाविषयेष्वर्थेषु शक्त्यपलापापत्तेः। किं च भगवच्छास्त्रे **परमेश्वरसंहितायां**—

"दक्षिणे तु भुजे विप्र इति प्राक्संस्थितेन तु ।
निचिक्षेप सुषणमिति वह्निगतेन तु ॥
प्र ते विष्णो अब्जचक्रे इति याम्यगतेन तु ।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येति यातुधानीगतेन तु ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रःकृतचक्रेति पश्चिमगतेन तु ।
पवित्रमित्यग्निरिति ततो वायुगतेन तु ॥
चरणं पवित्रं विततमिति सोमगतेन तु ।
लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रमिति रुद्रगतेन तु ॥
एतैर्मन्त्रैस्तु चाष्टाभिरन्यैस्सौदर्शनैस्तथा ।
संस्नाप्य मन्त्रकुम्भेन शुद्धोदैरभिषिच्य च ॥"

इत्यमीषां मन्त्राणां सौदर्शनत्वाभिधानेन चरणश्रुतेरपि सौदर्शनत्वावगमात्,

"चरणं पवित्रं विततं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण सन्तप्तास्तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥"

इति पाद्मोपबृंहणबलाच्च चरणश्रुतेस्सौदर्शनत्वसिद्धिः ॥

एतेन—उक्तश्रुतौ येन पूत इत्यत्र येनस्मृतेनार्चितेनेत्यादिबह्वर्थसम्भवान्नियमतो धृतपदाध्याहारे प्रमाणाभावान्न चरणश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वसिद्धिः—**इति निरस्तम्** । चरणश्रुतिसमानार्थके 'देवासः पितरो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयतास्स्वर्गं लोकमायन्' इति शतपथवाक्ये पूतार्थकप्रयतपदयुक्ते यच्छब्दयुक्ते विधृतपदस्य श्रवणात्तदनुरोधेन धृतेनेत्यध्याहारस्यैव युक्तत्वात्; प्रयतौ पूतसंस्कृताविति वैजयन्त्युक्त्या प्रयतशब्दस्य पूतार्थकत्वसिद्धेः उदाहृतपाद्मवचनबलेन तच्छ्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वावगमाच्च । न च—एतादृशोपबृंहणानां लिङ्गाभासमूलतयाऽनाश्वसनीयत्वात्तद्धारणपरत्वं चरणश्रुतेरनुपपन्नं, पुराणादिषु परप्रलोभनार्थानां शब्दसाम्यमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तानामुपबृंहणानां बहूनां दर्शनादिति—वाच्यम्; कस्यचिदुपबृंहणस्याप्रामाणिकत्वमात्रेण सर्वेषामुपबृंहणानां तथात्वे 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत्' इत्याद्यर्थवादानां स्वार्थेऽप्रामाण्यदर्शनादर्थवादसामान्यस्य तथात्वापत्तेः; एवं 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति स्मृतेरप्रामाण्यदर्शनात्स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यापत्तेः; शुक्ताविदं रजतमिति प्रत्यक्षस्य ह्रदो वह्निमानित्यनुमितेश्चाप्रामाण्यदर्शनात्प्रत्यक्षानुमित्योरप्यप्रामाण्यापत्तेः। न च—प्रमाणान्तरबाधितविषयकाणां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्येऽप्यबाधितविषयाणां प्रामाण्यापलापो न युक्त इति—वाच्यम्; एवं सत्युपबृंहणानामपि प्रमाणान्तराविरुद्धार्थकानामप्रामाण्यायोगादुक्तोपबृंहणबलेन चरणश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् ॥

यदपि--न ह्यनेन प्रकारेणायं मन्त्रो योजनीय इति काचन श्रुतिरस्ति, येनास्योपबृंहणस्य श्रुतिमूलत्वं कल्प्येत, तथा चेतादृशपुराणवचनानां मन्त्रलिङ्गमूलतया स्वातन्त्र्यायोगादप्रयोजकत्वे स्थिते चरणमन्त्रस्य मन्त्रलिङ्गबलेन तप्तलिङ्गमुद्राधारणपरत्वमव्याहतप्रसरम्। तथा हि--चरत्यनेनेति चरणं, करणे ल्युट्, सर्वेषां स्वस्वानुरूपचरणसाधनमित्यर्थः, पवित्रं लिङ्गं--इत्यादि ॥ **तदपि न**; तादृशप्रत्यक्षश्रुत्यभावेऽप्यनुमितश्रुतिमूलत्वसम्भवात्, पुराणकर्तॄणां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदार्थतया तन्मूलत्वसम्भवात्, मन्त्रलिङ्गमूलत्वेऽपि तदुन्नीतसाधकबाधकाभावयोरस्माभिरल्पज्ञैरवगन्तुमशक्यतया तदुन्नीतार्थत्यागायोगाच्चरणपवित्रशब्दयोर्लिङ्गे रूढ्यभावेन तच्छ्रुतेर्लिङ्गमुद्राधारणपरत्वाभावाच्च ॥ न च--'ब्रह्मेति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीश्वरः, पवित्रं तद्धि विख्यातं' इतिशैवपुराणवचनात्पवित्रशब्दस्य लिङ्गे रूढिरस्तीति--वाच्यम्; शैवपुराणस्य तामसतया तदुक्तार्थस्याग्राह्यत्वात् ॥

यदाह **व्यासः**—

"सात्त्विकानि पुराणानि ग्राह्याणि द्विजसत्तमैः ।
तेषूक्तानाचरेद्धर्मान् श्रुतिमूलानि तानि वै ॥
राजसानि पुराणानि तामसानि तथैव च ।
न ग्राह्याणि द्विजश्रेष्ठैरत्र मे नास्ति संशयः ॥" —इति ॥

पाद्मे पुराणविभागप्रकरणे—

"सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसास्स्वर्गदाश्शुभाः ।
तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः ॥
सात्त्विकानेव गृह्णीयान्मोक्षार्थी नैव राजसान् ।
स्वर्गदांस्तामसान् देवि तथैव निरयप्रदान् ॥" —इति ॥

तस्माच्चरणश्रुतेस्सुदर्शनधारणपरत्वमव्याहतमिति दिक् ॥

इति चरणश्रुतिविचारः ॥

अथ चमूषच्छ्रुतिविचारः ॥

ऋचि साम्नि च श्रूयते—"चमूषच्छ्येनश्शकुनो भिभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्, अपामूर्मिं सचमानस्समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति"—इति ॥

अयमर्थः । अपा मूर्मिं—भूतानां विकारभूतं, अप्छब्दस्य भूतत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वात् । तद्विकारत्वं च—तदभिन्नत्वे सति तत्कार्यत्वं, शरीरत्वावस्थाविशिष्टस्य भूताभिन्नत्वे सति भूतकार्यत्वात् । समुद्रं—संसारसागरं, शरीरमिति यावत् । सचमानः—अपृथक्सिद्ध्यात्मकसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयः । 'ष च समवाये' इति धातुपाठेन तद्धातोरुक्तार्थकत्वावसायात्, द्रप्सः—ईश्वरांशभूतो जीवः; जीवस्य तदंशत्वं चापृथक्सिद्धिसम्बन्धेनेश्वरविशेषणत्वं, विशिष्टवस्तुनि विशेषणांशोऽयं विशेष्यांशोऽयमिति विशेषणस्यांशत्वव्यवहारात् । गाः विन्दतीति गोविन्दः, तृज्वद्भावश्छान्दसः, गोविन्दुरिति षष्ठी । एतेन—गोविन्दस्य तृज्वद्भावाश्रयणे तृजन्तस्य विदेर्यद्रूपं तद्रूपस्यैव प्राप्तेर्गोवेदितुरिति रूपं प्राप्नोतीति—निरस्तं; छान्दसत्वेन सर्वदोषपरिहारात् । न च—स्वेच्छया छान्दसत्वाश्रयणमयुक्तमिति—वाच्यम् ;

"गोविन्दस्यायुधान्यङ्गे बिभ्रत् सुश्रोणि वै द्विजः ।
तुरीयं धाम तद्विष्णोर्महिष्ठःप्राप्नुयादिति ॥'
चमूषच्छ्येनश्शकुनो बिभृत्वेति ऋगब्रवीत् ॥"

इति स्कान्दवचनेनास्याः श्रुतेस्सुदर्शनपरताया गोविन्दुरित्यस्य षष्ठ्यन्ततायाश्च प्रतीतेः । गोविन्दस्येति षष्ठ्यर्थो न स्वत्वं, पदार्थसामान्यस्य भगवत्स्वामिकत्वेन भगवन्निरूपितस्वत्वाश्रयत्वस्य

शिवाद्यायुधसाधारण्येनाव्यावर्तकत्वापत्तेः; किं तु नित्यसङ्कल्पाधीननित्यविग्रहवत्त्वं, तस्य च शूलाद्यायुधसाधारण्यविरहात्। आयुधानि-चक्रशङ्खगदाखड्गशार्ङ्गरूपाणि पञ्चायुधानि। न च--शत्रुहिंसानुकूलव्यापाराश्रयस्यैवायुधत्वाच्छङ्खस्य तत्त्वमसम्भवीति---वाच्यम्, शत्रुनाशानुकूलशब्दाश्रयत्वेन तस्याप्यायुधत्वात्। बिभ्रत्---सम्बन्धप्रयोजकव्यापाराश्रयः, स च सम्बन्धः स्वसंयुक्तभुजादिघटितदेहवत्त्वमेव। चमूषदित्यादिना फलनिर्देशः। न च--चक्रधारणस्याङ्गत्वेन फलवत्त्वं न सम्भवति, फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायादिति-वाच्यम्; अङ्गिभूतोपासनद्वारा तस्यापि फलवत्त्वसम्भवात्। अत्र चमूशब्देन नित्यसूरिपरिषद्विवक्षिता, तस्यां सीदतीति चमूषत्, नित्यसूरिभिरनुगम्यमान इति यावत्। श्येनः—प्रशस्ततमभगवत्समीपदेशसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयः, शंसनीयं गच्छतीति श्येन इति निरुक्तात्। शकुनः—आत्मानं संसारादुद्धर्तुं शक्त इत्यर्थः, शक्नोत्यात्मानमुन्नेतुमिति निरुक्तात्; भक्तिप्रपत्त्यन्यतरजन्यसंसारनिवृत्त्युपधायकभगवत्प्रसादविषय इति फलितार्थः; शक्तेः प्रकृते भगवत्प्रसादरूपत्वात्। बिभृत्वा--भरणसमर्थः, स्वसम्बन्धिनामपि भरणसमर्थ इति यावत्। तादृशसामर्थ्यं च--मुक्त्युपधायकस्वसमाश्रयणको भूयादित्याकारकप्रसादविशेषविषयत्वम्। एवंविधस्सन्, तुरीयं—श्रेष्ठं, धाम--स्थानं, परमपदमिति यावत्। महिषः—महनीयस्सन्, विवक्ति--प्राप्नोति॥

—इत्यर्थः॥

अत्र—गोविन्दुरायुधानि बिभ्रत् शकुनो बिभृत्वा चमूषच्छ्येनो महिषस्तुरीयं धाम विवक्तीति योजनाङ्गीकारात् धनवान् सुखीत्यादिवदुद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेये प्रयोज्यतासम्बन्धेन भानाद्भगवदायुधधारणस्य शकुनपदार्थं प्रति, तस्य च बिभ्रत्पदार्थं प्रति, तदुभयस्य च चमूषत्त्वविशिष्टश्येनत्वं प्रति, तस्य च महिषत्वविशिष्टतुरीय-

धामप्राप्तिं प्रति, प्रयोजकत्वं लभ्यते। तथा च चक्रधारणस्य स्वजन्यप्रसादद्वारा मोक्षोपधायकभक्तिप्रपत्त्यन्यतरजन्यप्रसादे, तादृशप्रसादस्य च सम्बन्धिमोक्षप्रयोजकप्रसादान्तरे, तादृशप्रसादद्वयस्य च नित्यसूरिपरिषदनुगम्यमानत्वविशिष्टार्चिरादिगमनरूपे चमूषच्छ्येन इत्यस्यार्थे, तादृशगमनस्य च 'तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति' इति श्रुतिसिद्धब्रह्मालङ्कारविशिष्टभगवत्समीपगमनरूपे 'महिषस्तुरीयं धाम प्राप्नोति' इत्यस्यार्थे प्रयोजकत्वलाभादलौकिकश्रेयस्साधनत्वरूपं धर्मत्वं चक्रधारणस्योक्तश्रुत्या सिध्यति ॥

अत्र भास्करः—

चमूषन्मन्त्रस्यापि न चक्रधारणपरत्वं, तस्य सोमप्रशंसापरत्वात्; तथा चानुक्रम्यते—'प्रसेनानीश्चतुर्विंशतिर्दैवोदासिः प्रतर्दनः'—इति। तस्यायमर्थः-प्रसेनानीरिति चतुर्विंशत्यृचं सूक्तं दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनस्य राजर्षेरिदं त्रैष्टुभं पवमानसोमदेवताकमिति । तथा चायमर्थः—चमूषत्—चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्वः चमसाः, तेषु सीदन्; श्येनः—शंसनीयः, शकुनः शक्तः, बिभृत्वा—पात्रेषु विभरणशीलः, गोविन्दुः—गवां लम्भकः, विन्दुरिच्छुरित्युप्रत्ययान्तो निपातितः; द्रप्सः—द्रवणशीलः, आयुधानि—स्फ्यकपालादीनि, "स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि" इति श्रुतौ स्फ्यादीनामायुधशब्देनोपादानात्; बिभ्रत्—धारयत्, अपामुदकानां, ऊर्मिं प्रेरकं समुद्रमिति यावत्, अन्तरिक्षलोकं वा । सचमानः, महिषो महान् । एवंविधस्सोमः, तुरीयं धाम—पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकापेक्षया तुरीयं चान्द्रमसस्थानं, चान्द्रमसलोकस्य तुरीयत्वं च—'यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणाम्' इत्यादिभिर्मन्त्रैरवगम्यते। एतादृशस्थानं विवक्ति—सेवते ॥ —इति ॥

तदसत्। यस्य मन्त्रस्य यद्देवताकत्वेनाभिधीयमानत्वं, तस्य तत्परत्वमिति न व्याप्तिः। इन्द्रदेवताकत्वेनाभिधीयमाने 'निवेशनस्संगमनो वसूनाम्' इतिमन्त्रे गार्हपत्यपरे इन्द्रपरत्वाभावेन व्यभिचारात्, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति विनियोगेन तस्य मन्त्रस्य गार्हपत्यपरत्वस्य तार्तीयीकाधिकरणसिद्धत्वात्; किं तु यस्य मन्त्रस्य यद्देवताकत्वेनाभिधीयमानत्वे सति यदुद्देश्यककर्मकरणतया विनियुक्तत्वं, तस्य मन्त्रस्य तत्परत्वमित्येव व्याप्तिः, "पाठयेद्बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च" इति पारमेश्वरसंहितायां चक्रप्रतिष्ठायां विनियुक्तस्य शाकुनसूक्तस्य सुदर्शनपरत्वाभावेन व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, तथा चमूषन्मन्त्रस्य सोमदेवताकत्वेऽपि तदुद्देश्यककर्मविनियुक्तत्वाभावान्न सोमपरत्वसम्भवः। न च—सोमदेवताकत्वाभिधानं तत्कर्मणि विनियोगार्थमेवेति तद्देवताकत्वे सति तत्कर्मविनियुक्तत्वसत्त्वात्सोमपरत्वं दुर्वारमिति—वाच्यम्; तथासत्युक्तव्याप्तिबलात्सोमपरत्ववत्सुदर्शनपरत्वस्यापि दुर्वारत्वात्; तथा हि—भगवच्छास्त्रे पारमेश्वरसंहितायां चक्रप्रतिष्ठां प्रस्तुत्योक्तम्—

"तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत्।
विद्यां गदामित्याद्यं यत्पाठयेत्तद्विदो जनान्॥
चमूषच्छ्येन इति च प्र ते विष्णो इति त्वृचौ।
पाठयेद्बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति मन्त्रं कठान् परम्।
पवित्रं ते विततमित्येतन्मन्त्रं यजुर्मयान्॥
क्षुरो हरेति सामज्ञान् पवित्रमित्यग्निरित्यपि।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येत्याथर्वणविदो जनान्॥
एवं संस्थाप्य विधिवन्नवभिः कलशैस्ततः।
स्नापयेद्ब्रह्मसूक्तस्थैर्मन्त्रैरष्टाभिरेव च॥" —इति॥

अत्र–'तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत्' इत्यत्र मनूनित्यस्य मनुपदप्रतिपाद्यानित्यर्थः ; तत्तत्संज्ञानित्यस्य तत्तत्संज्ञाव्यवहितोत्तरवृत्तीनित्यर्थः ; तेषां संज्ञा येषां त इत्यनेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन सुदर्शनादिसंज्ञाविशिष्टस्य लाभात्; तस्य च मनुपदार्थैकदेशे मनुपदेऽन्वयः, 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यादिवत् । न च–केवलमनुपदप्रतिपाद्यत्वस्य तादृशमनुपदे सुदर्शनसंज्ञाव्यवहितोत्तरत्वस्य लाभेऽपि सुदर्शनपदोत्तरत्वविशिष्टं यन्मनुपदं सुदर्शनमनुरिति समुदायरूपं तत्प्रतिपाद्यत्वस्यालाभादिति–वाच्यम् ; मनूनित्यस्य मनुपदे प्रतिपाद्यत्वे च खण्डशो लक्षणायास्स्वीकारात् ; सुदर्शनपदोत्तरत्वस्य प्रथमतो मनुपदेऽन्वयं स्वीकृत्य तादृशमनुपदस्य प्रतिपाद्यत्वरूपापरपदार्थेऽन्वयाङ्गीकारेण समुदायप्रतिपाद्यत्वस्य लाभात् । ततश्च सुदर्शनदेवताकत्वेनाभिधीयमानत्वे सति तदुद्देश्यककर्मणि विनियुक्तत्वाच्च चमूषन्मन्त्रस्य तद्धारणपरत्वसिद्धिः ; सुदर्शनधारणविषयकमन्त्रान्तरविनियोगावसरे विनियुज्यमानत्वेन प्रायदर्शनस्यापि सत्त्वाच्च। न च–अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनधारणपरत्वे गोविन्दुरित्यत्र छान्दसत्वकल्पनं दोष इति–वाच्यम् ; भगवच्छास्त्रस्कान्दपुराणाद्यनुरोधेन छान्दसत्वकल्पनेन तस्य दोषताविरहात् ; अन्यथा अदितिः पाशानित्यत्र बहुवचनस्य छान्दसताया नवमाधिकरणसिद्धाया अपि दोषताप्रसङ्गात् । एवं प्रशसाऽस्यभिधानमित्यधिकरणे–'प्रशसा बाहू कृणुतात्' इति श्रुतौ प्रशसेति तृतीयान्तमसिवाचकं, असिना बाहूच्छेत्त्यावित्यर्थः—इति पूर्वपक्षं प्रापय्य; प्रशसेति द्वितीयाद्विवचनस्याकारादेशे छान्दसे तकारलोपे च कृते प्रशंसावचनोऽयमिति प्रशस्तौ बाहू कृणुतादविकलावित्यर्थ इति सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतिप्रसङ्गः; भवन्मते सोमपरत्वेऽपि सोमपदाध्याहारस्य दोषत्वापत्तिश्च ॥

यत्तु—'चमूषच्छ्येन इति प्र ते विष्णो इति त्वृचौ', 'पाठयेत्तद्विदो जनान्'–इति चक्रप्रतिष्ठापकाचार्यादन्येषामेव तत्तन्मन्त्रविदां केवलमुच्चारणमात्रविधानात् करणमन्त्रत्वाभावात्; 'तत्तत्संज्ञान्मनून् जपेत्' इति जपशब्दसमभिव्याहारेण जपमन्त्रतासिद्धेश्चमूषच्छ्येन इत्यादीनामदृष्टार्थतया समवेतार्थाभिधायित्वाभावान्न चक्रधारणपरत्वं कल्पनीयम्; जपमन्त्राणामदृष्टार्थतायाः पूर्वतन्त्रसिद्धत्वात्; अन्यथाऽत्रैव जपार्थतया विनियुक्तस्य शाकुनसूक्तस्यापि सुदर्शनपरत्वप्रसङ्गः— **इति** ॥

तन्न—तदुद्देश्यककर्मणि जपार्थतया यद्विनियुक्तत्वं, यच्च करणतया विनियुक्तत्वं, तदुभयसाधारणस्य तदुद्देश्यककर्मणि विनियुक्तत्वस्य तद्देवताकत्वविशिष्टस्य तत्परत्वव्याप्यत्वाङ्गीकारेणास्य मन्त्रस्य तत्परत्वावश्यम्भावात् । व्याप्यकोटौ तद्देवताकत्ववैशिष्ट्यनिवेशाच्च शाकुनसूक्ते न व्यभिचारः; पूर्वतन्त्रेऽपि जपार्थतया विनियुक्तानामपि मन्त्राणां दृष्टार्थत्वासम्भव एवादृष्टार्थत्वस्याङ्गीकारात्, चमूषन्मन्त्रे तत्परत्वरूपदृष्टार्थत्वस्य सम्भवेन तत्परित्यागायोगात्, 'गोविन्दस्यायुधान्यङ्के' इति स्कान्दोपबृंहणबलेन सुदर्शनधारणपरत्वस्यावर्जनीयत्वाच्च ॥

यदपि—चमूषच्छ्येन इत्यस्यार्जवेनैव चक्रप्रतिष्ठाविनियोगानुसारिसुदर्शनपरत्वसम्भवे किमिति सुदर्शनधारणपरत्वमाश्रियते? तथा हि–चमूः असुरचमूः, सीदतीति चमूषत्, हिनस्तीति यावत्; श्येनः–शंसनीयः, यतोऽयं शकुनः शक्तः; अत एव लोककण्टकोद्धरणेन; भिभृत्वा–जगद्भरणशीलः, जगद्रक्षक इति यावत्; क्वनिबन्तो भृञ्धातुनिष्पन्नोऽयं शब्दः। गोविन्दुः–गोविन्दस्य; द्रप्सः–अंशभूतः, सुदर्शनस्य विष्ण्वंशत्वं च पुराणादिसिद्धम् । एवम्भूतसुदर्शनदेवः आयुधानि–स्वानि षोडशायुधानि, बिभ्रत्; अपामूर्मि– रसभूतं, ऊर्मि-

मन्तमेवैनं करोतीत्यादिवैदिकप्रयोगात् ; एवम्भूतं, समुद्रं—क्षीरार्णव-मिति यावत् ; सचमानः—भजमानः, श्वेतद्वीपनिवासीति यावत् ; न केवलं श्वेतद्वीपे वर्तते, किन्तु विष्णोस्तुरीयं धाम ; महिषः—महनीयो भूत्वा ; विवक्ति—विशेषेण वर्तत इति ॥ चक्रधारणपरत्वे तु चमूषदित्यादिपद-नियुक्तगुणयुक्तस्सन् तुरीयं धाम विवक्तीत्यर्थाङ्गीकारात् भाविवृत्त्या-श्रयणदोषप्रसङ्गः—इति ॥

तदपि न—प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रयोजनकस्य वेदात्मकशास्त्र-स्येष्टसाधनत्वादिप्रतिपादकत्वस्य पूर्वोक्तरीत्या सम्भवे तत्त्यागेन वैय-र्थ्यापरपर्यायस्यानुवादरूपार्थपरत्वस्य कल्पनानौचित्यात् । एवं भव-न्मते विशेष्यवाचकस्य सुदर्शनपदस्याभावेन तदध्याहारस्य कल्पनीय-त्वात् । अस्माकं च विनैवाध्याहारं 'गोविन्दुरायुधानि' इति श्रुत-पदैरेव सुदर्शनप्रकाशोपपत्तेरध्याहारकल्पनविरहात् । अत एव 'प्रति तिष्ठति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यर्थवादश्रुतप्रतिष्ठारूपफलेनैव रात्रिनामकानां द्वादशाहादूर्ध्वभाविनां त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रप्रभृती-नां सर्वेषां सत्रविशेषाणां फलाकाङ्क्षानिवृत्तेरत्यन्ताश्रुतत्वाद्विश्वजि-न्न्यायप्राप्तमपि स्वर्गफलकत्वमयुक्तमिति **रात्रिसत्राधिकरणे** प्रप-ञ्चितम् ॥ एवं पूर्वोक्तप्रायदर्शनात् 'गोविन्दस्यायुधान्यङ्गे' इति स्कान्दो-पबृंहणबलाच्च तद्धारणपरत्वं युक्तम् ॥

यत्तु—भाविवृत्त्याश्रयणं दोषः—**इति** । **तन्न**—वर्तमानकालार्थकलट्-प्रत्ययस्य भविष्यत्काललाक्षणिकत्वरूपस्य भाविवृत्त्याश्रयणस्याभावात्, प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वरूपलडर्थस्य परमपदप्राप्तावबा-धेन लटा वर्तमानकालस्यैव बोधनात्, 'तुरीयं धाम महिषो विवक्ति' इति वाक्यस्य सर्वदा सत्त्वेन मोक्षप्राप्तिकालेऽपि सत्त्वात् । न च—एतत्कालीनवाक्यस्य बाधितार्थकत्वापत्तिर्दुर्वारा, एतद्वाक्याधिकरण-कालवृत्तित्वस्य परमपदप्राप्तौ बाधादिति—वाच्यम् ; एतत्कालेऽपि कस्य

चित्सुदर्शनधारिणो मुक्तिसम्भवेनाबाधात्। न च—यदा यदा तद्वाक्यप्रयोगः तदा तदा कस्य चिन्मुक्तिरित्यत्र प्रमाणाभावेन यदा सुदर्शनधारिणः कस्यापि न मुक्तिः, तत्काले उच्चरितस्य तद्वाक्यस्य बाधितार्थकत्वापत्तिरिति—वाच्यम्; तथा सति भवन्मतेऽपि बाधस्य दुर्वारत्वात्; यदा यदा एतद्वाक्यप्रयोगस्तदा तदा सुदर्शनस्य परमपदं प्रति गमनमित्यत्र मानाभावात्। तस्माल्लडर्थस्याविवक्षैव युक्ता॥

यदपि—गोविन्दुशब्दस्यांशवाचिना प्रतीतिपर्यवसानाय नित्यं प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षिणा सन्निहितेन द्रप्सशब्देनान्वये सम्भवति न व्यवहितपर्यवसितप्रतीतिकायुधशब्देनान्वयो युक्तः—इति॥ **तदपि न**। हिंसाप्रयोजकव्यापाराश्रयत्वरूपायुधपदशक्यतावच्छेदकघटकहिंसायाः कर्तृसापेक्षत्वेनायुधपदस्यापि ससम्बन्धिशब्दतया पर्यवसितप्रतीतिकत्वाभावात्; 'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः'—इति वार्त्तिकोक्तरीत्या व्यवधानस्याप्रयोजकत्वात्; 'गोविन्दस्यायुधान्यङ्के' इत्युपबृंहणेन गोविन्दुरित्यस्यायुधशब्देनान्वयप्रदर्शनाच्च। तस्मादुक्तश्रुतेर्भगवच्छास्त्रबलात्सुदर्शनधारणपरत्वसिद्धिरिति॥

अत्र यदुक्तं—

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं चार्थशास्त्रकं।
इति विद्याश्चतस्रोऽतो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः॥"—

इत्यादिना पञ्चरात्रस्य विद्यास्थानेषु परिगणनाभावान्न पञ्चरात्रविनियोगबलाच्चमूषदित्यादेश्चक्रधारणपरत्वम्—इति॥ **तन्न**; प्रामाण्यं प्रति शब्दनिष्ठप्रामाण्यं प्रति वा निरुक्तपरिगणितत्वस्य व्यापकत्वाभावेन परिगणितत्वाभावेन प्रामाण्याभावसाधनासम्भवात्, प्रामाण्यवति प्रत्यक्षादौ शब्दनिष्ठप्रामाण्यवति च प्रमाणभूतलौकिकवाक्यादौ

निरुक्तपरिगणितत्वाभावेन व्यभिचारात् । शब्दनिष्ठं धर्मांशे प्रामाण्यं प्रति निरुक्तपरिगणितत्वं व्यापकमित्यपि न सत्; सन्ध्यावन्दनं धर्म इति लौकिकवाक्ये व्यभिचारात्; पञ्चरात्रस्योक्तव्याप्तिमवष्टभ्यानुमानेन धर्मांशे प्रामाण्यनिराकरणेऽपि विनियोगांशे प्रामाण्यानिराकरणेनोद्देश्यासिद्ध्याऽर्थान्तराच्च ॥

वेदतात्पर्यांशे प्रामाण्यं प्रति परिगणितत्वं व्यापकमित्यपि न युक्तं; वेदतात्पर्यप्रमापके आचार्योच्चरितलौकिकवाक्ये व्यभिचारात् । न च—ग्रन्थगतं वेदतात्पर्यांशे प्रामाण्यं प्रति परिगणितत्वं व्यापकमिति न दोष इति—वाच्यम्; एवमपि भारतरामायणादौ व्यभिचारात् ॥

यत्तु—भारतस्य विद्यास्थानेषु परिगणनाभावेऽपि ब्रह्मयज्ञविधिप्रकरणे 'यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान्' इति पुराणवदितिहासस्यापि विद्यास्थानप्रायपाठेन विद्यास्थानत्वनिश्चयात् भारतादौ 'इतिहासमनुत्तमम्' इत्यादिना भारतस्येतिहासत्वसमाख्यानादितिहासत्वानिश्चयात्तत्प्रामाण्यमाश्रियते; न च पञ्चरात्रस्य क्वचिदपि ग्रन्थे इतिहासत्वसमाख्या निबद्धाऽस्ति, येन तत्प्रामाण्यमप्याश्रियेत—इति ॥ तन्न । तथा सति यत्र कुत्रचित्प्रमाणभूतशास्त्रेषु प्रमाणतया परिगणितत्वं ग्रन्थगतप्रामाण्यव्यापकमिति पर्यवसितं; तथा च पञ्चरात्रस्यापि छान्दोग्ये 'वाको वाक्यमेकायनम्' इति परिगणनात्, उदाहरिष्यमाणमहाभारतादिवचनेषु परिगणनाच्च परिगणितत्वाभावासिद्धेः । एकायनपदस्य पञ्चरात्रपरत्वं च वक्ष्यते ॥

यदपि—असंज्ञायामपि वेदे छान्दसादिप्रत्ययसम्भवेन गोविन्दुशब्दस्य वृषभारूढपरमेश्वरपरत्वे तदायुधत्रिशूलादेरपि धारणविधिप्रसङ्गः—इति ॥

तन्न—यादृशबोधौपयिकाकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वं यादृशवाक्यस्य तद्वाक्यस्य तादृशबोधपरत्वमिति न व्याप्तिः; येन गोविन्दुपदस्य

वृषभारूढपरमेश्वरयोगवृत्त्या त्रिशूलधारणपरत्वं चमूषच्छ्येन इति वाक्यस्य स्यात्, तादृशन्यासत्यभ्युपगमे सदेव सोम्येदमित्यादि-सद्विद्यादीनां प्रकृत्यादिबोधौपयिकाकाङ्क्षादिमत्त्वेन तत्परत्वप्रसङ्गेन मीमांसामात्रोच्छेदापत्तेः। तथा च—यद्वाक्यस्य बोधद्वयौपयिकाकाङ्क्षादिमत्त्वं, तस्य लघुसामग्रीकबोधपरत्वमित्येव व्याप्तिः पूर्वोत्तर-मीमांसानुमता ; सद्विद्यादिस्थले प्रकृत्यादिबोधस्येक्षतिधातुलक्षणामूलकत्वेन शक्तिज्ञानापेक्षया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य गुरुशरीरतया गुरुसामग्रीकत्वात सद्विद्यातात्पर्यविषयत्वाभावात्; एवं च गोविन्द-पदयोगशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिद्वयघटितसामग्रीकत्रिशूलधारणविषयक-बोधापेक्षया रूढिशक्तिज्ञानजन्यैकोपस्थितिघटितसामग्रीकसुदर्शनधारण बोधस्य लघुसामग्रीकतया तद्वाक्यतात्पर्यविषयत्वौचित्यात् । अत एव--'रथकारोऽग्निमादधीत' इतिवाक्यस्य रूढ्यर्थयोगार्थोभयबोधौपयिकाङ्क्षादिमतोऽपि रूढ्यर्थतात्पर्यकत्वं व्यवस्थापितं पूर्वतन्त्रे । न च--अपशूद्राधिकरणे शूद्रपदस्य योगार्थतात्पर्यवर्णनं आकाशाद्यधिकरणेऽप्याकाशादिपदस्य तथा तात्पर्यवर्णनं च विरुध्यत इति—वाच्यम् ; अपशूद्राधिकरणे क्षत्रियत्वगतेश्चेत्यादिना रूढ्यर्थबाधोपपादनेन आकाशाद्यधिकरणेऽपि परायणत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गानां भूताकाशे बाधेन तद्वाक्ये बोधद्वयौपयिकयोग्यताविरहाद्व्यभिचाराभावात्। न हि प्रकृते सुदर्शनधारणपरत्वे योग्यतादिविरहः। न च--गोविन्द-सम्बन्धप्रकारकायुधविशेष्यकबोधं प्रति ङसन्ताकारान्तगोविन्दपद-समभिव्याहृतायुधपरत्वज्ञानरूपाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वात्तादृशाकाङ्क्षायाश्च गोविन्दुरायुधानीत्यत्राभावेन बोधद्वयौपयिकाकाङ्क्षादिमत्त्वमुक्तवाक्यस्यासिद्धमिति—वाच्यम् ; बहुत्वादिप्रकारक-ब्राह्मणादिविशेष्यकवेदजन्यबोधं प्रति ब्राह्मणास इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुताकल्पनवत्, उक्तबोधं प्रति गोविन्दुरिति ङसन्ततृजन्तगोवि-

न्द्रपदसमभिव्याहृतायुधपदसमभिव्याहारज्ञानस्यापि कारणत्वात् । किञ्च त्रिशूलधारणे तात्पर्यग्राहकविनियोगवचनोपबृंहणाद्यभावान्न तत्परत्वम् ॥

यत्तु—चक्रप्रतिष्ठायां मन्त्रविनियोजकस्मृत्युपबृंहणादीनां दृष्टमन्त्रलिङ्गमूलत्वे सम्भवत्यदृष्टश्रुत्यन्तरमूलत्वकल्पनायोगेन विनियोजकपुराणादिवचनानामप्युपजीवनीयान्मन्त्रलिङ्गाच्चमूषदित्यस्य त्रिशूलधारणपरत्वमापतत् केन वार्यते—इति ॥

तन्न । रूढ्युत्थापितमन्त्रलिङ्गस्थले योगोत्थापितमन्त्रलिङ्गानुन्मेषात्; अन्यथा ऐन्द्रीमन्त्रस्यापि योगोत्थापितलिङ्गबलेन गार्हपत्योपस्थापनपरत्वसम्भवेन 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रुतेर्वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन—अतत्परादपि वाक्यात्प्रतीयमानस्य त्रिशूलधारणस्यासति बाधके समाश्रयणीयत्वादिति—निरस्तम्; तथा सति—'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिवाक्यात्प्रतीयमानस्य भूताकाशगतजगत्कारणत्वस्य समाश्रयणीयत्वापत्त्या मीमांसावैयर्थ्यापत्तेः । न च—तत्र परायणत्वादिरूपलिङ्गबाधकस्य सत्त्वान्न तादृशस्य समाश्रयणीयत्वं, बाधकाविरह एव प्रतीयमानार्थस्य समाश्रयणीयत्वाङ्गीकारादिति—वाच्यम्; प्रकृतेऽपि तात्पर्यविरहरूपबाधकस्य सत्त्वात्, तस्य च 'अतत्परादपि वाक्यात्' इत्यनेन त्वयैवाङ्गीकारात्; तात्पर्यविरहरूपबाधकसत्त्वेऽपि वाक्यस्य प्रतीयमानार्थपरत्वाङ्गीकारे गायत्र्या पितृरेतोध्यानस्य प्रतीयमानतया तादृशार्थस्यापि समाश्रयणीयत्वापत्तेः । तथा हि—देवस्य, दीव्यति क्रीडति मात्रा सहेति देवः, तस्य देवस्य; सवितुः पितुः—'सविता सारथौ रुद्रे पितर्यर्केऽनुजानति' इति वैजयती । वरेण्यं—श्रेष्ठं; तत्—तादृशं, स्खलितमिति यावत्; भर्गः—रेतः, 'भर्गसी रेत आलोकौ' इति वैजयन्ती । धीमहि—ध्यायामः; नः—अस्माकं; धियः, यः—पिता; प्रचोदयात्-जनयेत्; पिता हि पुत्रस्याक्षराभ्यासवेदाध्ययनशास्त्र-

पाठादिभिर्बुद्धिं जनयतीति ॥ न च--देवस्य सवितुरित्यनेन प्रसिद्धि-प्राचुर्येण प्रथमं सूर्यस्यैव प्रतीयमानत्वरूपबाधकसत्त्वान्न प्रतीयमानोक्तार्थपरत्वमिति--वाच्यम् ; इहापि गोविन्दपदप्रत्यभिज्ञानरूपबाधकस्य सत्त्वेनार्थान्तरपरत्वासम्भवात् ---इति दिक् ॥

यदप्युक्तं---अयं मन्त्रस्तप्तमुद्राधारणनिषेधपर एव प्रतीयते । तुरीयं धाम सचमानः, अत एव--चमूषच्छ्येनश्शकुनो बिभृत्वा यो द्रप्सो गोविन्दुरायुधानि बिभ्रत्, स महिषो भूत्वा अपामूर्मिं समुद्रं विवक्तीत्यन्वयाङ्गीकारात् । तुरीयं धाम--परब्रह्म, सचमानः--परमात्मध्यानशील इत्यर्थः, अत एव चमूषत्--चम्वोः रोदसोर्निषीदतीति चमूषत्, 'चम्वौ रोदसी' इति वेदनिघण्टुः ; तथा च--परमात्मध्यानवशादिहलोकपरलोकयोर्निषीदन्नित्यर्थः । श्येनः--शंसनीयं गच्छतीति निरुक्तम् । शकुनः--शक्नोत्यात्मानमुन्नेतुमिति निरुक्तम् । भिभृत्वा--न केवलमीश्वरध्यानेनात्मानमुत्तारयति, किन्तु स्वसम्बन्धिनोऽपीति भावः; द्रप्सः--परमात्मांशभूतो जीवः ; गोविन्दुः--गोविन्दस्य, आयुधानि, बिभ्रत्--वहति, स महिषो भूत्वा--तिर्यग्योनिं गत्वा ; महिषशब्दोऽत्र तिर्यग्योन्युपलक्षकः । अपामूर्मिं--अपां विकारभूतं । समुद्रं--संसारसागरमिति यावत्, विवक्ति--सेवते, 'विवक्तिसिषक्तिजुषते' इति अनुक्रमणिकायां विवक्तिस्सेवार्थ उक्तः ; तथा च--संसारसागरे मग्नो भवतीत्यर्थः । एवं च--परमेश्वरध्यानेनावाप्तसमस्तकामोऽपि वेदनिषिद्धार्थानुष्ठानेन तिर्यग्योनिं गत्वा संसारनिमग्नो भवतीत्युक्त्या केनापि पुरुषेण तप्तमुद्रा न धारणीयेति निषेधः फलति---इति ॥

तदयुक्तम्---तुरीयं धाम सचमानश्चमूषच्छ्येनश्शकुनो बिभृत्वेत्येतेषां पदानां ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वपरत्वे तादृशस्य जीवस्य गोविन्दायुधधारणेन तिर्यग्योनिप्राप्तिपूर्वकं संसारप्राप्तेरसम्भवात् ; चक्रादिधारणस्य पापत्वेऽपि ब्रह्मविद्यानिष्ठे तस्य फलजनकत्वासम्भवात् ;

,तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ' इति सूत्रे तथोक्तेः। न च–निष्पन्नब्रह्मविद्यस्योत्तराघाश्लेषेऽपि ब्रह्मविद्यायां यतमानस्योत्तराघं दुर्वारमिति तुरीयं धाम सचमान इत्यादिपदैर्यतमान एव विवक्षित इति–वाच्यम्; तस्मिन् चमूषच्छ्येनशकुनबिभृत्वापदार्थानामन्वयानुपपत्तेः, तदन्वयानुरोधेन निष्पन्नविद्यपरत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्। किञ्च महिषो भूत्वा संसारसागरं विवक्तीत्यपि न युक्तम्; महिषभवनस्यापि संसाररूपतया संसारप्राप्तेस्तदुत्तरकालीनत्वाभावात्। न च–त्वाप्रत्ययस्य समानकालीनत्वपरत्वान्न विरोध इति–वाच्यम्; तथाऽपि प्रत्यक्षशतपथश्रुतिपञ्चरात्रादिविहितस्य चक्रधारणस्य निषेधानुपपत्तेः, निषेधवचनानां च रागप्राप्तविषयताया वक्ष्यमाणत्वात्॥

न च–अयमपि मन्त्रस्तथैवास्त्विति–वाच्यम्; महिषो विवक्तीत्यनयोस्समुद्र इत्यनेनान्वये, तथा सचमान इत्यस्य धामेत्यनेनान्वये च व्यवहितान्वयदोषप्रसङ्गात्। न च–महिषशब्दस्य रूढित्यागो भवन्मते दोष इति–वाच्यम्; महिषो भूत्वेति तिर्यग्योनिलक्षकत्वोक्त्या भवतामपि रूढित्यागस्य दुर्वारत्वात्; समुद्रमित्यस्य सचमान इत्यनेनैव साकाङ्क्षेण सन्निहितेन योग्येन च प्रथममेवान्विततया निराकाङ्क्षतया तुरीयं धामेत्यत्रान्वयासम्भवेन तुरीयं धाम महिषो विवक्तीत्यन्वयस्यैव वक्तव्यतया तत्र च महिषशब्दरूढ्यर्थान्वयबाधाद्योगार्थस्यैवाश्रयणीयत्वात्तस्य दोषत्वानापादकत्वात्, समुद्रसचमानपदान्वयस्य प्रथमावगतस्य बलीयस्त्वात्। अत एव–'श्रुतेर्जाताधिकारस्स्यात्' इत्यत्र त्रयो वेदा अजायन्तेति प्रथमावगतोपक्रमस्थवेदपदानुसारेण 'उच्चैरृचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैस्साम्ना' इति विधिवाक्यगतचरमावगतोपसंहारस्थऋगादिपदानां ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रलक्षणा स्वीकृता॥

यदि च—योगापेक्षया रूढिपूर्विका लक्षणाऽपि ज्यायसी, अत एव–'प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणाम्' इत्यत्र, 'व्यवहिताश्च' इति सूत्रेण उद्गातॄणां चमसः प्रैत्वित्यर्थके उद्गातृशब्दरूढ्यर्थस्य उद्गीथाख्यद्वितीयसामभक्त्युच्चरितुः परिग्रहे बहुवचनानुपपत्तिरिति उद्गायन्तीत्युद्गातार इति योगशक्त्या उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्त्रैतत्त्रयपरत्वं युक्तं, प्रातिपदिकबहुवचनयोर्द्वयोरप्युपपत्तेः; तस्मात्सुब्रह्मण्याख्यऋत्विग्वर्जितानां त्रयाणां छन्दोगानां भक्ष इति–पूर्वपक्षं प्रापय्य; योगापेक्षया रूढेर्बलीयस्त्वात्प्रथमप्रतीतरूढ्यनुग्रहाय औद्गात्रप्रवचनरूपसामवेदसम्बन्धावच्छिन्नेषूद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येषु रूढिपूर्वकलक्षणा युक्ता; तस्माच्चतुर्णां भक्ष इति–सिद्धान्तितं तृतीये। तथा च-प्रकृतेऽपि महिषशब्दस्य योगाङ्गीकारापेक्षया तिर्यग्योनित्वावच्छिन्ने रूढिपूर्वकलक्षणैवाश्रयितुं युक्तेति–**विभाव्यते** ॥ तदा श्येनशकुनपदयोरपि रूढ्यर्थ एवाङ्गीक्रियतां; तयोरप्यध्याहृताभ्यां न हन्तव्य इति पदाभ्यामन्वयसम्भवात्। निरुक्तानुरोधात्तयोर्योगार्थस्वीकारे च महिष्ठः प्राप्नुयादित्युपबृंहणानुरोधान्महिषशब्दस्यापि योगार्थस्वीकारो युक्तः। तस्माद्व्यवहितान्वयदोषान्नोक्तार्थो युक्तः ॥

वस्तुतस्तु–प्रोद्गात्रधिकरणे प्रोद्गातृशब्दरूढ्यर्थस्य बहुत्वासम्भवात्पाशमन्त्र इव वचनमविवक्षितार्थमिति पूर्वपक्षे; अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्विति पाशमन्त्रे पाशशब्दरूढ्यर्थस्य लक्ष्यार्थस्य वा बहुत्वासम्भवाद्बहुवचनस्याविवक्षितार्थत्वेऽप्युद्गातृपदे योगार्थस्य लक्ष्यार्थस्य वा बहुत्वसम्भवान्न बहुवचनस्याविवक्षा युक्तेत्येतावन्मात्रमेव व्युत्पादितम्; न तु योगस्य लक्षणापेक्षया दौर्बल्यमपि। तथा च रूढ्यर्थबोधसामग्र्या योगार्थबोधप्रतिबन्धिकाया अभावे योगार्थोन्मज्जनमेव युक्तं; न तु लक्ष्यार्थोपगमः। अत एवापशूद्राधिकरणे रूढ्यर्थानुपपत्तौ योगार्थ एवाश्रितो **भगवता सूत्रकृता** ॥ **भाष्यकृता**ऽप्यजा-

मन्त्रे न जायत इत्यजेति जगद्वाचित्वादित्यत्र यस्य चैतत्कर्मेति श्रुतिघटककर्मशब्दस्य क्रियत इति कर्मेति च योगार्थ एवाश्रितः, न तु रूढ्यर्थपूर्विका लक्षणा—इति। तस्माल्लक्षणापेक्षया योगस्य प्राबल्यमेव युक्तम् ॥

यत्तु—चक्रधारणनिषेधवचनान्तरपर्यालोचनया व्यवहितान्वयस्याप्यर्थवशेन समाश्रयणीयत्वम्—इति ॥ **तन्न** । सुदर्शनधारणविधायकवचनान्तरपर्यालोचनयाऽव्यवहितान्वयसम्भवे व्यवहितान्वयाश्रयणानौचित्यात् । किं च—एवं सुदर्शनस्य स्वधारणद्वारा संसारपतनहेतुत्वावगमेन निन्दावगमात् भगवच्छास्त्रे चक्रप्रतिष्ठायां विनियोगानुपपत्तिः ; यदीयनिन्दाविषयकबोधजनकमन्त्रत्वं यत्र तत्र तदीयकर्मणि विनियुक्तत्वाभाव इति व्याप्तेः ; तदीयप्रसादहेतुतया तत्प्रशंसापराणां तदीयकर्मणि विनियोगसम्भवेऽपि तन्निन्दापराणां तन्निग्रहजनकानां तदसम्भवात् ॥

यदपि—गोविन्दुरित्यस्य न षष्ठ्येकवचनान्तत्वं, तथा सति छान्दसतृज्वद्भावाश्रयणाद्यनेकप्रक्रियाकल्पनापत्तेः ; किं तु प्रथमैकवचनान्तो गोविन्दुशब्द इत्ययं मन्त्रो विष्णुपर एव । तस्य च परब्रह्मांशतया द्रप्सशब्देनाभिधानमुपपद्यते । तथा हि **मैत्रेयोपनिषदि**—'तमो वा एकमास' इत्यारभ्य, 'तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति, एतद्वै रजसो रूपम्' इत्यादिना तमोऽधिष्ठातुः परस्य सङ्कल्पेनाविद्याख्यस्य तमसो गुणविभागं निरूप्य ;

> "तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति । अथ यो ह खलु वा वाऽस्य राजसोऽंशोऽसौ सः योऽयं ब्रह्मा ; अथ यो ह खलु वा वाऽस्य तामसोऽंशोऽसौ सः योऽयं रुद्रः ; अथ यो ह खलु वा वाऽस्य सात्त्विकोऽंशोऽसौ सः योऽयं विष्णुः ॥"—

इति तमोऽधिष्ठातुः परस्य ब्रह्मादयोऽंशभेदा इति प्रतिपादनात् ।

तथा च—ब्रह्मांशभूतो गोविन्द एव कौमोदकीनन्दकाद्यायुधभर्तृतया 'अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे' इति, 'अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तम्' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नसमुद्रशायितया तुरीयधामाख्य-परमपदवृत्तितया च स्तूयते—इति ॥ तन्न। प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतर-प्रयोजनकस्य वेदात्मकशास्त्रस्येष्टसाधनत्वादिप्रतिपादकत्वस्य पूर्वोक्त-रीत्या सम्भवे तत्त्यागेन वैयर्थ्यापरपर्यायस्यानुवादरूपार्थपरत्वस्य कल्पनानौचित्यात्। एवं भगवच्छास्त्रे चक्रप्रतिष्ठायां विनियुज्य-मानानां मन्त्राणां 'तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत्' इति सौदर्शनत्वाभि-धानात् भगवत्परत्वे चास्य मन्त्रस्य सौदर्शनत्वासिद्धेर्भगवच्छास्त्र-विरोधापत्त्याऽनन्यगतिकत्वेन गोविन्दुशब्दस्य तृज्वद्भावं छान्दस-मङ्गीकृत्य सुदर्शनपरत्वमङ्गीकरणीयम्। भगवत्परत्वे आयुधानीत्यनेन सुदर्शनप्रकाशेऽपि भगवत्येव मन्त्रस्य प्रधानतात्पर्यात्सुदर्शनस्य समुद्रपरमपदादिवदुपसर्जनतया तत्र तात्पर्यासिद्धेस्सौदर्शनत्वानिर्वा-हात्। किं च गोविन्दस्यायुधान्यङ्ग इति स्कान्दोपबृंहणबलात्पूर्वोक्त-प्रायपाठानुरोधाच्च चमूषन्मन्त्रस्सुदर्शनधारणपर एव ॥

न च—अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनधारणपरत्वे सुदर्शने प्रधानतात्पर्या-सिध्या भगवच्छास्त्रविरोधतादवस्थ्यम्—इति वाच्यम्; स्वधारणद्वारा सुदर्शनस्य मोक्षप्रयोजकत्वोक्त्या सुदर्शने प्रधानतात्पर्यानपायात्, द्वारद्वारिभावापन्नयोस्सुदर्शनतद्धारणयोर्द्वयोरपि मोक्षहेतुतया तत्प्र-कारकतात्पर्यविषयतारूपप्रधानतात्पर्यविषयताया उभयत्र सत्त्वात्। न च—एकस्य वाक्यस्योभयत्र प्रधानतात्पर्यं न सम्भवति, विरोधा-दिति—वाच्यम्; परस्पराविरुद्धार्थद्वये तात्पर्यसम्भवात्। अत एव—'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती' इत्यर्थवादस्य रात्रिसत्र-स्तुतिपरस्यापि फलसमर्पकत्वं स्वीकृतं पूर्वतन्त्रे—इति ॥

इति चमूषच्छ्रुतिविचारस्सम्पूर्णः ॥

अमीषां मन्त्राणां सुदर्शनधारणविधायकत्वं तावत्सिद्धान्तः ॥

अत्र यदुक्तं—अमीषां मन्त्राणां विधायकत्वमयुक्तं ; मन्त्राणां विधायकत्वाभावस्य विधिमन्त्राधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि—

"विलुप्तविधिशक्तित्वात्सिद्धत्वद्योतनादिभिः ।
प्राप्तत्वादन्यतस्तेषां विधिशब्दाद्यभावतः ॥
ब्राह्मणैर्विनियुक्तत्वात्करणत्वेन कर्मणाम् ।
मन्त्रत्वादपि नैते स्युस्तप्तमुद्राविधायकाः ॥"

विधायकत्वं हि—मन्त्राणां विधिशक्तिमत्त्वेन, न त्वन्यथा । न चैतेषां मन्त्राणां तादृशशक्तिमत्त्वं, तद्विरुद्धार्थस्यैव प्रतीतेः । तथा हि प्रसिद्धास्तावद्विधिशक्तितिरोधायकाश्चतुर्था ; सिद्धत्वद्योतनवक्त्राभिमुख्यप्रतीतिस्वात्मनियोगनिमित्ताभिधानभेदात् । तत्र—'देवा नराश्च याभिर्यजन्ते ददाति च' इति गोस्तुत्यर्थे गोयागगोदानयोः याभिरिति यच्छब्देन सिद्धत्वद्योतनाद्गोयागगोदानविधिशक्तिविघातः, 'अग्नीदग्नीन्विहर, अहे बुध्नच मन्त्रम्मे गोपाय' इत्यादावामन्त्रणविभक्त्याऽप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकविधिशक्तिविघातः । आमन्त्रणविभक्तेस्सामान्यतो विहितार्थानुष्ठानाय प्रवृत्ताभिमुखपुरुषप्रवर्तकत्वात् । 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इत्यादावस्मदर्थेनोत्तमपुरुषेण विधिशक्तिविघातः, स्वात्मनि स्वस्य प्रवर्तनानुपपत्तेः । 'यदि सोममपहरेयुः' इत्यादौ निमित्तवाचिना यदिशब्देन प्राप्तिबुद्धेर्विधिशक्तिविघातः, प्रकृते च 'येन पूतस्तरति दुष्कृतानि' इति मन्त्रस्य यच्छब्दादिना विधिशक्तिविघातान्न विधायकत्वम् ॥ —इति ॥

तदसत् । अमीषां मन्त्राणां विधायकत्वं हि—कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादिबोधजनकत्वं ; तच्च कृतिसाध्यत्वादिवाचकपदघटितत्वे

सति साकाङ्क्षत्वे सति योग्यत्वं नियामकं, पवित्रमन्त्रे 'इद्धहन्त-स्तत्समाशत' इत्यनेन धनवान् सुखीत्यादाविवोद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेये प्रयोज्यतासम्बन्धेन भानेनेष्टसाधनत्वस्य इद्धहन्त इत्यस्य पूर्वोपस्थिततापवहनानुकूलकृतिमानित्यर्थकतया तापवहनरूपतप्तमुद्रा-धारणे कृतिसाध्यत्वस्य च प्रत्ययेन तन्मन्त्रस्य विधायकतानिर्वाहात्। चरणमन्त्रचमूषन्मन्त्रयोरप्युक्तरीत्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादि-बोधकत्वसम्भवाद्विधायकत्वोपपत्तेः ॥

न च--विधायकत्वप्रयोजकं विधिशक्तिमत्त्वं, तच्च मन्त्रेषु नास्तीति--वाच्यम् । विधिशक्तिमत्त्वं हि--कृतिसाध्यत्वाद्युपस्थितिजनकपदगत-शक्तिमत्त्वं वा, कृतिसाध्यत्वादिरूपविध्यर्थविषयकबोधजनकताव-च्छेदकवाक्यगतशक्तिमत्त्वं वा ? । नाद्यः--वहन्त इत्यनेन वहनसाध्यक-कृतेः प्रतीत्या साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थान्वयिकृतिवाचकशतृप्रत्यय-सत्त्वेन तादृशशक्त्यभावासिद्धेः । न द्वितीयः--कारणसामान्ये शक्ति-वादिनां मीमांसकादीनामपि मते साकाङ्क्षयोग्यपदसमुदाये तादृश-शक्तिस्वीकारेण मन्त्रे तादृशशक्त्यभावे बीजाभावात् । न च--उक्त-मन्त्रेषु कृतिसाध्यत्वबोधौपयिकशक्तिमत्त्वं न सम्भवति, कृतिसाध्य-त्वबोधं प्रति सिद्धत्वद्योतनद्वारा प्रतिबन्धकस्य यच्छब्दस्य येन पूत इत्यादौ सत्त्वेन तादृशशक्तेर्नाशात्, प्रतिबन्धकतायाः कार्यानुकूल-शक्तिविघटकत्वरूपत्वादिति--वाच्यम् ; वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदक-त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोपस्थापकस्य यच्छब्दस्य सिद्धत्वद्योतकत्वा-सिद्ध्या तस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् ; अन्यथा--यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादेरपि विधायकत्वानुपपत्तेः ॥ न च--अप्राप्तार्थत्वाभावविशिष्ट-यच्छब्दादेस्तादृशबोधप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारान्नानुपपत्तिः, 'यदाग्नेयोऽ-ष्टाकपालः' इत्यादावप्राप्तार्थत्वस्यैव सत्त्वेन तदभावविशिष्टयच्छब्दा-देरभावात्, प्रकृते च पाञ्चरात्रादिवचनैस्सुदर्शनधारणस्य प्राप्ततयाऽ-

प्राप्तार्थत्वाभावेन तद्विशिष्टयच्छब्दरूपप्रतिबन्धकसत्त्वाद्विधिशक्ति-तिरोधानमिति–वाच्यम् । अप्राप्तार्थत्वं हि–न तावन्मानान्तराग्राह्यार्थत्वं, श्रुतेः स्मृतिनिरुक्तवेदभाष्यादिग्राह्यार्थत्वेनाप्राप्तार्थत्वानापत्तेः; किं तु स्वानुपजीविमानान्तराग्राह्यार्थत्वम् । यत्रापूर्वार्थत्वमुपपादनीयं तत्परं स्वपदं; तथा च स्मृतेरिव पञ्चरात्रस्यापि श्रुत्युपजीवित्वेन तदनुपजीविमानान्तराग्राह्यार्थत्वरूपमप्राप्तार्थत्वमुक्तमन्त्राणामक्षतमेव ॥

न चैवं—'ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रांस्तृणीयात्' इति मृताग्निहोत्रविषयश्रुतेः 'ये पुरा दर्भास्त उदञ्चः कार्याः' इत्येवं विधिवाचकपदाध्याहारेणोदक्त्वांशेऽपि विधायकत्वापत्तिः; 'अग्रवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वा' इति सामान्यस्मृत्या उदगग्रत्वस्य प्राप्तत्वेऽपि स्वानुपजीविमानान्तराग्राह्यार्थत्वानपायेन तदभावविशिष्टयच्छब्दाभावात् । तथा च--मृताग्निहोत्राधिकरणविरोधः । तदधिकरणे--ये पुरोदञ्च इति श्रुतिवाक्ये--'किमुदगग्रता विधीयते, किं वाऽनूद्यते?' इति सन्दिह्य; "यथोपवीतं विधेयं, एवमुदगग्रत्वमपि विधेयम्, अपूर्वत्वात्, यद्वृत्तयोगो विध्याद्यभावश्च यदाग्नेयादिवद्द्रष्टव्यः" इति उदक्त्वं चापूर्वत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा; "नोदगग्रत्वस्य विधिः, किं तु प्राप्तस्यानुवादः-कुतः प्राप्तिः? अग्रवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वेति स्मृतेः" इति यतो वा लिङ्गदर्शनादिति सूत्रेण सिद्धान्तितत्वादिति—**वाच्यम्**। श्रुतेरग्निहोत्रमात्रविषयतया स्मृतेश्चाविशेषेण प्रवृत्तेर्मिथोमूलमूलिभावायोगेन तादृशस्मृतेस्स्वानुपजीविमानान्तरत्वानपायात्, तदग्राह्यार्थत्वाभावविशिष्टयच्छब्दादेरेव सत्त्वाद्विधायकत्वासम्भवात् । वस्तुतः–प्रागग्राण्युदगग्राणि वेति स्मृतेरित्यस्य स्मृतिमूलार्थभूताद्वेदादित्यर्थः । तथैव शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां **मयूखावल्यां** व्याख्यानात् । तस्मादुदाहृतश्रुतीनां चक्रधारणविधायकत्वे न किञ्चिद्बाधकम् ॥

के चित्तु—

यदपि—चरणादिश्रुतीनां यच्छब्दाद्युपहितत्वेन तद्रहितपाञ्चरात्राद्यागमतदनुसारिपुराणवचनविहिततप्तधारणानुवादकत्वेन प्राप्तार्थत्वान्न विधायकत्वम्—इत्युक्तं ; तदयुक्तं ; तथा सति 'आत्मा वाऽरे-द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिश्रुतीनामपि वक्राभिमुख्यप्रतीत्या "श्रोतव्यश्श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । आत्मा च सततं ध्येयः" इत्यादितद्रहितपुराणवचनविहितश्रवणाद्यनुवादकत्वापत्तेः । तथा—

> "त्रयो धर्मस्कन्धाः ; यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप इति द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः । अत्यन्तमात्मानमवसादयन् सर्वलोकेषु पुण्यलोको भवति, स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ; एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्ति"—

इत्यादिश्रुतीनां,

> "वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
> चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥"

इत्यादिमन्वादिस्मृतिविहितपारिव्राज्यानुवादकत्वं स्यात् ; तत्र श्रुतावेव पञ्चमलकारकल्पनया विधायकत्वस्योत्तरमीमांसासिद्धत्वात् । 'ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि', 'विधिर्वा धारणवत्' इत्यादिसूत्रव्याख्यानावसरे **शङ्कराचार्यैरपि** तादृशश्रुतीनां विधायकत्वाभ्युपगमात् । श्रोतव्य इत्यादीनां विधायकत्वस्य विवरणकारादिभिरङ्गीकाराच्च । अत एव स्मृत्यधिकरणे—अष्टकाः कर्तव्याः, गुरुरनुगन्तव्यः, शिखाकर्म कर्तव्यं, प्रपा प्रवर्तयितव्या, तटाकं खनितव्यम्—इत्यादिस्मृतीनां 'श्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति', 'यत्र बाणास्सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव', 'धन्वन्निव प्रपा असि', 'स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति' इति श्रुतय एव प्रमाणत्वेनोदाहृताः । अत एव माधवीये—तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषाभागस्ते

पैतृष्वसेयीवपामिवेति । तस्मात्समानादेवपुरुषादत्ताचाद्यश्च जायते, उत तृतीये सङ्गच्छावहै, चतुर्थे सङ्गच्छावहै इति श्रुत्योर्मन्त्रतयाऽर्थवादतया च कथं मातुलसुताविवाहकरणे प्रमाणत्वम्–**इत्याशङ्क्य**; उपरिधारणविधिवदपूर्वार्थत्वेन मातुलसुतां विवहेदिति विधिः कल्प्यते; मानान्तरविरोधाभावात्। विरोधिवचनानां गान्धर्वविवाहादौ मातृसापिण्डादिविषयत्वस्योक्तत्वात्–**इत्युक्तम्**। तस्माच्चरणादिश्रुतीनां विधिविभक्तिराहित्येऽपि यच्छब्दाद्युपस्थितत्वेऽप्यप्राप्तार्थतया चक्रधारणविधायकत्वं युक्तम् ॥ —**इति वदन्ति** ॥

यदपि–चरणादिश्रुतीनां विधिविभक्तिराहित्यान्न विधायकत्वम्–**इति। तन्न**; 'ब्रह्मविदाप्नोति परं', 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमपैति' इत्यादिवाक्यानां विधिविभक्तिरहितानामप्यज्ञातज्ञापकत्वलक्षणविधायकत्वाङ्गीकारात्। सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिसद्विद्यायां 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति सदुपासनस्य मोक्षहेतुत्वश्रवणेन सदुपासीतेति विधेर्वेदान्तिभिः कल्पितत्वात्। अत एवोद्गीथविद्याविचारे **श्रीभाष्ये** उक्तं— 'वेदनविषयाविधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि फलसाधनत्वश्रवणाद्वेदनविषयो विधिः कल्प्यते'–इति। किं च–विधिविभक्तेरपीष्टसाधनत्वबोधनमुखेनैव प्रवर्तकत्वं वाच्यं, न तु सक्षात्; तच्च प्रवर्तकत्वं श्रुतीनां तप्तचक्रधारणगतेष्टसाधनत्वबोधकत्वादस्त्येवेति नार्थो विधिविभक्त्या; न ह्याम्रफलं तृप्तिसाधनमिति वाक्यस्य विधिविभक्तिराहित्यमात्रेणेष्टसाधनत्वाबोधकत्वं प्रवर्तकत्वराहित्यं वा दृष्टं, अनुभवविरोधात्। यद्वा–विधिविभक्तिरहिताया अप्राप्तेस्सत्त्वाद्विधिविभक्तिः कल्प्यताम्। अत एव–पूर्वतन्त्रे विधिविभक्तिरहितानामुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यादीनां वचनानित्वपूर्वत्वादिति न्यायेन पञ्चमलकारकल्पनया विधायकत्वं समर्थितम् ॥

यदपि—पवित्रं त इत्यत्र बिभृयात् भर्तव्यमिति विधिपदं न कल्पयितुं शक्यं, तयोः प्रकृतवाक्यार्थेनान्वयात् ; नापि भवेयुरिति पदाध्याहारेण शृता भवेयुरितिवाक्यार्थान्वयसम्भवः, शृतास इत्यस्य समाशतेति समभिव्याहृतक्रियापदान्वयेन निराकाङ्क्षस्याश्रुतक्रियापदान्तरेणान्वयायोगात्; अन्यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्रापि ब्राह्मणो न पूजनीयः, किं तु हन्तव्य इत्यर्थस्स्यात्। तथा च पवित्रं त इत्यस्याध्याहृतविधिवाक्येनैकवाक्यतया चक्रधारणविधायकत्वमनुपपन्नम्—**इति** ॥ **तन्न**। उक्तरीत्या मन्त्राणां विधिघटितत्वाभावेन विधायकत्वासम्भवेऽपि मन्त्रलिङ्गाक्षिप्तविधिवाक्यानां तथात्वसम्भवात्; **राणाके** 'ये अश्वदास्सह ते सूर्येण' इत्यादिमन्त्रलिङ्गाक्षिप्ताश्वदानफलविधेरङ्गीकारवत्, सूक्तवाकमन्त्रगतायुरादिफलकीर्तनैः प्रस्तरप्रहरणस्यायुरादिफलकत्वबोधकविध्यङ्गीकारवच्च तप्तमुद्राधारणस्य विशिष्टलोकप्राप्त्यादिफलकत्वबोधकविधेः कल्पनसम्भवाच्च ॥

यत्तु–मन्त्रार्थवादादिषु योऽर्थश्शब्दादर्थाद्वाऽवगम्यते, तद्विषयमेव विधिवाक्यं कल्पयितुमुचितम्; यथा–'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजति' इत्यत्राश्वमेधब्रह्महत्यातरणयोस्सम्बन्धस्य शब्दात्प्रतीयमानतया तद्विषयकं विधिवाक्यं, 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यत्र यजमानद्रव्यस्य त्यागमन्तरेण देवतासम्बन्धायोगात् शब्दप्रतिपन्नद्रव्यदेवतासम्बन्धबलादर्थाक्षिप्ते यागे विधिः कल्प्यते। प्रकृते–चरणं पवित्रमित्यत्र चक्रधारणवाचकपदाभावेन वचनान्तरमनपेक्ष्य चक्रधारणोपस्थापकत्वायोगेन तद्विधायकवाक्यानुमानायोगात्, पवित्रं त इत्येतन्मन्त्रगतस्य तप्तपदस्य चक्रत्रिशूलादिसाध्यतापसाधारण्येन नियमतश्चक्रतापोपस्थापकत्वायोगाच्च न तयोर्मन्त्रयोश्चक्रधारणविधायकत्वम्। अत एव–हिरण्यं भार्यमित्यत्र हिरण्यपदस्य क्रत्वर्थदक्षिणाभूतहिरण्यतदितरभोगार्थहिरण्यसाधारण्यात्तत्पदेन नियमतः क्रत्वर्थहिरण्योपस्थापनायो-

गान्न हिरण्यद्वारा तद्धरणं क्रत्वर्थं; किं तु पुरुषार्थमेवेत्युक्तम्। चमूष-च्छ्येन इत्येतन्मन्त्रगतस्य बिभ्रत्पदस्य पूर्वोक्तरीत्या सुदर्शनकर्तृ-काष्टादशायुधधारणवाचितया गोविन्दुशब्दस्योकारान्तप्रथमान्तत्वे ब्रह्मांशभूतविष्णुकर्तृकायुधचतुष्टयभरणवाचितया च पुरुषकर्तृकभरणा-प्रतीतेर्न चमूषत्मन्त्रबलादपि पुरुषस्य भरणविषयविधिकल्पनं युक्तम्; वचनान्तरानुसारेण पवित्रं त इत्यादीनां तप्तचक्रधारणविधिपरत्वा-भ्युपगमे नियमतो वचनान्तरस्योपजीवनवद्वचनान्तरप्राप्तानुवादित्वं दुर्वारमेव—इति ॥

तन्न । यद्वाक्यस्य यद्विषयकविधिवाक्यकल्पकत्वं तद्वाक्यस्य शब्दवृत्त्यर्थापत्त्यन्यतरप्रयोज्यतद्विषयकबोधजनकत्वमिति व्याप्त्या व्यापकाभावाद्विधिवाक्यकल्पकत्वं न सम्भवतीति हि विवक्षितं; तन्न युक्तं, तादृशव्याप्तेरसिद्धेः; 'यत्र बाणास्सम्पतन्ति कुमारा विशि-खा इव' इत्यस्य शिखाकर्मविषयकविधिकल्पकस्य तद्विषयकबोधजनक-त्वाभावेन व्यभिचारात्। न च–तत्र तत्तद्गृह्योक्तविविधशिखत्वस्य तत्करणमन्तरेणानिष्पत्तेरर्थापत्त्या तत्करणस्य तद्वाक्यजन्यबोधविष-यत्त्वान्नोक्तव्यभिचार इति–वाच्यम्; तथा सति येन पूत इत्यस्य सुदर्शनेन पूतत्वस्य तद्धारणमन्तरेणानुपपत्तेरर्थापत्त्या तद्धारणबोध-कत्वात्तद्विषयकविधिवाक्यकल्पकत्वस्य दुर्वारत्वात् । न च–चरण-देवताकयागस्य प्रस्तुतत्वात् तद्धारणं विनाऽपि यागद्वारा तेन पूत-त्वमुपपन्नमिति–वाच्यम्। यागस्य 'अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति, कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति' इतिवाक्यशेषात्फलवत्त्वसिद्ध्या फलाकाङ्क्षाविरहाद्दुष्कृततरणरूपस्य च फलस्योदाहृतशातपथोदित-श्रुत्यैकार्थ्यप्रत्यभिज्ञानुरोधेन झडिति सुदर्शनधारणसाध्यत्वोपस्थितेस्त-स्यैवात्र द्वारतयाऽर्थापत्त्या बोधनात्। न चैवं–द्वारभूतक्रियाविशेष-निर्धारणार्थं श्रुत्यन्तरापेक्षायां तत्प्राप्तानुवादित्वमुक्तश्रुतेस्स्यादिति–

वाच्यम्। अनुवादकत्वं हि--स्वबोधनीयपुरुषगताज्ञानादिविरोधिना स्वानुपजीविमानान्तरेण ग्राह्यार्थकत्वम्। अत्र विरोधिनेत्यन्तोपादानात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति नानाशाखागतवाक्यानां नानुवादकत्वापत्तिः; एकशाखास्थवाक्यस्य शाखान्तरस्थताद्दशवाक्यग्राह्यार्थत्वेऽपि शाखान्तरस्थवाक्यस्यैतच्छाखाध्यायिपुरुषगताज्ञानादिविरोधित्वाभावात् ॥ स्पष्टं चेदं द्वितीयाध्यायचतुर्थपादे **भाट्टदीपिकादौ** । अत एव 'द्वयोः प्रणयति' इति वाक्यं चातुर्मास्यप्रकरणाम्नातमुदाहृत्य, किं प्राकृतं प्रणयनमिहविधीयते, उत सौमिकं, आहोस्विदपूर्वमिति विचार्य, प्राकृतं सौमिकं चेति पक्षद्वयं प्रापय्य सिद्धान्तितम्—

"न हि प्रणयतीत्येतत्सौमिकस्याभिधायकम् ।
प्राकृतस्यानुवादे च वचनं स्यादनर्थकम् ॥
तस्मात्प्रणयतीत्येतदप्राकृतमसौमिकम् ।
अपूर्वमग्नेर्नयनं वहत्याहवनीयतः ॥" —इति ॥

यद्यपि–प्रणयनमात्रमत्र श्रुतं; तथाऽपि–शाखान्तरे 'आहवनीयात् द्वावग्नी प्रणयते' इति वचनात् तदेकार्थत्वादनेन वचनेन प्राकृतप्रणयनोत्तरकालमाहवनीयादग्न्यन्तरस्य प्रणयनं पशुबन्धवद्विधीयत इति। तथा च द्वयोः प्रणयतीति वाक्यार्थनिर्णयाय 'आहवनीयात् द्वावग्नी प्रणयते' इति वचनान्तरानुरोधेऽपि पूर्ववाक्यस्य विधायकत्ववदिहापि विधायकत्वं नानुपपन्नमिति ॥

यद्यप्युक्तं—पवित्रमन्त्रगतस्य चक्रत्रिशूलादिसाध्यतापसाधारणस्य तप्तपदस्य हिरण्यभरणाधिकरणन्यायेन नियमतश्चक्रधारणोपस्थापकत्वायोगान्न तद्विधायकत्वम्—इति। **तदप्ययुक्तम्**; यद्वाक्यस्य यद्विषयकविधिवाक्यकल्पकत्वं तद्वाक्यस्य नियमतस्तदुपस्थापकत्वमिति व्याप्तिरुक्तसन्दर्भेण विवक्षिता; सा च न सम्भवति, वाजिनामुद्गीथविद्यायां व्यभिचारात्; तत्र 'भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति

य एवं वेद' इति वेदनसामान्यप्रतिपादकस्य नियमतो ध्यानानुपस्थापकस्यापि वाक्यस्योद्गातृविशेष्यकप्राणत्वप्रकारकध्यानविधिकल्पकत्वाङ्गीकारात् । प्रकृते हिरण्यभरणाधिकरणन्यायोदाहरणमपि न युक्तं; सङ्कोचकमानान्तरविरहस्थल एव तन्न्यायस्य प्रवृत्तेः; प्रकृते च तप्तपदस्य 'अग्निर्वै सहस्रारः' इति पूर्वोक्तश्रुत्या चक्रतापप्रतीतेस्तन्न्यायाप्रवृत्तेः । अन्यथा–'अक्ताश्शर्करा उपदधाति' इत्यस्याञ्जनसामान्यपरत्वं, तेजो वै घृतमित्यस्य द्रवद्रव्यसामान्योपलक्षकत्वं च स्यात् । तथा च–सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादित्यधिकरणविरोधः; तदधिकरणे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषवशेनाक्तपदस्य घृताक्तत्वरूपविशेषपरत्वाङ्गीकारात् ॥

यदपि–विवादास्पदानि पवित्रं त इत्यादयो मन्त्राः न विधायकाः, कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियुक्तत्वात्, व्रीह्यादिवदित्यनुमानादेतेषां मन्त्राणामविधायकत्वसिद्धिः । अत्र स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वाक्यादध्ययनकर्मतया विनियुक्तस्य 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वोपगमात्तत्र व्यभिचारस्स्यात्; तद्वारणार्थं करणतयेति ॥

"विधायकं सदप्यर्थं ब्राह्मणं स्मारयत्यपि ।
मन्त्रतस्तु विधिर्वा स्यादित्येतत्तद्वदिष्यते ॥"—

इति वार्त्तिकोक्तन्यायेन समिधो यजतीत्यादिवाक्यानां कर्मकरणतया लिङ्गेन विनियोगेऽपि विधायकत्वोपगमात् । तथाविधानामेव 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यादीनां विधायकत्वोपगमात्तत्र व्यभिचारवारणाय ब्राह्मणेनेति । तदुक्तम्—

"तस्माद्व्रीह्यादिवन्मन्त्राः करणत्वेन कर्मणाम् ।
ब्राह्मणेन नियुज्यन्ते तद्वत्ते न विधायकाः ॥"–इति—इति ॥

तदसत्। पवित्रं त इत्यादयो मन्त्रा इत्यत्र पवित्रन्त इति मन्त्रः आदिः प्रथमोपस्थितिविषयो येषामिति विग्रहवाक्याद्यदुपस्थितिध्वंसासमानकालीनोपस्थितिविषयत्वस्य लाभात्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वे पवित्रमन्त्रस्य पक्षबहिर्भावप्रसङ्गः ॥

यदि च—तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमङ्गीकृत्य 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञावत्, 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यत्र जन्मनो लक्षणघटकत्ववत् पवित्रमन्त्रस्यापि पक्षान्तर्भावः—इत्युच्यते ; तदाऽपि विवादास्पदानीति व्यर्थम्। एवं–कृतिसाध्यत्वादिविषयकबोधजनकत्वरूपविधायकत्वाभावस्य साध्यत्वे बाधः, उक्तरीत्या तेषां मन्त्राणां तद्विषयकबोधजनकत्वात्। कृतिसाध्यत्वादिवाचकलिङादिविभक्तिघटितत्वाभावसाधने च सिद्धसाधनम्; विधिवाक्यकल्पकत्वाभावसाधने च करणतयेत्यादिपदानां व्यावृत्त्यसङ्गतिः ; 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत', 'समिधो यजति', 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यादेर्विधायकत्वेऽपि विधिवाक्यकल्पकत्वाभावरूपसाध्यस्याबाधेन व्यभिचाराप्रसक्तेः। कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियुक्तत्वादिति हेतुकथनमपि न सत्, असिद्धेः; मन्त्रं विनाऽपीच्छाविशेषरूपत्यागादेरुत्पत्त्या मन्त्रस्य तत्करणताया बाधितत्वात्, इष्टसाधनताज्ञानादिघटितक्लृप्तसामग्र्याऽन्यथासिद्धत्वाच्च मन्त्रस्य करणतां कथं ब्राह्मणं बोधयेत् ; बोधयेद्वा कथं प्रमाणी भवेत् ॥

न च–मन्त्रस्य त्यागादिजन्यपरमापूर्वजनककलिकापूर्वजनकीभूतोच्चारणकर्मत्वं, न तु जनकत्वमिति न दोष इति–वाच्यम्; तथा सति दृष्टान्ते व्रीह्यादौ साधनवैकल्यापत्तेः । किं च–धन्वन्निव प्रपा असि' इत्यादिमन्त्रस्य 'अग्नये प्र व ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादिना विहितेष्विष्टिविशेषेषु करणमन्त्रतया ब्राह्मणे विनियुक्तत्वेऽपि प्रपाप्रवर्तनादिविधिकल्पकत्वोपगमात्तत्र व्यभिचारः।

'तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा पैतृष्वसेयी वपाम्' इत्यादिमन्त्राणां तत्तत्कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियोगेऽपि मातुलसुताविवाहविधिकल्पकत्वस्य माधवीयादावभ्युपगमात्; 'चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य', 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः' इत्यादिमन्त्राणामन्यत्र विनियुक्तानामेव व्याकरणाध्ययनविधिकल्पकत्वस्य भगवता **पतञ्जलिना**ऽभ्युपगमाच्च; तत्र सर्वत्र व्यभिचारः॥

न च—मन्त्राः न तत्कर्मविधायकाः, तत्कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियुक्तत्वादिति विवक्षितत्वान्नोक्तव्यभिचारः, उदाहृतमन्त्राणां यत्र कर्मणि विनियोगस्तत्कर्मविधायकत्वाभावात्, पवित्रं त इत्यादिमन्त्रस्य 'पवित्रं ते विततमिति मुद्रयेद्दक्षिणे भुजे' इति सनकस्मृतिवचनेन विधेयत्वाभिमते कर्मणि विनियोगसत्त्वान्नासिद्धिरिति—वाच्यम्। अत्र सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे एकस्य मन्त्रस्य विधायकत्वाभावेऽपि मन्त्रान्तरस्य तथात्वमादायार्थान्तरं; अवच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे भागासिद्धिः, पवित्रमन्त्रे हेतुसत्त्वेऽपि चरणादिमन्त्रेषु तदभावात्; प्राप्तार्थत्वस्योपाधित्वादप्रयोजकत्वाच्च समिधो यजतीत्यादिवाक्यानां समिधादियागविधायकत्वलैङ्गिकतद्यागविनियुक्तत्वाभ्युपगमवदेकस्मिन् कर्मणि वचनविनियुक्तत्वविधायकत्वयोरभ्युपगमे दोषाभावात्॥

यत्तु—समिधो यजतीत्यादीनामध्ययनवेलायां विधायकानामेव सतामनुष्ठानवेलायां स्मारकत्वं युक्तं, विरोधाभावात्; पवित्रमन्त्रादीनां तु नाध्ययनवेलायां चक्रधारणविधायकत्वं, तेषां तत्प्रत्यायनासामर्थ्यस्य निषेधपरत्वस्य च प्राक् प्रपञ्चितत्वात्। एवं च—पवित्रं ते विततमित्यादिविनियोगवचनबलेन तेषां तत्प्रत्यायनसामर्थ्यमुपजनय्य तद्विधायकत्वमभ्युपगन्तव्यं; ततश्च चक्रधारणस्वरूपमवगमय्य तत्र

मन्त्रविनियोगानन्तरं तत्र विनियुक्तैश्च मन्त्रैः पूर्वप्राप्तमेव चक्रधारणं विधीयत इति वदन् बकबन्धोपायदेशिकवत्कथं न हास्यवचनः—**इति**॥

तन्न। तेषां मन्त्राणां विधिवाक्यकल्पकत्वाभ्युपगमेऽपि विधायकत्वानङ्गीकारात्; विधायकत्वाङ्गीकारेऽपि न दोषः, शब्दसामर्थ्यादुपबृंहणानुरोधाच्च तेषां तत्प्रत्यायनसामर्थ्यस्य पूर्वमुपपादितत्वात्, निषेधपरत्वस्य च निरस्तत्वाच्च॥

वस्तुतः—स्मारकत्वविधायकत्वयोर्विरोध एवासिद्धः, तद्विषयकस्मृतिजनकत्वतद्विशेष्यकेष्टसाधनत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वयोर्घटमानयेत्यादीनां घटोपस्थितिजनकत्वघटविषयकशाब्दबोधजनकत्ववदविरोधात्॥

इति पवित्रादिमन्त्राणां विधायकत्वसमर्थनप्रकारः सम्पूर्णः॥

अथेदानीं खिलश्रुतीनां तप्तमुद्राधारणपरत्वं व्यवस्थाप्यते॥

"निचिक्षेप सुपर्णं भिद्यमानं मध्येबाहुमदधत्सुदर्शनं। विष्णोरिदं भूरिदं भूरि तेजः प्रधर्षति दिवानक्तं बिभृयुस्तज्जनासः॥"

—इति॥

अस्यार्थः॥ मध्येबाहुं—बाह्वोर्मध्ये, वक्षसीत्यर्थः; बाहुद्वयमध्यत्वं च—एतद्बाहुसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसङ्ख्यासजातीयसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणबाह्वन्तरसंयुक्तसंयोगवत्त्वं, वक्षस एकबाह्ववधिकयादृशसङ्ख्याश्रयसंयुक्तसंयोगवत्त्वं अपरबाह्ववधिकतादृशसङ्ख्याश्रयसंयुक्तसंयोगवत्त्वान्मध्यत्वोपपत्तेः; साजात्यं च सङ्ख्याविभाजकरूपेण बोध्यम्; मूले वृक्षस्संयोगीत्यादाविव सप्तम्या अवच्छेदकत्वार्थकतया मध्येबाहुमित्यस्य वक्षो-

ऽवच्छेदेनेत्यर्थः। न च---मूले बाह्वोर्दधत इति श्रुतौ बाहुमूले सुदर्शन-धारणविधानात् तद्विरोधप्रसङ्ग इति--वाच्यम्; वक्षसोऽपि सुदर्शन-स्थानत्वस्य वैकल्पिकस्य सम्भवात्। न च--अष्टदोषापत्त्या विकल्पो न युक्त इति--वाच्यम्; तथा सति व्रीहियवविकल्पस्याप्यष्टदोषदुष्ट-त्वेन परित्यागप्रसङ्गात्। वचनबलं च तुल्यं। वक्षोऽवच्छेदेन सुद-र्शनमदधत् अदधानः, वह्निसन्तप्तस्वसंयोगजन्यकिणवत्त्वरूपसम्बन्ध-प्रयोजकव्यापाराभाववानित्यर्थः। भिद्यमानं--महापातकोपपातकादि-रूपेण विभज्यमानं; सुषणं--अन्तकरं, मरणादिरूपनाशप्रयोजकं पाप-मितिसामर्थ्याल्लभ्यते; षो अन्तकर्मर्णीत्यस्य छान्दसाकारलोपे ल्युटि च रूपम्। निचिक्षेप--निहितवान्, निपूर्वस्य क्षिपतेः घटंनिक्षिपतीत्यादौ स्थापनवाचित्वदर्शनात्, स्थापनं चाधेयताप्रयोजकव्यापारः, आधेय-तायाश्चाधिकरणसाकाङ्क्षत्वात् स्वात्मनीत्यध्याहारः। तथा च--वक्षोऽवच्छेदेन सुदर्शनधारणाभाववान् स्वात्मनिरूपितपापनिष्ठाधेयता-प्रयोजकव्यापाराश्रय इत्युक्त्या धनवान् सुखीत्यादौ धनस्य सुख-प्रयोजकत्ववदुक्ताभावस्य पापप्रयोजकत्वलाभात् पापप्रयोजकीभूता-भावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वलाभः॥

न च--वक्षोऽवच्छेदेन सुदर्शनधारणाभावस्य पापप्रयोजकत्वे बाहुमूले सुदर्शनधारणवतोऽपि प्रत्यवायापत्तिरिति--वाच्यम्; बाहु-मूलावच्छेदेन तदभावविशिष्टस्य वक्षोऽवच्छेदेन तदभावस्य प्रत्य-वायप्रयोजकत्वाभ्युपगमात्, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वक्षोऽवच्छेदेन तदभावस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वानपायात्॥

सुदर्शनधारणाभावे दोषान्तरमप्याह--विष्णोरित्यादिना। तं पुरुषं, विष्णोरिदं विष्णुसम्बन्धि सुदर्शनं, दिवानक्तं प्रधर्षति सदा हिनस्ती-त्यर्थः। तादृशपुरुषाधिकरणकालत्वव्यापकत्वमेव प्रधर्षणे विवक्षितं, केवलकालत्वव्यापकत्वस्य बाधात्। तादृशशरीरोपलक्षितात्मप्रधर्षण-

परत्वे च केवलकालत्वव्यापकत्वस्यापि सम्भवः; प्रधर्षतीति वर्तमानत्वस्य चाविवक्षैव, प्रयोजनविरहात्—इति ध्येयम् ॥

तत्र हेतुमाह—भूरिदमिति, भूरि द्यति खण्डयति, दो अवखण्डन इति धातोः। तत्रापि हेतुमाह—भूरि तेज इति; भूरि तेजो बलं यस्य तद्भूरितेजः; 'तेजो बले प्रभावेऽग्नौ रोचिष्यर्चिषि रेतसि'—इति वैजयन्ती। तत्—तस्मात्, उक्तहेतुद्वयात्; जनासः—जनाः, आज्जसेरसुगित्यसुगागमः। सुदर्शनमित्यनुषङ्गः; बिभृयुरिति—वह्निसन्तप्तस्वसंयोगजन्यकिणवत्त्वरूपसम्बन्धप्रयोजको य इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वाश्रयव्यापारः तदाश्रयाः ॥—**इत्यर्थः** ॥

एतच्छ्रुतेर्व्याख्यानान्तरं **सच्चरित्ररक्षायां वेदान्ताचार्यैः** कृतं; तच्च तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

अत्र भास्करः—निचिक्षेप सुषणमिति श्रुतिर्न सुदर्शनधारणे प्रमाणं, निचिक्षेप सुषणमित्यनेन चक्रधारणनिषेधस्यैव प्रतीतेः। मध्येबाहुं—बाहु; मूले, चक्रं, योऽदधत्—न दधाति, दधातेश्शत्रन्तस्य नञ्समासे रूपं-सः—चक्रधारणरहितः पुमान्, चक्रधारणविरोधिसङ्कल्पेन, भिद्यमानं सुषणं—अन्तकरं पापं, निचिक्षेप—अतिशयेन क्षिप्तवान्, तिरस्कृतवान् —इत्यर्थः ॥ **यद्वा**—वसुसुषणनानि सन्त्वित्यत्र सुषणशब्दस्य षणसम्भक्ताविति धातुनिष्पन्नस्य सम्भजनीयशोभनवाचित्वदर्शनेन निपूर्वकस्य क्षिप प्रेरण इति धातोस्स्थापनरूपनिधानवाचितया भिद्यमानं अनेकविधं शोभनं स्वात्मनि निचिक्षेप निहितवानित्यर्थो ग्राह्यः ॥ **यद्वा**—अदधदिति न सुबन्तः, किन्तु तिङन्तः। तथा च—यस्सुदर्शनमदधत् दधार, असौ सुषणं शोभनानि, निचिक्षेप—नितरां तिरस्कृतवान्। एवं प्राथमिकव्याख्याद्वयानुसारेण तद्धारणाभावे फलमुक्त्वा तद्धारणे अनिष्टफलमाह—तृतीयपादेन। तृतीयव्याख्याने तु सुदर्शनधारणे शोभनतिरस्कार उक्तः। तत्र हेतुरुच्यते—'विष्णोरिदं भूरिदं

भूरि तेजः प्रधर्षति दिवानक्तम्' इति। प्रधर्षति--हिनस्तीत्यर्थः । कान् हिनस्तीत्यत आह--बिभृयुस्तज्जनास इति। तदित्यव्ययं तानित्यर्थे। ये जनाः बिभृयुस्तानित्यर्थः ॥ यद्वा--पादत्रये सुदर्शनं न धार्यमित्युक्तं, तत्किं सर्वैर्न धार्यमिति; नेत्याह--'दिवानक्तं बिभृयुस्तज्जनासः' इति। तज्जनाः--विष्णुजनाः दासीदासादयो बिभृयुरित्यर्थः। तथा च--सुदर्शनं विष्ण्वालयनियुक्तपुरुषधार्यं सदपि तदितरपुरुषैर्न धार्यमित्यर्थः फलतीति न वाक्यभेदसङ्काऽपि ॥" —इति ॥

तन्न। उक्तश्रुतेस्सुदर्शनधारणनिषेधकत्वं हि--सुदर्शनधारणप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतद्विशेष्यकानिष्टसाधनत्वप्रकारकबोधजनकत्वं; यथा--न कलञ्जं भक्षयेदिति श्रुतेः कलञ्जभक्षणे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावरूपबलवदनिष्टानुबन्धित्वप्रकारकबोधजनकत्वं तन्निषेधकत्वं, न तु तदभावविशेष्यकेष्टसाधनत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वं तत्। तथा सति 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यस्य षोडशिग्रहणाभावे इष्टसाधनत्वबोधकस्य तन्निषेधकत्वापत्तेः। तदभावस्येष्टसाधनत्वेऽपि तस्यानिष्टसाधनत्वाप्रतीतौ तद्विषयकप्रवृत्त्यप्रतिबन्धाच्च। तथा च--प्रथमद्वितीयव्याख्ययोश्चक्रधारणाभावस्य पापनिरासकत्वशोभनसम्पादकत्वयोः प्रतीतावपि तस्यानिष्टसाधनत्वाप्रतीत्या तन्निषेधकत्वानुपपत्तिः। न च--प्रथमद्वितीयव्याख्ययोरपि तद्धारणस्य विष्णोरिदमित्यादिनाऽनिष्टसाधनत्वं प्रतीयते। ये बिभृयुस्तानिति तच्छब्दस्य सुदर्शनधारणविशिष्टपरतया तानिति द्वितीयान्तार्थविशिष्टवृत्तित्वस्य हिनस्तिधात्वर्थतावच्छेदके मरणेऽन्वये तद्धारणस्यापि प्रयोज्यतासम्बन्धेन धर्मिपारतन्त्र्येण भानोपगमादिति--वाच्यम्। यत्तत्पदाध्याहारदोषात्, तदित्यस्य तानित्यर्थाङ्गीकारे स्वारस्यभङ्गात्, बिभृयुरिति विध्यर्थानन्वयप्रसङ्गात्; एतावतैव प्रवृत्तिप्रतिबन्धोपपत्तौ पूर्वार्धेन चक्रधारणाभावस्येष्टसाधनत्वादिबोधनवैयर्थ्याच्च; निपूर्वकक्षिपेः स्थापनार्थतयैव प्रसिद्धेस्तस्य

तिरस्कारार्थकत्वकल्पनं प्रथमतृतीयव्याख्ययोरुक्तम् ॥

यत्तु—तज्जनाः विष्णुजनाः दासीदासादयो बिभृयुरित्यर्थः—इति । तन्न–तत्पदस्य भरणकर्मसुदर्शनपरतया भिन्नपदत्वात्, सुदर्शनमित्यस्यानुषङ्गे तच्छब्दस्य हेतुपरत्वात् । एकपदेऽपि–तज्जनाः विष्णुजनाः, तद्भक्ताः--इत्यसङ्कोचेन भगवद्भक्तानां सुदर्शनधारणविधौ विरोधाभावाच्च । किं च--अस्यामेव श्रुतौ बिभृयुस्तज्जनास इति चक्रधारणविधानान्निचिक्षेपेत्यादेर्न तन्निषेधपरत्वम्, विध्यपेक्षितस्तुत्यादिसमर्पकत्वस्यैवोचितत्वात् । अपि च--चक्रधारणस्य प्रत्यक्षशतपथश्रुतिविहितत्वाद्रागादिभिरप्राप्तत्वाच्च कथमस्य मन्त्रस्य तन्निषेधपरत्वम् ॥

यत्तु---पञ्चरात्रप्रामाण्यभ्रमवतस्तद्विहितचक्रधारणस्यापि प्राप्तत्वेन तन्निषेधोपपत्तिः, 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति शाक्यागमप्राप्तासत्त्वानुवादेन 'कथमसतस्सज्जायेत' इति निषेधदर्शनात् ॥ यद्वा-पञ्चरात्रागमप्रामाण्येऽपि तद्विहितचक्रधारणस्य देवलकादिविषयतया सर्वत्रैवर्णिकविषयत्वाभावेन भ्रमात्सर्वत्रैवर्णिकविषयतया प्रसक्तस्य चक्रधारणस्य निषेधोऽस्तु । यद्वा–वक्ष्यमाणप्रकारेणास्य मन्त्रस्य भूर्जपत्रादिलिखितशङ्खचक्रादिधारणविषयत्वमस्तु---इति । तन्न; भगवच्छास्त्रप्रामाण्यस्य स्थापयिष्यमाणतया प्रमाणसार्वभौमेन तच्छास्त्रेण प्राप्तस्य निषेधायोगात्, शतपथे तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यधिकारिविशेषानादरेण विहितस्य तस्य सर्वत्रैवर्णिकविषयत्वावश्यंभावात्, देवलकादिमात्रविषयत्वाभावात्; 'दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्' इतिसर्वत्रैवर्णिकविषयत्वश्रवणाच्च । तत्रत्यविप्रशब्दस्य 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणवा जायते' इतिश्रुतिगतब्राह्मणशब्दवत् सर्वत्रैवर्णिकपरत्वात्; 'न कलञ्जं भक्षयेत्', 'न परदारान् गच्छेत्' 'सत्यान्न प्रमदितव्यम्' इत्यादिष्वधिकारिविशेषानादरेण विहितेषु सर्वधर्मत्वदर्शनात्; स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेतेत्यादौ प्रनिय-

तकर्मविधायकेऽधिकारिविशेषोपादानदर्शनाच्च ; वक्ष्यमाणस्मृतिशतैस्सर्वत्रैवर्णिकविषयत्वसिद्धेश्चेति ॥

एवमस्य मन्त्रस्य भूर्जपत्रादिलिखितचक्रादिधारणपरत्वमपि न युक्तम् ;

"हरिचर्यासु युक्तस्य विघ्नं कुर्वन्ति राक्षसाः ।
तद्विघ्नशमनार्थं तु पूजावेलास्वतन्द्रितः ॥
हेमपत्रेऽथवा भूर्जपत्रे वाऽपि सुदर्शनम् ।
विलिख्य पट्टं संवेष्ट्य बिभृयाद्दक्षिणे भुजे ॥"

इति सुदर्शनाध्यायगतवक्ष्यमाणवचने रेखासुदर्शनाश्रयभूर्जपत्रधारणस्य प्रतिपादनेन तस्य सुदर्शनधारणरूपत्वाभावेनास्याः श्रुतेस्तत्परत्वासम्भववत् रेखाघटादेर्घटादिपदमुख्यार्थत्वाभावाद्रेखासुदर्शनस्यापि तत्पदमुख्यार्थत्वाभावात् । अस्तु वा तादृशपत्रधारणस्यापि परम्परया सुदर्शनधारणरूपत्वं, तथाऽप्युक्तश्रुतिप्रतिपाद्यसुदर्शनधारणस्य नोक्तवचनप्रतिपाद्येन तेनाभेदसम्भवः; श्रुतौ वक्षसि उक्तवचने च दक्षिणभुजे विधानेन स्थानभेदात्, श्रुतौ पापनिवृत्त्यात्मकफलस्य वचने च भगवदाराधनप्रतिबन्धकीभूतविघ्ननिवारणरूपफलस्यावगमेन फलभेदाच्च। गुणोपसंहारपादे **न वाऽविशेषादित्यत्र** 'तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' इत्यारभ्योक्ताया बृहदारण्यकगतायास्सत्यविद्याया आदित्यमण्डलाक्षिरूपस्थानभेदेन भेदस्य व्यवस्थापनेन स्थानभेदस्य भेदकत्वावगमात्; 'एकं वा संयोगचोदनाख्याविशेषात्' इति शाखान्तराधिकरणसूत्रे फलसंयोगाविशेषस्य कर्मैकत्वोपपादकत्वोक्त्या तद्भेदस्य तद्भेदव्याप्यत्वावगमात् ॥ एवं— रक्षोघ्नान्वा मनून् जपेदिति भूर्जपत्रलिखितसुदर्शनधारणस्य रक्षोघ्नमन्त्रपाठेन सह विकल्पस्य वक्ष्यमाणतया श्रुतेस्तादृशसुदर्शनधारणपरत्वे नित्यवच्छ्रवणानुपपत्तिरिति ॥

साम्नि मैत्रायणीयशाखायां श्रूयते—"पवित्रमित्यग्निः, अग्निर्वै सहस्रारः, सहस्रारो नेमिः, नेमिना तप्ततनूः, ब्रह्मण स्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ॥" —इति ॥

अयमर्थः—अस्याः श्रुतेः पवित्रं त इति श्रुतिव्याख्यानरूपत्वात्पवित्रमित्यग्निरित्यस्य पवित्रं त इत्यत्र यत्पवित्रपदं तत्तात्पर्यविषयोऽग्निसंसृष्टं सुदर्शनमित्यर्थः। अनेन च पवित्रं त इत्यत्र तापहेतुत्वेन विवक्षितोऽग्निसंयोग उक्तो भवति। 'अग्निर्वै सहस्रारः'—अग्निरिति तदेकतापन्नं चक्रमुच्यते, सहस्रार इति सहस्रारपदवाच्यत्वं, सहस्रारो नेमिरिति सहस्रारपदवाच्यस्य नेमिपदवाच्यत्वं चोच्यते; 'चक्रश्चाक्रः पविर्नेमिः पृथक्चक्रस्य वाचकाः' इति नामानुक्रमण्यां माधवाचार्येण नेमिशब्दस्यापि चक्रवाचकत्वाभिधानात्। अत्र—यद्यप्यग्निसंसृष्टस्य चक्रस्य सहस्रारपदवाच्यत्वाभावात् केवलचक्रस्यैव तत्पदवाच्यत्वादग्निर्वैसहस्रार इति न युज्यते; तथाऽप्यग्निसंसृष्टचक्रस्यापि चक्रत्वेन सहस्रारपदवाच्यत्वान्न दोषः॥ ब्रह्मणस्सायुज्यमिति। सायुज्यं—समानभोगादियुक्तत्वं; परमं साम्यमुपैतीतिश्रुतेः, "मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" इति स्मृतेः, भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्राच्च । सालोक्यादित्रयस्यापि ब्रह्मसायुज्यान्तर्भावज्ञापनायात्र सालोक्याभिधानं; देवतान्तरप्राप्तौ सालोक्यादिभेदसम्भवेऽपि मुक्तानां तारतम्याभावेन ब्रह्मप्राप्तौ तदसम्भवात्। यद्वा—भगवत्प्राप्तावपि श्रीविष्णुलोकादिषु द्वारकादिष्विव तथाविधभेदसम्भवात्तत्प्राप्तीच्छावतां तादृशफलभेदद्योतनाय सालोक्यस्य पृथङ्निर्देशः। यथाऽऽहुः—

"लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमिच्छन्ति च केचिदन्ये।
अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः॥"

—इति॥ यथाभिलषितं ब्रह्मप्राप्तिकामश्चक्रेण तप्ततनूर्भवेदित्युक्तं भवति॥

अत्र भास्करः—अयं मन्त्रो न सुदर्शनधारणपरः, किन्तु मृतशरीर-संस्कारपरः। तथा हि—अत्र हीतिशब्दः प्रसिद्धावद्योती सन् 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु' इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धमनुवदति; तथा च 'पवित्रमित्यग्निः' पवित्रमितिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धोऽग्निरित्यर्थः। वैशब्दोऽपि 'सोमो वा ओषधीनां राजा' इत्यादाविव प्रसिद्धावद्योती। अरशब्दस्य 'सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे' इत्यादौ दलवाचित्वदर्शनादत्र अरशब्देन दलसदृशज्वाला लक्षणयाऽभिधीयते; तथा च—सहस्रारः सहस्रज्वाल इत्यर्थः। णीञ्प्रापण इतिधातुनिपन्नो नेमिशब्दोऽपि 'नेमिं नमन्ति चक्षसे' इत्यादाविव नेत्रवचनः। तथा च—एवम्भूताग्निसंस्कृत-तनूः ब्रह्मणस्सायुज्यं गच्छतीत्युपपन्नतरं; एवं चाग्निशब्दो मुख्यवृत्तो भवति। त्वत्पक्षे तु—प्रथमश्रुतस्याग्निशब्दस्याप्रतीतसम्बन्धपुरस्कारेण सुदर्शने लाक्षणिकत्वप्रसङ्गः॥ यद्वा—अस्य मन्त्रस्य सुदर्शनपरत्वेऽप्य-कारप्रश्लेषेण नेमिना अतप्ततनूरित्यर्थो ग्राह्यः॥ —इति॥

तन्न॥ अग्निः पवित्रमितिश्रुत्यन्तरेऽपि पवित्रपदार्थस्याग्नित्वोक्त्या पुनरत्र श्रुतावग्नित्वविधाने प्रयोजनविरहात्; मन्मते च पवित्रं त इतिश्रुतौ पवित्रपदार्थस्याग्निसंसृष्टत्वानुक्त्या तत्संसर्गबोधनाय तदा-वश्यकत्वात्; अग्निशब्दस्य प्रसिद्धाग्निमात्रपरत्वे 'अग्निर्वै सहस्रारः, सहस्रारो नेमिः' इति क्रमेणाग्निशब्दार्थविवरणानुपपत्तेः; सहस्रारादि-शब्दापेक्षयाऽग्निशब्दस्याप्रसिद्धार्थकत्वात्, विवरणविवरणिभावविरहे चाग्न्यादिशब्दस्य द्विधोपादानवैयर्थ्यात्, दले अरशब्दप्रयोगमात्रस्य तत्र शक्त्यसाधकत्वात् गङ्गायां घोष इत्यादिप्रयोगवल्लक्षणयाऽपि सहस्रारे पद्म इत्यादिप्रयोगोपपत्तेः। नेमिशब्दरूढिपरित्यागश्च दोषः। न च—भवन्मतेऽपि नेमिपदस्य तत्पदवाच्ये लक्षणास्वीकाराद्रूढिपरि-त्यागोऽस्त्येवेति—वाच्यम्; पदानां तत्तत्पदवाच्यत्वावच्छिन्ने लक्ष-

णाया निरूढलक्षणात्वेनादोषात्। उक्तं च लघुचन्द्रिकायां **ब्रह्मानन्देन**—

"मिथ्याशब्दार्थत्वेन रूपेण मिथ्याशब्देन मिथ्यात्वस्य बोधने तु निरूढलक्षणैव, वृक्षो महीरुह इत्यादिकोशवाक्ये व्याख्यानवाक्ये च महीरुहादिपदस्य तत्तत्पदार्थपरत्वेन भूरिप्रयोगात् ॥" —इति ॥

किं च अस्य मन्त्रस्य मृतशरीरसंस्कारपरत्वे भगवच्छास्त्रविनियोगानुपपत्तिः। **पारमेश्वरसंहितायां** चक्रप्रतिष्ठायां विनियुज्यमानमन्त्राणां 'तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान्मनून् जपेत्' इति सौदर्शनत्वमभिधाय 'क्षुरो हरेति सामज्ञान्पवित्रमित्यग्निरित्यपि' इत्यस्य मन्त्रस्य विनियोगाभिधानात्। एवं **हारीतस्मृतिविरोधश्च**। यथोक्तं **हारीतस्मृतौ**—

"प्रतप्तशङ्खचक्रादिहेतिभिर्मनुमुच्चरन्।
दक्षिणे तु भुजे चक्रं वामांसे शङ्खमेव च ॥
गदां च बाहुमध्ये तु हृदये नन्दकं तथा।
मस्तके तु तथा शार्ङ्गमङ्कयेद्विमलं तथा ॥
एवं तापक्रिया कार्या वैष्णवी कलुषापहा।
अनङ्कयित्वा चक्रेण यत्किञ्चित्कर्म सञ्चरेत् ॥
तत्सर्वं याति विफलमिष्टापूर्तादिकं नृप।
अचक्रधारणो विप्रस्सर्वकर्मसु गर्हितः ॥
अवैष्णवत्वमापन्नो नरकं चैव गच्छति।
चक्रादिचिह्नरहितं प्राकृतं कलुषान्वितम् ॥
अवैष्णवं तु तं दूरात् श्वपाकमिव सन्त्यजेत्।
तस्माच्चक्रं विधानेन तप्तं वै धारयेद्द्विजः ॥
सर्वाश्रमेषु वसतां स्त्रीणां च श्रुतिबोधनात्।
पवित्रमिति चैवाग्निरग्निर्वै चक्रमुच्यते ॥

अग्निरेव सहस्रारस्सहस्रारो नेमिरुच्यते।
नेमितप्ततनूस्सूर्यो ब्रह्मणस्समतां व्रजेत् ॥
यत्ते पवित्रमर्चिष्मदग्ने तेन पुनीहि नः ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ॥
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ।
इत्यादिश्रुतिभिः प्रोक्तं विष्णोश्चक्रस्य धारणम् ॥
पुराणेष्वितिहासेषु सात्त्विकेषु स्मृतिष्वपि ।" —इति ॥

यत्तु—प्रथमश्रुतस्याग्निशब्दस्याप्रतीतसम्बन्धपुरस्कारेण सुदर्शने लक्षणाप्रसङ्गः—इति। **तन्न**; "सोमसूर्यदहनप्रभोज्वलं चक्रमेतदुदितं महामुने" इत्यादिवचनशतैस्तापकालीनप्रत्यक्षेण चाग्निमयत्वसिद्ध्या अग्निसुदर्शनयोस्सम्बन्धस्याप्रतीतत्वाभावात्, तात्पर्यानुपपत्तिवशेन प्राथमिकस्याप्यग्निशब्दस्याग्निर्वै ब्राह्मण इत्यादाविव लक्षणास्वीकारे बाधकाभावात्, तात्पर्यानुपपत्तितदभावयोरेव लक्षणातदभावयोर्बीजतया तत्र प्रथमचरमश्रुतत्वयोरप्रयोजकत्वात्। अग्निपरत्वपक्षे प्राथमिकस्य पवित्रशब्दस्य रूढित्यागो दोषः, पवित्रशब्दस्याग्नौ रूढत्वविरहात्। सुदर्शने रूढिश्च प्रागेव प्रपञ्चिता। अकारप्रश्लेषकल्पनमपि न युक्तं; सुदर्शनधारणाभावस्य मोक्षप्रयोजकत्वेऽपि नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादाविव प्रतियोगिनोऽनिष्टसाधनत्वाबोधेन तन्निषेधकत्वायोगात॥ तस्मादियं श्रुतिस्सुदर्शनधारणपरेति सिद्धम् ॥

ऋग्वेदे खिले श्रूयते—"चक्रं बिभर्ति वपुषाऽभितप्तं बलं देवानाममितस्य विष्णोः । स एति नाकं दुरिता विधूय प्रयान्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥" —इति ॥

अयमर्थः ॥ देवानां बलं—देवानां रक्षकं; इष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्त्यन्यतरसाधनत्वरूपरक्षकपदार्थैकदेशेऽन्यतरस्मिन्देवसम्बन्धित्वस्य षष्ठ्य-

न्तार्थस्यान्वयः। देवानामित्यस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽमितस्येत्यत्रान्वयपक्षे तु सर्वेषामित्यर्थोल्लभ्यते। देवानामित्यस्यैव वा उभयत्रान्वयः। अमितस्य—परिमाणसामान्यशून्यस्य; अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यनेन ब्रह्मणि चतुर्विधपरिमाणनिषेधात्, परिमाणसामान्याभावविशिष्टद्रव्यत्वमेव विभुत्वमित्यागमप्रामाण्ये स्पष्टत्वात्। यद्वा—परममहत्परिमाणवत्त्वरूपविभुत्वमेवामितत्वं, परिमाणरूपगुणान्तरास्वीकारपक्षे द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वरूपसर्वद्रव्यसंयुक्तत्वमेवामितत्वं; विभूनामपि परस्परसंयोगाङ्गीकारेण कालादिसंयोगस्यापि विष्णौ सत्त्वात्॥

यद्यप्यत्र—विष्णोरित्यनेनापि निरुक्तव्यापकत्वस्य प्रतीत्या पौनरुक्त्यम्। **तथाऽपि**—विशिष्टवाचकानामिति न्यायेन विष्णोरित्यस्य श्रीपतित्वावच्छिन्ने रूढ्यर्थे तात्पर्याङ्गीकारेऽपि व्यापकत्वरूपयोगार्थे तात्पर्यानङ्गीकारान्न दोषः; अथवा—देवानाममितस्य देवानामपि सङ्ख्यातुमयोग्यगुणसमुदायाश्रयस्य अमितपदस्यार्शआद्यजन्तस्यामिताश्रयपरत्वात्, देवसमवेतापेक्षाबुद्धिजन्यसङ्ख्यापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वाभाववत्स्वसमवेतगुणत्वव्यापकसमुदायत्वकस्येति यावत्; तेन दशादिगुणेषु देवाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यदशत्वादिसङ्ख्यासत्त्वेऽपि न क्षतिः॥ तादृशस्य विष्णोस्सम्बन्धि; अभितप्तं—वह्नितप्तं, चक्रं; वपुषा बाहुमूलेन; यो बिभर्ति—स्वसंयोगजन्याकिणवत्त्वरूपसम्बन्धप्रयोजकव्यापाराश्रयः। सः—तादृशसुदर्शनधारणविशिष्टः; दुरिता—पुण्यपापे, न सुकृतं न दुष्कृतामित्युक्त्वा 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति दहरविद्यायां पाप्मशब्देनोभयोर्ग्रहणवदत्रापि दुरितशब्देन बन्धहेतुत्वेनोभयोर्ग्रहणात्। स्वसामानाधिकरण्यस्वसमानकालीनत्वोभयसम्बन्धेन दुरितविशिष्टान्यस्ताद्ध्वंसोऽवधूननं, प्रतियोगित्वं द्वितीयार्थः; तथा च दुरितप्रतियोगिकतादृशध्वंसोत्तरकालमित्यर्थः; तस्य च नाकमेतीत्य-

स्यार्थे परमपदप्राप्तावन्वयात् चक्रधारणविशिष्टस्तादृशदुरितध्वंसोत्तरकालीनपरमपदप्राप्तिमानित्यर्थे उद्देश्यतावच्छेदकस्य चक्रधारणस्य धनवान् सुखीत्यादाविव विधेयभूतपरमपदप्राप्तौ प्रयोज्यतासम्बन्धेन भानात् अलौकिकश्रेयस्साधनत्वरूपं धर्मत्वं चक्रधारणस्योक्तश्रुत्या प्रतीयते। तदेव परमपदं विशिनष्टि प्रयान्तीत्यादिना। नाकपदस्य परमपदपरत्वं, परमपदस्य यतिप्राप्यत्वं च—'परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति' इति तैत्तिरीयश्रुतिसिद्धम्। अत्र यद्यपि परमपदस्थस्य ब्रह्मणो यतिप्राप्यत्वमुक्तं ; तथाऽपि तद्गतस्य प्राप्यतायास्तस्य प्राप्यतामन्तरेणासम्भवात्परमपदस्य प्राप्यत्वमप्युक्तश्रुत्या आक्षेपात्प्रतीयत इति बोध्यम्। वीतरागत्वं च—भगवत्प्राप्तितत्प्रयोज्यकैङ्कर्याद्यतिरिक्तविषयकेच्छासामान्याभाववत्त्वं, तेन मुक्तेष्वपि भगवत्कैङ्कर्यादिकामनायाः 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादिश्रुतिसिद्धायाः पितृलोकादिकामनायाश्च सत्त्वेऽपि न क्षतिः; तादृशकामनयोर्भगवत्प्राप्तिप्रयोज्यविषयकत्वेन तदतिरिक्तविषयकत्वाभावात् ॥

अत्र भास्करः—असौ श्रुतिर्न सुदर्शनधारणपरा। तथा हि—

"सुदर्शनमयं रूपं धृत्वा स्वर्गापवर्गदम्।
ग्रहज्वरादिसन्तप्तान्बिभर्ति भगवान् हरिः॥"—

इत्याद्युपबृंहणानुसारेण। देवानां बलं विष्णोर्वपुषा वपुरित्यर्थः, आकारादेशश्छान्दसः; एवम्भूतं चक्रं कर्तृकारकं; ज्वरादिभिरभितप्तं सन्तप्तं नरं बिभर्ति रक्षतीत्यर्थः। **यद्वा**—वपुषा देहेनाभितप्तं सन्तप्तं, केवलदेहस्यात्मसन्तापहेतुत्वाभावात्सन्तप्तेन देहेनेति ; अक्ष्णा काण इत्यादौ विकृतेनाक्ष्णेतिवत्सामर्थ्याल्लभ्यते; एवम्भूतमात्मानं बिभर्ति रक्षतीत्यर्थः। सः चक्रेण रक्षितः पुमान् दुरितानि विधूय नाकमेति, यत्र यतयो वीतरागाः प्रयान्तीत्यर्थपरत्वात्। तथा चैहिकामुष्मिकफलकामस्सुदर्शनं पूजयेदिति विध्यर्थः फलति ॥ —इति ॥

तन्न—यद्वाक्यस्य यद्विषयकविधिवाक्यकल्पकत्वं तद्वाक्यस्य तद्विषयकशब्दवृत्त्यर्थापत्त्यन्यतरप्रयोज्यबोधजनकत्वमिति व्याप्तेः पूर्वं स्वयमुक्ततया चक्रं बिभर्तीत्यादिश्रुतेश्चक्रपूजाविषयकबोधजनकत्वाभावेन पूजाविषयकविधिवाक्यकल्पकत्वायोगात् । न च—उक्तश्रुतेरर्थापत्त्या पूजाविषयकबोधजनकत्वं, पूजां विना तस्य फलप्रदत्वासम्भवादिति—वाच्यम्; पूजाया अभावेऽपि ध्यानेन धारणेन योगेन स्तुत्या वा फलप्रदत्वसम्भवेन फलदानस्य पूजाक्षेपकत्वायोगात् । भवदुदाहृतोपबृंहणे सुदर्शनस्य ज्वरादिसन्तापनिवर्तकत्वमात्रबोधेऽपि पूजाध्यानधारणादिरूपद्वारविशेषानुक्त्या कस्यचित् द्वारत्वे कल्पनीये 'न व्याधिदोषस्तस्यास्ति धृतं येन सुदर्शनम्' इत्युपबृंहणान्तरे धारणस्यैव द्वारत्वोक्त्या भवदुदाहृतोपबृंहणस्यापि तत्परत्वकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ।

"अग्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय वै द्विजः ।
धारयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥"—

इति वृद्धपराशरवचनानुसारेणैतच्छ्रुतिगतस्य बिभर्तीत्यस्य लेट्त्वकल्पनया एतच्छ्रुतेरेव विधायकत्वोपपत्तौ विधिवाक्यान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वात्, धर्मिकल्पनान्यायात्; मन्मते यच्छब्दाध्याहारेऽप्यनेकपदघटितवाक्यकल्पनाविरहेण लाघवानपायात् । विष्णोर्वपुषेत्यस्य चक्रविशेषणत्वमपि न युक्तं, वपुषेत्यस्य विष्णोरित्यनेनान्वये व्यवहितान्वयप्रसङ्गात्, आकारस्य छान्दसत्वकल्पनाप्रसङ्गात्, तादृशविशेषणोपादानस्य व्यर्थत्वाच्च । विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिवाचकस्य नीलो घट इत्यादौ घटान्तरव्यावृत्त्यर्थमुपात्तस्य नीलादिविशेषणस्य, ज्ञानरूपं ब्रह्मेत्यादौ ज्ञानस्वरूपत्वज्ञापनार्थमुपात्तस्य ज्ञानस्वरूपादिविशेषणस्य, चैत्रः पण्डित इत्यादौ उत्कर्षापादकस्य च विशेषणस्य दर्शनेऽपि 'यस्य पृथिवी शरीरं' 'यस्यात्मा-

शरीरं' 'जगत्सर्वं शरीरं ते' 'तानि सर्वाणि तद्वपुः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धस्य सर्वसाधारणस्याव्यावर्तकत्वाज्ज्ञातत्वादुत्कर्षानापादकत्वाच्च ॥

न च—सुदर्शनमयं रूपं धृत्वेत्युपबृंहणे जीवाद्वारकधारणस्य विवक्षितत्वाज्जीवानधिष्ठितत्वविशिष्टशरीरत्वं रामकृष्णाद्यवतारेष्विवात्रापि सुदर्शने विवक्षितमिति तादृशविशेषणस्योत्कर्षापादकत्वमिति—वाच्यम्; जीवानधिष्ठितत्वविशिष्टशरीरत्वस्यापि घटादिसाधारण्येनोत्कर्षानापादकत्वात् । न च—जीवानधिष्ठितत्वविशिष्टसाधुपरित्राणादिविषयकसङ्कल्पजन्यशरीरत्वमुत्कर्षप्रयोजकमत्र वपुश्शब्देन विवक्षितमिति—वाच्यम्; तथा सति भवन्मतेऽपि वपुश्शब्दस्य लक्षणापत्त्या अस्मन्मत एव वपुश्शब्दलक्षणादोषोद्भावनस्यानुचितत्वात् । न च—वपुषा सन्तप्तमिति द्वितीयव्याख्याने वपुश्शब्दलक्षणा नेति—वाच्यम्; तत्कल्पे ज्वरादिभिरिति करणाध्याहारावश्यकतया वपुषेत्यस्य वैयर्थ्यस्यैव प्रसङ्गात्, वैयर्थ्यापेक्षया लक्षणाकल्पनस्य ज्यायस्त्वात् । न च—वपुश्शब्दस्य ज्वरादितप्तदेहपरत्वान्न वैयर्थ्यमिति—वाच्यम्; तथा सति लक्षणाया दुर्वारत्वात्; चक्रपदस्य प्रतिकृतौ लक्षणा च प्रागेव निरस्तेति ॥

अथर्वणि श्रूयते—

"एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम, तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति हि लाञ्छिताः ॥" —इति ॥

अयमर्थः—ये यादृशास्तादृशा अपि ब्राह्मणत्वतदभावान्यतरवन्त इति यावत्; उरुक्रमस्य, उरुः—अधोभागत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाधोलोकव्यापकत्वाधोलोकस्थसर्वप्राणिपापनिवर्तकत्वादिरूपप्रभाववान्, क्रमः—पादसंयोगात्मकपादविक्षेपो यस्य

तस्य त्रिविक्रमस्य विष्णोरिति यावत्; तस्य चिह्नैः--विष्णुत्वानुमापकलिङ्गैः । 'राजा निदेशकृदभूदिति धातृसूनोरन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम्', राजचिह्नमिदमित्यादौ चिह्नशब्दस्य लिङ्गे प्रयोगदर्शनात् ॥

यद्यपि—चक्रादीनां मुक्तादिसाधारण्याद्विष्णुत्वव्याप्यत्वरूपविष्णुत्वानुमापकलिङ्गत्वं न सम्भवति । **तथाऽपि**--स्वाश्रयत्वस्वाश्रयसमानभोगवत्त्वान्यतरसम्बन्धेन विष्णुत्वस्य चक्रादिव्यापकत्वसत्त्वान्नानुपपत्तिः। अङ्किताः–वह्निसन्तप्ततत्संयोगजन्यकिणवन्त;, तद्विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति; ज्ञानानन्दात्मकलोकत्वं नाशाप्रतियोगित्वादिरूपोत्कर्षवत्त्वं–परमशब्देन विवक्षितं, तथा च–अङ्किता गच्छन्तीत्युद्देश्यविधेयभावमहिम्ना धनवान् सुखीत्यादिवत् प्रयोज्यप्रयोजकभावलाभादलौकिकश्रेयस्साधनत्वरूपं धर्मत्वमुक्तं भवति । अतो वयमप्युरुक्रमस्य चिह्नैरङ्कितास्सन्तो लोके वैकुण्ठलोके सुभगाः शोभनैश्वर्यशालिनः भवाम; शोभनैश्वर्याश्रयनिष्ठमदिच्छाविषयीभूतासाधारणधर्मवन्त इत्यर्थः ॥

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः ।
ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥"—

इति विष्णुपुराणवचनेन भगशब्दस्यैश्वर्यवाचकत्वाद्भूधात्वर्थासाधारणधर्मे सुभगपदार्थस्याधेयतासम्बन्धेन लोडर्थस्येच्छाविषयत्वस्य च स्वरूपसम्बन्धेनान्वयेनोक्तार्थलाभात् ॥

महाचार्यास्तु—य इति तृतीयार्थे व्यत्ययेन प्रथमा, यैश्चिह्नितास्तद्विष्णोः परमं पदं स्थानं गच्छन्ति, एभिरुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता वयं तस्मिन् लोके सुभगा भवामेति मुमुक्षूणामनुसन्धानमनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते—**इत्याहुः** ॥

न च—मुमुक्षूणामस्मच्छब्देन परामर्शो न सम्भवति, तस्य स्वतन्त्रोच्चारणकर्तृतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तेः, स्वातन्त्र्यस्य च स्वार्थतात्पर्यकान्यदीयोच्चारणानधीनोच्चारणत्वरूपत्वात्, अहं गच्छामीति स्वतन्त्रोच्चारणस्यापि क्वचित् को गच्छतीत्यादिप्रश्नवाक्योच्चारणाधीनतया तत्सङ्ग्रहाय स्वार्थपरत्वमुच्चारणविशेषणम्। प्रश्नवाक्यस्य चाहं गच्छामीत्यादिप्रकृतवाक्यतात्पर्यविषयपरत्वाभावान्नानुपपत्तिः। प्रकृते वयमिति मुमुक्षूच्चारणस्य चाध्यापकोच्चारणाधीनत्वेन निरुक्तस्वातन्त्र्याभावादिति—**वाच्यम्**। स्वातन्त्र्यस्य निरुक्तरूपत्वे, यत्र चैत्रेणान्यदीयाच्चैत्रस्सुन्दर इति वाक्यादर्थप्रतीत्याऽहं सुन्दर इति प्रयुज्यते, तत्र समानार्थकवाक्यान्तरोच्चारणसापेक्षत्वात्स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः; एवं स्वपाण्डित्याभिमानिमौनिपुरुषज्ञानपरस्य—अयमहं पण्डित इति जानातीत्युच्चारणस्य स्वातन्त्र्यापत्तेश्च। अतो वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मतापन्नवाक्यार्थघटकतया स्वार्थप्रत्यायनेच्छानधीनोच्चारणमेव स्वतन्त्रोच्चारणम्। अहमागच्छामीति चैत्र उवाचेति मैत्रवाक्ये—इत्युवाचेति वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मतया तदर्थघटितवाक्यार्थं प्रतिपादयितुमेव मैत्रेण तद्वाक्यप्रयोगान्मैत्रोच्चारणे स्वातन्त्र्याभावान्मैत्रस्य नाहंपदाद्बोधः। निरुक्तस्वतन्त्रोच्चारणं च वेदस्थास्मच्छब्दस्योपपद्यत इति॥

अथैवमपि—वयमिति बहुवचनानुपपत्तिः; चैत्रोच्चरितादस्मत्पदात्पदान्तरोच्चारयितुर्मैत्रादेः प्रतीतिप्रसङ्गवारणाय स्वीयस्वतन्त्रोच्चारणकर्तृतावच्छेदकावच्छिन्नेऽस्मच्छब्दस्य शक्तेस्स्वीकरणीयतया वयमित्येकपदस्य बहुभिरुच्चारणासम्भवात्तेन पदेन स्वोच्चारयितुरेकस्यैव बोधात्। न च—तत्पदोच्चारयितुरेकत्वेऽपि 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्यनुशासनेन बहुवचनविधानादेकव्यक्तिपरस्यापि वयमित्यस्य साधुत्वोपपत्तिः—इति वाच्यम्; 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' इति विशेषणपूरित-

स्यास्मच्छब्दस्यैकत्वे बहुवचननिषेधात्, 'एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नै-रङ्किताः' इति श्रुतावस्मच्छब्दस्य सविशेषणत्वात्—इति चेन्न। वयमि-त्यस्य स्वघटितसमुदायत्वाश्रयेषु मुमुक्षुषु लाक्षणिकत्वात्तत्र बहुवच-नार्थबहुत्वान्वयोपपत्तेः; अत एव—'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरु-प्रज्ञाभिमानोन्नताः', 'वयमनातङ्का विशङ्कामहे'—इत्यादयः कवि-प्रयोगा उपपन्नाः ॥

यदपि—सविशेषणस्येति प्रतीकमुपादाय 'इदं मुख्यार्थे बहुवचन-निषेधाय; यदा त्वस्मच्छब्दस्य स्वघटिते उद्भूतावयवभेदे समुदाये लक्षणा, तदा बहुवचनं भवत्येव; तेन त्वं राजा वयमपीत्यादि सिद्धम्'—इत्युक्तं शेखरे। तन्न; लक्षणाङ्गीकारे बहुत्वान्वययोग्यार्थ एव लक्षणाङ्गीकारसम्भवेन तत्रास्मदो द्वयोश्चेत्यनुशासनाप्रवृत्त्या सवि-शेषणस्येत्यस्य सुतरामप्रवृत्तेः, मुख्यार्थ एवेदमिति सङ्कोचकल्पनाया अयुक्तत्वात्—इत्यलमप्रस्तुतविचारेण ॥

अत्र भास्करः—मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिषु भगवतो रूपं तच्चिह्नानि श्रीवत्सकौस्तुभवनमालादीन्युपश्रुत्य तद्रूपध्याने कृत-निश्चयवतां—

"यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति; स क्रतुं कुर्वीत, तं यथा यथोपासते तथैव भवति।"

"यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥"—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः प्रयाणानन्तरममुष्मिन् लोके स्वेषामपि भगव-च्चिह्नादिप्राप्तिं तादृशदिव्यविग्रहलाभं च भाविनं निश्चिन्वतां मुमु-क्षूणामनुसन्धानमनेन मन्त्रेण निबध्यते। तथा चायमर्थः—सुभगाः, भगशब्देन मोक्षार्था बुद्धिरुच्यते; मोक्षार्थज्ञानवन्त इत्यर्थः।

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥"

इति स्मरणात्। अत्र स्मृतौ ज्ञानशब्देन मोक्षार्था बुद्धिरुच्यते; 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरकोशाभिधानात्। तथा च सुभगाः—मुमुक्षवो वयं, एभिः—मन्त्रार्थवादादिप्रतिपन्नैः, उरुक्रमस्य चिह्नैः—श्रीवत्सकौस्तुभादिभिः, अङ्किताः—लाञ्छिताः, लोके—वक्ष्यमाण-परमपदाख्ये, भवेमेति—मुमुक्षूणां प्रयाणानन्तरभाविभगवत्सारूप्यानु-सन्धानम्। कोऽयं लोक इत्यत्राह—'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति। तच्छ-ब्देन लोकः परामृश्यते; स लोक इत्यर्थः; लोकशब्दसमानाधिकरण-स्यापि तच्छब्दस्य पदशब्दापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः; स लोको-विष्णोः परमं स्थानं; तत्स्थानं विशेषयति 'येऽनुगच्छन्ति लाञ्छिताः' इति। लाञ्छिताः भगवल्लाञ्छनयुक्ताः भगवत्सारूप्यमापन्नाः विष्वक्से-नादयो ये विष्णुमनुगच्छन्ति, तैरतिशोभितमिति योग्यक्रियाध्याहा-रेण—"यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा। यश्चैनं गन्धमाल्याद्यै-स्सर्वत्र कटुरेव सः ॥" इत्यत्र वृश्चति सिञ्चत्यर्चयतीति योग्यक्रिया-ध्याहारेणेव पूरणीयम्—इति॥

तत्र—तथा सति सुभगा इत्यस्य श्रीवत्सकौस्तुभादिप्रकारकध्यान-वन्त इत्यर्थो वाच्यः; अन्यथा यथाक्रतुन्यायविरोधात्, तत्पुरुष-प्राप्यत्वव्यापकं तत्पुरुषोपास्यत्वमिति न्यायार्थात्। स्पष्टं चेदं तत्क्रतुन्यायवादार्थे ॥ भगवच्छब्दस्य तादृशध्यानवाचकत्वं चा-प्रामाणिकं; उदाहृतविष्णुपुराणवचने ज्ञानशब्दस्य मोक्षहेतुभूत-श्रीवत्सकौस्तुभादिप्रकारकध्यानपरत्वे परमात्मनो भगवच्छब्दमुख्या-र्थत्वानुपपत्तेः, तत्र तादृशध्यानाभावात्। न चेष्टापत्तिः;

"तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥"

इति योगार्थतावच्छेदकरूढ्यर्थतावच्छेदकयोः परमात्मनि सत्त्वात्तत्र भगवच्छब्दस्य मुख्यत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्; पूज्यपदार्थोक्तिः— अवयवार्थनिष्ठा शक्तिः, योग इति यावत्; परिभाषा—रूढिः, ताभ्यां समन्वित इत्यर्थात्। एवं वक्ष्यमाणयोगरूढिशक्तिप्रतिपादनोपयोगितया प्रवृत्ते भगवच्छब्दार्थविवरणरूपे भवदुदाहृतवचने भगवच्छब्दस्य परमात्मावृत्तिध्यानार्थकत्वकथनस्यात्यन्तमयुक्तत्वात्। किं चात्र लाञ्छिताः सुभगा इत्यनयोर्मध्ये कस्यचिद्धेतुपरत्वं कस्यचित्फलपरत्वं च युक्तं; उभयोरपि फलपरत्व हेतुवाचकपदाध्याहारस्य, हेतुपरत्वे च फलवाचकपदाध्याहारस्य प्रसङ्गात्; तत्र च क्रियापदासन्निहितस्याङ्किता इत्यस्यैव वर्यपदसन्निहिततया हेतुसमर्पकतायास्सुभगपदस्य क्रियापदसन्निधानेन फलसमर्पकतायाश्च युक्तत्वात्; एवं च—नाविहितस्य फलमिति न्यायेन चक्राद्यङ्कनविधिसिद्धेः ॥

यत्तूक्तं—तद्विशिनष्टि 'येऽनुगच्छन्ति लाञ्छिताः' इति। लाञ्छिताः— भगवल्लाञ्छनयुक्ता विष्वक्सेनादयो ये विष्णुमनुगच्छन्ति तैरतिशोभितमिति पूरणीयम्—इति। तन्न; द्वितीयान्तस्य विष्णुपदस्य अतिशोभितपदस्य चाध्याहारप्रसङ्गात्। न च—अनुगच्छन्तीति पदमहिम्ना उक्ताध्याहारद्वयं न दोषायेति—वाच्यम्; अनुगच्छन्तीति पाठासिद्धेः, गच्छन्तीत्येव पाठात्, सच्चरित्ररक्षासुदर्शनमीमांसादौ तथैवोदाहृतत्वाद्व्याख्यातत्वाच्च। अनुगच्छन्तीति पाठस्य प्रामाणिकत्वेऽपि गच्छन्तीतिपाठ इव पदमित्यनेनैवान्वयोपपत्तेरध्याहारस्यायुक्तत्वात्। न च—अनुपूर्वकगमिधातोर्गमनान्वयव्यतिरेकानुविधायिगमनपरतायाः—

"स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्॥"

इत्यादौ दृष्टत्वात् विष्णुमिति पदाध्याहार आवश्यकः, विष्णुगमनान्वयव्यतिरेकानुविधायिगमनानुकूलकृतिमन्त इत्यर्थात्; तत्र

विष्णोर्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावेन कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीयाया अप्राप्तावपि कर्मप्रवचनीययुक्त इत्यनेनैव तदुपपत्तेरनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञावत्त्वादिति--वाच्यम् । 'अनु स्वर्गं विन्दति, य एतेन हविषा यजते' इत्यादौ हविर्योगजन्यस्वर्गप्राप्तिमानिति बोधवदत्रापि लाञ्छिता अनुगच्छन्तीत्यनेन लाञ्छनजन्यपरमपदप्राप्तिमन्त इति बोधात् । यज्ञमनुप्रावर्षदित्यादावनुपदस्य जन्यत्वार्थकताया दृष्टत्वात् । अत्र निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य यज्ञान्वितस्यान्वर्थे जन्यत्वे तस्य चाश्रयतया वृष्टावन्वयेन यज्ञनिरूपितजन्यतावद्वृष्टयनुकूलव्यापारवानिति बोधात् ॥

ऋचि बाष्कलशाखायां श्रूयते—

"प्र ते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे जन्माम्भोधिं तर्तवे चर्षणीन्द्राः ।
मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति ॥"
—इति ॥

अयमर्थः ॥ हे विष्णो, पवित्रे—प्रत्यवायाभावप्रकारकभगवत्सङ्कल्पहेतुभूते । ते अब्जचक्रे—त्वत्सम्बन्धिशङ्खचक्रे, अब्जचक्रपदार्थयोर्द्वयोरेव त इति षष्ठ्यर्थान्वयात् ॥

ननु—एवमब्जपदस्य चक्रपदेन साकं समासानुपपत्तिः ; तस्य वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितस्वार्थपरत्वरूपसामर्थ्याभावात् षष्ठ्यर्थेनाब्जपदार्थस्यान्वयात् । न च—चैत्रस्य दासभार्या, शरैश्शातितपत्रः इत्याद्युपपत्तये वृत्त्यघटकपदार्थानन्वितेत्यत्राभेदान्वयस्य विवक्षणीयत्वान्नानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; तथा सति चैत्रपुत्रदेवदत्तोभयानयनतात्पर्येण चैत्रस्य पुत्रदेवदत्तावानयेति प्रयोगापत्तेः अभेदान्वयनिवेशासम्भवात् ; तन्निवेशेऽपि वृत्त्यघटकपवित्रपदार्थेनाभेदान्वयस्यैव सत्त्वेन समासासाधुतापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥ मैवं—समासजन्यबोधे

प्रकारभूतो योऽर्थस्तदुपस्थापकपदे सामर्थ्यापेक्षणेऽपि विशेष्यभूतार्थोपस्थापकपदे तदनपेक्षणात्; चैत्रस्य पुत्रदेवदत्तावित्यादिप्रयोगाभावे तादृशसमभिव्याहारस्य तादृशबोधौपयिकाकाङ्क्षात्वाकल्पनादेव तादृशप्रयोगस्य वारणात्। तादृशे अब्जचक्रे ; चर्षणीन्द्राः—ज्ञानिश्रेष्ठाः, मूले बाह्वोः—बाहुमूलावच्छेदेन, प्रदधते—प्रकृष्टवह्निसन्तप्तस्वसंयोगजन्यकिणवत्त्वरूपसम्बन्धप्रयोजकव्यापाराश्रया इत्यर्थः ; व्यवहिताश्चेत्यनुशासनात् प्रशब्दस्य दधत इत्यनेनान्वयात्। धारणघटकसम्बन्धे प्रकर्षश्च शरीराधिकरणकालत्वव्यापकत्वरूपयावद्देहभावित्वम्। धारणस्य फलमाह—जन्माम्भोधिं तर्तव इति। अत्र जन्मशब्देन जन्मजरामरणादिप्रयोजकं प्रकृतिमण्डलं लक्षणयाऽभिधीयते, तस्य दुस्तरत्वातिविशालत्वादिना समुद्रसाम्यात्तत्त्वेन रूपणं; तरणं च तीरसंयोगानुकूलव्यापारः, नदीं तरतीत्यादौ स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन नदीनिष्ठो यस्तीरसंयोगस्तदनुकूलव्यापारकर्तेति बोधात्। उक्तसम्बन्धेन तादृशसंयोगरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलवत्त्वाच्च नद्याः कर्मत्वं—जन्माम्भोधेस्तीरं च वैकुण्ठलोक एवेति तत्प्राप्तेरेव सुदर्शनधारणेऽन्वयात्तरणेच्छाधीनेच्छाविषयत्वस्य तरणहेतुत्वव्याप्यत्वादाक्षेपात्तरणहेतुत्वलाभः; उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात्। एवं शङ्खचक्रे केचिद्धारयन्ति; अपरे तु पुनः परिपूर्णानुष्ठायिनो धर्मप्रवर्तकाः पुरातनाः परमर्षयः पञ्चाप्यायुधरूपाणि तावकानि लिङ्गानि तद्व्याप्यानि पञ्चस्वपि भुजशिखरयुगललाटमध्यहृदयाख्येषु स्वावयवेषु धारयन्तीत्याह—अन्ये पुराणा इति। अत्रायुधं प्रति भगवतो व्यापकत्वं तादात्म्यसमानभोगवत्त्वान्यतरसम्बन्धेन विवक्षितं; अतो मुक्तेषु चक्राद्यायुधसत्त्वेऽपि न क्षतिः, तथा च विकल्पतः पञ्चानामायुधानां शङ्खचक्रयोश्च धारणविधिः॥

अत्र भास्करः--अस्य मन्त्रस्य हरिपूजावसरे अङ्गुलिविन्यासरचित-शङ्खचक्राभिनयधारणविधिपरतया भूर्जादिपत्रलिखितयन्त्रधारणविधि-परतया वोपपत्तेस्तात्किणधारणविधिपरत्वमसिद्धम् । इत्थं हि सुदर्श-नाध्यायेऽनुक्रम्यते--

"हरिचर्यासु युक्तस्य विघ्नं कुर्वन्ति राक्षसाः ।
तद्विघ्नशमनार्थं तु पूजावेलास्वतन्द्रितः ॥
हेमपट्टेऽथवा भूर्जपत्रे वाऽपि सुदर्शनम् ।
विलिख्य पट्टं संवेष्ट्य बिभृयाद्दक्षिणे भुजे ॥
शङ्खरेखाङ्कितं चापि पट्टं सव्यस्य मूलतः ।
अथवाऽङ्गुलिमुद्राभिस्सव्यदक्षांसदेशयोः ॥
दर्शयेच्छङ्खचक्रे द्वे रक्षोघ्नान्वा मनून् जपेत् ।" --इति ॥

तथा चायामर्थः । हे विष्णो चर्षणीन्द्राः--ज्ञानवन्तः, अब्जचक्रे प्र-दधते--यन्त्ररूपेण प्रकर्षेण धारयन्ति ; अन्ये पुराणाः--पुरातना मुनयः, तावकानि लिङ्गानि--तुलसीमाल्यादीन्यपि, स्वाङ्गे अर्पयन्ति--बिभ्र-तीत्यर्थः । किणधारणपरत्वे साक्षाद्विष्णुचक्रस्यास्माभिर्धारणासम्भवात् प्रतिकृतिलोहमुद्रायाश्च दाहकाले बाहूमुले संयोगसत्त्वेऽपि धारणाभावा-त्प्रतिकृतिसिद्धकिणे चक्रादिपदस्य लक्षणा कर्तव्या। मदुक्तार्थस्वीकारे तु तदभिनयादौ लक्षणामात्रमिति मदुक्तार्थपरतैव युक्ता॥--इति ॥

तन्न। अभिनयधारणपरत्वे अब्जचक्रे इत्यस्य शङ्खचक्रप्रतीति-जनकचेष्टारूपशङ्खचक्राभिनये लक्षणाप्रसङ्गस्य तादृशलक्ष्यार्थैकदेश-योश्शङ्खचक्रयोस्त इत्यस्यान्वयापत्तेश्च दुर्वारत्वात् ; एवं सिद्धपदार्थ-प्रतियोगिकसम्बन्धानुकूलव्यापारस्यैव दधात्यर्थतया तादृशाभिनयस्य चासिद्धत्वेन दधातेरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारे लक्षणापत्तेश्च; द्वितीयकल्पे अब्जचक्रपदयोस्तद्व्यञ्जकरेखालाक्षणिकत्वस्य त इति षष्ठ्यर्थस्यैकदेशा-न्वयस्य च प्रसङ्गात् । सिद्धान्ते अब्जचक्रपदयोर्लक्षणाविरहश्च

पवित्रमन्त्रार्थविचार एव प्रपञ्चितः ॥ किञ्च—उक्तवचनेषु भूर्जादिपत्र-लिखितचक्रधारणस्य रक्षोघ्नमन्त्रपाठेन सह विकल्पतो विहितत्वाच्छ्रुतौ शङ्खचक्रधारणस्य पञ्चायुधधारणेन साकं विकल्पतो विहितत्वात्तयोरैक्यासम्भवः; भूर्जादिपत्रलिखितचक्रधारणे विघ्नध्वंसकामस्याधिकारित्वाच्छ्रुतिविहिते च चर्षणीन्द्रपदाभिधेयस्य विदुषोऽधिकारित्वेन अधिकारिभेदाद्विघ्ननिवृत्तिजन्माम्भोधितरणरूपफलभेदाद्वचनविहितस्य पूजाकालमात्रावच्छेद्यत्वेन श्रुतिविहितस्य तथात्वाभावेन रूपभेदाच्चाभिनयपरताकल्पे श्रुतौ धारणविधानेन 'दर्शयेच्छङ्खचक्रे द्वे' इति वचने च प्रदर्शनस्य विधानेन चोदनाभेदात् ॥

यदपि—विष्णुपूजाप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तनद्वारा पूजाङ्गस्यापि पूजाफलभूतजन्माम्भोधितरणसाधनत्वं सम्भवति; अङ्गिफलस्याङ्गे सम्भवात्। सन्यासस्य श्रवणाङ्गत्वपक्षे 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति वाक्ये श्रवणफलस्य ब्रह्मलोकश्रवणाङ्गे सन्न्यासे प्रतिपादनदर्शनात्—इति। **तन्न;** भक्तिप्रपत्त्यन्यतरस्यैव जन्माम्भोधितरणहेतुतया विष्णुपूजाया अपि तत्फलकत्वाभावेन पूजाङ्गे तत्फलस्य प्रतिपादनमित्यस्यासम्भवात्, पूजाङ्गकभक्त्यादिफलस्य पूजाफलत्वात्तस्य तदङ्गप्रतिपादनमिति परम्पराकल्पने च क्लेशाधिक्यात्, अस्माकं चर्षणीन्द्रा इति मोक्षहेतुभूतोपासनस्योक्ततया तद्द्वारा जन्माम्भोधितरणसाधनत्वस्य चक्रादिधारणे सम्भवात् ॥

अपि च—अस्याश्श्रुतेः पाद्मपुराणे तप्तसुदर्शनधारणपरतयोपबृंहणान्न भवदुक्तार्थपरत्वसम्भवः। तथा हि पाद्मे —

"सर्वाश्रमेषु वसतां ब्राह्मणानां विशेषतः।
विधिना वैष्णवं चक्रं धार्यं हि श्रुतिचोदनात् ॥
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥

एवं महोपनिषदि प्रोक्तं चक्रादिधारणम् ।
तथैव साम्नि यजुषि ऋचि प्रोक्तं शुभानने ॥
प्र ते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे जन्माम्भोधिं तर्तवे चर्षणीन्द्राः ।
मूलेबाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे तावकान्यर्पयन्ति ॥
चरणं पवित्रं वितलं पुराणं वाङ्मयं शुभम् ।
तेन चक्रेण सन्तप्ता स्तरेयुः पातकाम्बुधिम् ॥
पवित्रं ब्राह्मणस्पत्यं जगद्व्याप्तं हरेस्सदा ।
तेनातप्ता तनूर्येषां न ते यान्ति परं पदम् ॥
तेन तप्ता तनूर्येषां ते प्रयान्ति हरेः पदम् ॥"

—इत्यादि ॥

एतेन—हे विष्णो अब्जचक्रे ते बाह्वोर्मूले दधते धारयन्तीति णिजर्थलक्षणया विष्णुप्रतिमाया बाहुमूले चक्रादिधारणं विधीयते—इति परास्तम् । उक्तपाद्मवचनविरोधात्; पाचयतीत्यादौ पाककर्तृताप्रयोजकव्यापारबोधेन कर्तृताप्रयोजकव्यापारस्यैव णिजर्थतया विष्णुप्रतिमायां धारणानुकूलकृतिमत्त्वरूपधारणकर्तृत्वासम्भवेन णिजर्थलक्षणाकथनस्यायुक्तत्वाच्च ॥ न च--आधेयताप्रयोजकव्यापार एव दधात्यर्थः, त्वत्सम्बन्धिबाहुमूलनिरूपिताब्जचक्रनिष्ठाधेयताप्रयोजकव्यापारबोधादिति—वाच्यम्; तथाऽपि दधातेर्लक्षणादोषात् ॥

यत्तु—त्वन्मते चर्षणीन्द्रास्स्वस्वबाहुमूले दधत इत्यर्थाङ्गीकारात्स्वस्वेति पदद्वयाध्याहारकल्पनापत्तेरश्रुतपदाध्याहाराच्छ्रुतपदलक्षणा ज्यायसी—इति । तन्न; देवदत्तश्चक्षुषा पश्यतीत्यादौ स्वीयसाक्षात्कारजनकत्वस्यान्यचक्षुष्यसम्भवात् चक्षुष्ट्वेन स्वचक्षुष एव बोधवत्, अब्जचक्रे बाहुमूले दधत इत्यनेन बाहुमूलावच्छेद्यधारणानुकूलकृतिमत्त्वबोधात्स्वकृतिजन्यधारणावच्छेदकत्वस्यान्यत्राहावसम्भवेन बाहुत्वेन स्वबाहोरेव बोधात्, स्वस्वेतिपदाध्याहारासिद्धेः अध्याहाराल्लक्षणाया ज्याय-

स्त्वे पिधेहीत्यादेरपि द्वारकर्मकपिधाने लक्षणासम्भवाद्द्वारपदाध्याहारानापत्त्याऽध्याहारमात्रोच्छेदापत्तेः ; तेशब्दस्याब्जचक्राभ्यां प्रथममन्वितस्य जन्माम्भोधिमित्याद्यसम्बन्धिवाचकपदेन व्यवहितस्य 'व्यवायान्नानुषज्यते' इति न्यायेनानुषङ्गासम्भवे त्वन्मतेऽपि बाह्वोरित्यत्रान्वयार्थं तेपदाध्याहारदोषस्यावर्जनीयत्वात् । उत्तरार्थात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्यादिषूत्तरार्थादिशब्दानामिव बाहुशब्दस्यापि ससम्बन्धिकत्वेन सन्निहितचर्षणीन्द्रान्वयस्यैवावश्याभ्युपेयत्वाच्चेति ॥

यजुषि कठशाखायां श्रूयते—

"धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥"

—इति ॥

अयमर्थः—धृतोर्ध्वपुण्ड्रः—धारणजन्यसम्बन्धप्रतियोग्यूर्ध्वपुण्ड्राश्रयः । क्तप्रत्ययस्यातीतत्ववाचकत्वेऽपि तस्याविवक्षितत्वान्न बोधः । तथा च—तिलकी कर्म कुर्वीतेत्यादौ कर्मकरणे तिलकसमानकालीनत्वभानवदुद्देश्यतावच्छेदकीभूतस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य समानकालीनत्वसम्बन्धेन ध्याने भानाद्ध्यानकाले ऊर्ध्वपुण्ड्रस्यावश्यकतालाभः । कृतचक्रधारी—कृतिसाध्यचक्रधारणाश्रयः, कृतश्चासौ चक्रधारश्च सोऽस्यास्तीति कृतचक्रधारीति व्युत्पत्तेः । न च—'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः' इत्यनुशासनविरोध इति—वाच्यम् ; मन्त्रपूतत्वस्वाधिकरणकालत्वव्यापकत्वरूपयावद्देहभावित्वादिरूपप्राशस्त्यस्य विवक्षिततया तादृशप्राशस्त्यस्य च मतुपा बोधसम्भवेऽपि बहुव्रीहिणा तदबोधाद्बहुव्रीहेस्तदर्थप्रतिपत्तिकरत्वाभावात् । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रशङ्खोभयस्मिन् लक्षणा, वचनान्तरानुरोधात् । परं—बद्धाचेतनोभयव्यावृत्तं, परात्परं—मुक्तसमुदायाद्व्यावृत्तं, महतो महान्तं—स्वरूपतो

गुणतो वा ये पदार्था उत्कर्षवन्तस्तेभ्यस्सर्वेभ्योऽप्यतिशयोत्कर्षवन्तं, स्वव्यधिकरणसङ्कल्पाप्रयोज्यसंसारसामान्याभावनिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणतावच्छिन्नमिति यावत्, तेन च नित्यव्यावृत्तिः। जगत्कारणत्वादिरूपोत्कर्षस्य महतो महान्तमित्यनेन विवक्षणे च परं परात्परमिति पदयोर्वैयर्थ्यापत्तिः; सत्यं ज्ञानमित्यत्रेवात्रापि बद्धाचेतनमुक्तनित्यव्यावर्तकतया विशेषणत्रयसार्थक्यात्। सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्यर्थविचारश्च **लक्षणवादार्थे** स्पष्टः। एतादृशं स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं--प्रणवाख्येन मन्त्रेण सदा उपस्थितं, प्रणवस्य सर्वकर्माङ्गत्वेन सर्वदा ज्ञायमानत्वात्, ज्ञायमानेन तेन प्रतिपाद्यतया सर्वदा ज्ञातमित्यर्थः। स्वरशब्दस्य प्रणवपरत्वं च--'यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः' इति तैत्तिरीयेऽभिधानात्, एकायनब्राह्मणे च 'ओङ्कारस्स्वरः, मकारो व्यञ्जनं, यस्स्वरस्सा प्रकृतिः' इत्युक्तत्वाच्च सिद्धम्॥ स्वरेण मन्त्रेण ध्यायतीति योजनामङ्गीकृत्य प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन प्रणवप्रकारकध्यानस्य विवक्षणं तु न युक्तं, तथा सति प्रणवप्रकारकध्यानमात्राङ्गत्वसिद्धावपि सुदर्शनधारणस्योपासनसामान्याङ्गत्वासिद्धिप्रसङ्गात्। तथा च--तेन मन्त्रेण सदोपस्थितं विष्णुं यो ध्यायति स महात्मा भवति। महात्मत्वं च--परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिसिद्धमोक्षकालीनपरब्रह्मसाम्यवत्त्वं विवक्षितं, तेन न फलाकथनप्रयुक्तन्यूनता। अत्र यद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टपुरुषकर्तव्यत्वप्रकारकयद्धर्मावच्छिन्नविषयकबोधजनकवाक्यत्वं यत्र तत्र तद्धर्मावच्छिन्नाङ्गकतद्धर्मावच्छिन्नपरत्वमेति नियमात्, "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यादेश्शमादिविशिष्टकर्तव्यताप्रकारकध्यानविशेष्यकबोधजनकस्य शमाद्यङ्गकध्यानपरतावदूर्ध्वपुण्ड्रचक्रधारणविशिष्टकर्तव्यताप्रकारकतादृशध्यानविशेष्यकबोधजनकस्य धृतोर्ध्वपुण्ड्र इत्यादिकस्योर्ध्वपुण्ड्रचक्रधारणा-

ङ्गकध्यानपरत्वावश्यकत्वात्, ध्यायतीत्यादेस्तदङ्गकध्याने लक्षणयोदीच्यमानसम्बोधेनैव तादृशतात्पर्यस्य निर्वाह्यत्वाच्चक्रधारणादेर्मोक्षहेतुभूतोपासनसामान्याङ्गत्वसिद्धिः । न च–परत्वादिप्रकारके विष्णुं परं ध्यायतीत्याद्युक्तोपासने चक्रधारणादेरङ्गत्वसिद्धावपि न ध्यानसामान्याङ्गत्वमिति सद्विद्यादिनिष्ठानां न तद्धारणापेक्षेति--वाच्यम् । **आनन्दादयः प्रधानस्य**–इत्यधिकरणे मोक्षहेतुभूतोपासनसामान्ये सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वप्रकारकत्वोक्त्या–परं परात्परं महतो महान्तम्–इति विशेषणत्रयस्य सत्यत्वादिधर्मत्रयार्थकतया परत्वादिप्रकारकोपासनसामान्याङ्गत्वस्य परविद्यासामान्याङ्गत्वरूपत्वात्सद्विद्यादिनिष्ठैरप्यनुष्ठेयत्वसिद्धेः। **बद्धा**–स्वरेण मन्त्रेण विष्णुं ध्यायतीति योजनाङ्गीकारात् 'यत्पुनरेतं त्रिमात्रेणोम्' इयनेन परमपुरुषमभिध्यायीतेत्याद्युक्तोपासनविशेषाङ्गत्वमेव चक्रादिधारणस्य बोध्यते; तथाऽपि सद्विद्यादिनिष्ठैरप्यनुष्ठेयमेव तद्धारणं, उपवीतादिवदङ्गत्वप्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वात्मकप्राधान्ययोर्द्वयोरेव सत्त्वात् । 'विशिखोऽनुपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्' इत्यनेनोपवीतादेस्सर्वकर्माङ्गत्वस्य, 'सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च' इत्यनेन नित्यत्वस्य च प्रतिपादनवच्चक्रादिधारणस्यापि धृतोर्ध्वपुण्ड्र इत्यादिनोपासनाङ्गत्वस्य, 'अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते' इत्यनेन प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्य च सिध्द्या सर्वेषामप्यावश्यकतासिद्धेः ॥ एतेनास्य मन्त्रस्य भूर्जादिपत्रलिखितचक्रधारणपरत्वमिति निरस्तं; तस्य पूजाङ्गत्वादेतस्य परविद्याङ्गत्वात्, तत्र विघ्नध्वंसकामस्यात्रोपासकस्याधिकारित्वेनाधिकारिभेदात्फलभेदात्, अस्य मन्त्रस्य तप्तमुद्राधारणपरत्वप्रतिपादकपूर्वोदाहृतपाद्मोपबृंहणविरोधाच्च ॥

यदपि—कृतश्चक्रधारी येन सः कृतचक्रधारीति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादस्य मन्त्रस्य विष्णुप्रतिमानिर्माणविधिपरत्वम्–**इति। तन्न**—लक्षणावतो बहुव्रीहिसमासात्तच्छून्यस्य कर्मधारयस्य ज्यायस्त्वात्, निषादस्थपत्यधिकरणे लक्षणावतस्तत्पुरुषात्कर्मधारयस्य तद्विरहेण समाश्रयणीयताया व्यवस्थापनात्; स्वरेण मन्त्रेणेति श्रुत्या प्रणवसंयुक्तस्य ब्राह्मणस्यैव प्रतीत्या तस्य शूद्रकर्तृके प्रतिमानिर्माणेऽधिकाराभावाच्च। न च–अस्याश्श्रुतेस्सुवर्णादिभिर्विष्णुप्रतिमां कारयित्वा तद्ध्यानादिविधिपरत्वान्न ब्राह्मणाधिकारिकत्वानुपपत्तिः, कृतचक्रधारीत्यस्य कारितचक्रधारीत्यर्थात्;

"सुरूपां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम्।
कृत्वाऽऽत्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः॥
तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां जपेत्तां विचिन्तयेत्।
विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम्॥"—

इति **विष्णुधर्मे** विष्णुप्रतिमानिर्मापणपूर्वकं तद्ध्यानविधानात्तत्रापि कृत्वेत्यस्य कारयित्वेत्यर्थादिति–वाच्यम्। तथा सति कृतपदस्यापि लक्षणाप्रसङ्गात्। **शतपथे**—'तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्' इति तप्तचक्रधारणोर्ध्वपुण्ड्रयोस्सहविधानादिहापि तत्सहचरितस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य विधानेन तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चक्रधारशब्देन तप्तचक्रधारणस्यैव ग्राह्यताया उचितत्वात्॥

अथर्वणि महोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते श्रूयते—

"दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः॥" —इति॥

अयमर्थः–विप्रो ब्राह्मणः, भगवच्चिह्नभूतं सुदर्शनं शङ्खं च, बिभृयात्—प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिचक्रादिकर्मकभरणानुकूल-

कृतिमानित्यर्थः। अत्र च धनवान् सुखीतिवद्विप्रो बिभृयादित्यनेन विप्रत्वप्रयुक्तं तद्धारणमिति प्रतीयते; विप्रत्वं हि सर्वान्तरात्मत्वसर्वशेषित्वप्रकारकवासुदेवविशेष्यकज्ञानवत्त्वं, तादृशज्ञानस्य स्वात्मगतशेषत्वानुरूपे शेषिभूतवासुदेवलाञ्छनशङ्खचक्रधारणे प्रयोजकत्वसम्भवात्। अस्य च मन्त्रस्य भूर्जपत्रादिलिखितचक्रधारणपरत्वं तूपबृंहणविरोधादिभिः पूर्ववन्निरसनीयम् ॥

यत्तु—'तथा चक्राङ्कितो विप्रस्सर्वकर्मसु गर्हितः' इति चक्राङ्कितस्य सर्वकर्मनिषेधसामर्थ्यात् 'दक्षिणे तु भुजे विप्रः' इत्यत्र विप्रपदं पतितविप्रविषयं विज्ञायते—इति। तन्न; तथाचक्राङ्कित इत्यत्र तथा अचक्राङ्कित इति पदच्छेदात्, अन्यथा एतच्छ्रुतिविरोधेन स्मृतेरेवाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥

यदपि—'दक्षिणे तु भुजे विप्रः' इत्यस्यागमिकमन्त्रत्वेन श्रुतित्वासिद्धेर्न तद्विहितचक्रधारणस्य श्रौतत्वम्—इति। तन्न; **पाद्मे**—

"सर्वाश्रमेषु वसतां ब्राह्मणानां विशेषतः।
विधिना वैष्णवं चक्रं धार्यं हि श्रुतिचोदनात् ॥
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥
एवं महोपनिषदि प्रोक्तं चक्रादिधारणम् ॥"—

इत्यस्य मन्त्रस्य महोपनिषद्गतत्वाभिधानाच्छ्रुतित्वस्य दुर्वारत्वात्।

"दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः॥
इत्यादिश्रुतिभिः प्रोक्तं विष्णोश्चक्रस्य धारणम् ॥'—

इति हारीतस्मृतौ तन्मन्त्रस्य कण्ठत एव श्रुतित्वाभिधानाच्च ॥

यदपि—पाद्मवचनस्थमहोपनिषत्पदेन पञ्चरात्रस्यैव परामर्शः। महाभारते—'इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥'—

इति पञ्चरात्रस्य महोपनिषत्संज्ञया व्यवहारदर्शनात्तत्प्रक्रियानुवादिपाञ्चवचनस्थितमहोपनिषत्पदेन तत्संहिताविशेषपरामर्शस्योचितत्वात्, चक्रादिधारणस्य पाञ्चरात्रविहितत्वमुभयसम्प्रतिपन्नमिति तत्प्रोक्तत्वस्यैव दृष्टान्तीकर्तुं युक्तत्वाच्च, प्रसिद्धमहोपनिषदि दक्षिणे तु भुजे विप्र इत्यस्यादर्शनाच्च। तथा च-यथा चक्रादिधारणं पञ्चरात्रविहितं तथैव सामवेदादिविहितमिति सदृष्टान्तं श्रुतिचोदितत्वं समर्थितमिति न पाञ्चवचनबलात् दक्षिणे तु भुज इत्यस्य श्रुतित्वसिद्धिः—इति॥

तन्न। महाभारते हि मोक्षधर्मे द्विषष्टिशततमेऽध्याये उपरिचरवसुवृत्तान्तं पाञ्चरात्रप्रामाण्यप्रकाशकमभिधाय त्रिषष्टिशततमेऽध्याये—

"तमुवाच न तं मूर्धा देवानामादिरव्ययः।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः॥
इमं देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः।
न च मां ते ददृशिरे न च द्रक्ष्यति कश्चन॥
ऋते ह्येकान्तिनश्श्रेष्ठात्त्वं चैवैकान्तिनो मतः।"—

इत्यादिना ऐकान्त्यप्रभावं व्यूहजगत्कारणत्वं चाभिधाय, चतुष्षष्टिशततमे—

"इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम्॥
नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः।
ब्रह्मणस्सदने तात यथादृष्टं यथाश्रुतम्॥
श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्रुद्रस्स देव्यै कथयत्पुनः।

युधिष्ठिरः—

एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः।
किं ब्रह्मा न विजानीते यतश्शुश्राव नारदात्॥

पितामहोऽपि भगवान् तस्माद्देवादनन्तरः ।
कथं स न विजानीयात्प्रभावममितौजसः ॥

भीष्मः—

सर्वस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः ।
जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ॥
येऽप्यन्ये ब्रह्मसदने सिद्धसङ्घास्समाहिताः ।
तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसम्मितम् ॥"—

इत्यादिका फक्किका दृश्यते ॥ तत्र 'इदं महोपनिषदम्' इत्यत्रेदंपदेनाव्यवहितपूर्वपूर्वस्तुतभगवन्माहात्म्यस्यैव परामर्शो युक्तः, न तु पञ्चरात्रस्य; वसुवृत्तान्तप्रस्तावस्य विच्छिन्नत्वेन तद्घटकपञ्चरात्रस्याप्यनुपस्थितेः। इदं—प्रस्तुतं भगवन्माहात्म्यं, महोपनिषदं—अतिरहस्यं, चतुर्वेदसमन्वितं—चतुर्वेदतात्पर्यविषयीभूतं, पञ्चरात्रानुशब्दितं—पाञ्चरात्रप्रोक्तमित्यर्थात् । इदंमहोपनिषदमित्यस्य पाञ्चरात्रपरत्वे यथादृष्टं यथाश्रुतमित्यस्यासङ्गतिः; पाञ्चरात्रे दृष्टत्वश्रुतत्वयोरसम्भवत्, तयोश्च चाक्षुषज्ञानविषयत्वशाब्दबोधविषयत्वरूपत्वात्, भगवन्माहात्म्ये च तयोस्सम्भवात्; इदंमहोपनिषदमित्यादिना नारदस्य भगवन्माहात्म्यश्रावयितृत्वानुक्तौ—ब्रह्मणः कथं श्रोतृकोटिप्रवेशः, तस्य भगवन्माहात्म्यज्ञानवत्त्वादित्येवंरूपस्य युधिष्ठिरचोद्यस्य 'एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः' इत्यादिनोक्तस्यासङ्गतेः। तथा च—भारतस्थमहोपनिषच्छब्दस्य पाञ्चरात्रपरत्वाभावान्न पाद्मवचनस्थतत्पदस्यापि तत्परत्वमिति ॥

यदि च—वसुवृत्तान्ते पञ्चरात्रस्य प्रस्तुतत्वात्तत्प्रधानार्थस्यैकान्त्यस्य व्यूहजगत्कारणत्वादेश्चैतावत्पर्यन्तमनुवृत्तत्वाच्च इदं महोपनिषदमित्यत्र इदमिति पञ्चरात्रस्यैव परामर्शः, ऐकान्त्यस्य श्वेतद्वीप-

निवासिषु दर्शनात्, व्यूहजगत्कारणत्वादेर्भगवतोपदिष्टत्वेन श्रुतत्वाच्च; दृष्टार्थकत्वश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेण यथादृष्टं यथाश्रुतमित्यस्योपपत्तेः, पाञ्चरात्रप्रतिपाद्यभगवन्माहात्म्यज्ञानवत्त्वात्कथं पाञ्चरात्राध्येतृत्वं ब्रह्मण इत्यभिप्रायेण युधिष्ठिरचोद्यस्यान्येषां तदर्थापरिज्ञातॄणां सिद्धानामध्येतृत्वप्रतिपादनेन तत्परिहारस्य च सङ्गतेः। अत एव– 'तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसम्मितम्' इति सङ्गच्छते; पाञ्चरात्रस्य वेदसाम्यवत्त्वेऽपि माहात्म्यस्य तथात्वविरहात्। अत एव च **महाचार्यैः परिकरविजये** इदं महोपनिषदमित्यादिकं पाञ्चरात्रपरं व्याख्यातम्—इति **विभाव्यते । तदाऽपि न दोषः**, पाञ्चरात्रानुशब्दितमिति पदसमभिव्याहाररूपबाधकबलेन महाभारतगतस्य महोपनिषत्पदस्य उपनिषदतिब्रह्मण्यव्यवधानेन वर्तत इत्यव्यवधानेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वे सति महत्त्वरूपयोगार्थमादाय लक्षणया वा पाञ्चरात्रपरत्वेऽपि पाद्मवचने बाधकानुपलम्भेन रूढ्यर्थत्यागायोगात्॥ न च–तन्मन्त्रस्येदानीन्तनमहोपनिषत्कोशेष्वनुपलम्भेन श्रुतित्वाभाव एव बाधक इति–वाच्यम्; इषेत्वेत्यादेरपि महोपनिषत्कोशेष्वनुपलभ्यमानतया श्रुतित्वाभावप्रसङ्गात्॥

न च–महोपनिषद्घटकश्रुतित्वाभावं प्रति महोपनिषत्कोशेष्वनुपलभ्यमानत्वव्याप्यतया न दोष इति–वाच्यम्; महोपनिषत्कोशेष्वनुपलभ्यमानत्वं हि यत्किञ्चित्कोशेष्वनुपलभ्यमानत्वं कोशसामान्ये वा?। नाद्यः, लेखकप्रमादादिदुष्टकोशेष्वनुपलभ्यमानत्वस्य तद्घटकमन्त्रेष्वेव सत्त्वेन व्यभिचारात्। न द्वितीयः, अस्मदादीनां कोशसामान्यज्ञानाभावेन हेतोर्दुर्ज्ञेयत्वात्। प्रत्यक्षाविषयीभूतकोशसामान्येऽनुपलभ्यमानत्वस्य हेत्वर्थत्वेऽपि न निस्तारः; तादृशहेतोः सर्वस्य वशिन इत्याद्यष्टर्चात्मकब्रह्मसूक्तघटकेऽस्मिन्मन्त्र इव तत्सूक्तेऽपि सत्त्वेन

तस्यापि महोपनिषद्घटकश्रुतित्वाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः; **पारमेश्वरसंहितायां** प्रतिष्ठाध्याये—

"एवं संस्थाप्य विधिवन्नवभिः कलशैस्ततः ।
स्नापयेद्ब्रह्मसूक्तस्थैर्मन्त्रैरष्टाभिरेव च ॥" —इति;

तथा स्नापनाध्याये—

"पौरुषेण तु सूक्तेन समस्तेन शनैश्शनैः ।
स्नापयेद्देवदेवेशं मध्यस्थनवकेन तु ॥
यद्वा सर्वस्य वशिन इत्याद्यैर्मनुभिः क्रमात् ।
महोपनिषदन्तस्थैर्दिक्स्थितैः कलशाष्टकैः ॥
एक एव नारायण इति मध्यगतेन तु ।"—

इत्यादिवचनेन तत्सूक्तस्य तदन्तर्गतत्वनिश्चयात् । अत्र महोपनिषन्मध्यगता हि सहस्रशीर्षेत्याद्या एकोनविंशतिर्मन्त्राः, तत्रोपरितना अष्टौ मन्त्रास्सर्वस्य वशिन इत्याद्या ब्रह्मसूक्तम्, तत्र दक्षिणे तु भुजे विप्र इति पञ्चमो मन्त्रः, एक एव नारायण इति महोपनिषदाद्यो मन्त्र इति बोध्यम् । किं च महोपनिषत्कोशेष्वनुपलभ्यमानत्वान्महोपनिषद्घटकत्वाभावे पाञ्चरात्रेषु तन्मन्त्रपाठस्य क्वाप्यनुपलम्भेनागमिकमन्त्रत्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् । अपि च 'विधिना वैष्णवं चक्रं धार्यं हि श्रुतिचोदनात्' इत्युक्ते केयं श्रुतिरित्याकाङ्क्षायां, 'दक्षिणे तु भुजे विप्रः' इत्यस्य तन्निवर्तकत्वेन पाठनान्नागमिकमन्त्रत्वं ; अन्यथा आकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरिति ॥

यदपि—'तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः' 'गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्' 'मध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनं' 'मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणाः' 'बिभृयाद्वै सुदर्शनं' 'धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी' इत्यादिषु सुवर्णं भार्यमित्यादाविवाभरणरूपेणैव बालग्रहनिवारणार्थं सुदर्शनादिधारणं विधी-

यते। तथाऽऽह बृहस्पतिः—

"जातस्य तु कुमारस्य धारयेत्पञ्चमे दिने।
चक्रं कृत्वा सुवर्णेन षडरं मन्त्रसंयुतम् ॥" —इति ;

शाण्डिल्योऽपि—

"कारयित्वा सुवर्णेन पञ्चायुधगणं हरेः।
बध्नीयात्कण्ठदेशेषु बालानां सूतिकागृहे ॥
मुक्तामणिसुवर्णाद्यैः कृत्वा चक्रादिभूषणम् ।
यथार्हं बिभृयुस्सर्वे पुमांसस्स्त्रीजनोऽपि वा ॥" —इति ।

एवं स्मृतिपुराणादिष्वपि द्रष्टव्यम्—इति ॥ **तदपि न सत् ;** तेन पवित्रेण शुद्धेनु पूताः, गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत्, मध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनं, मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणाः, धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी—इत्यादिषु प्रतिपन्नं चक्रधारणं 'जातस्य तु कुमारस्य' इत्याद्युक्तसुवर्णाभरणरूपचक्रधारणाद्भिन्नं; फलभेदात्, वचनोक्तस्य बालग्रहनिवारणफलकत्वात्, श्रुत्युक्तस्य च पापनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात्; अधिकारिभेदाच्च, वचनोक्ते बालस्य श्रुत्युक्ते च मुमुक्षोरधिकारित्वात्। एवं तादृशश्रुतिप्रतिपन्नचक्रधारणं तप्तमुद्राधारणाभिन्नं; तत्समानफलकत्वात्। फलैक्ये कर्मैक्यं, फलभेदे भेदश्च सर्वशाखाप्रत्ययसर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायाभ्यां सिद्धः; समानफलकानां नानाशाखोक्तानामग्निहोत्राणामैक्यस्य सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन पूर्वतन्त्रे व्यवस्थापनात्, उत्तरतन्त्रेऽपि समानफलकानां छान्दोग्यबृहदारण्यकोक्तानां वैश्वानरविद्यानामैक्यस्य व्यवस्थापनात्। न चैवमपि—'दक्षिणे तु भुजे विप्रः' 'धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी' इति श्रुत्युक्तधारणयोस्तप्तमुद्राधारणरूपत्वं न सिध्यति, तयोः फलाश्रवणादिति—वाच्यम् ; प्रागुदाहृतपाद्मवचनेन हारीतस्मृतिवचनेन च 'दक्षिणे तु भुजे विप्रः' इत्यस्य तप्तचक्रधारणपरतयोपबृंहितत्वात्तत्परत्वस्य; धृतोर्ध्वपुण्ड्र

इत्यस्य च 'तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यूर्ध्वपुण्ड्रमालिखेत्' इति शतपथश्रुत्यनुसारेण तप्तमुद्राधारणपरत्वस्य सिद्धेरिति ॥

यत्तु—'निचिक्षेप सुषणं भिद्यमानं' 'पवित्रमित्यग्निः' 'एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैः' 'प्र ते विष्णो' 'धृतोर्ध्वपुण्ड्रः'—इत्यादिमन्त्राणां प्रचरदवस्थशाखास्वनधीयमानतया श्रुतित्वसन्देहात्कथं चक्रधारणे प्रामाण्यम्—इति । तन्न; प्रचरदवस्थशाखास्वनधीयमानत्वस्य श्रुतित्वतदभावसहचरितत्वेन साधारणधर्मतया श्रुतित्वसन्देहप्रयोजकत्वेऽपि तादृशसन्देहविशेष्यत्वस्याप्रामाण्यव्याप्यत्वाभावात्; महाभारते सारस्वतोपाख्याने तैत्तिरीयशाखायाश्श्रुतित्वसन्देहस्य प्रतिपादनेन तादृशसन्देहविशेष्यस्यापि प्रामाण्यदर्शनात् ॥

न च—सारस्वतोपाख्याने चतुष्षष्टिमुनिगणसहस्रेषु चतुष्षष्टिसहस्रवेदानध्यापितेषु साकल्येन तैत्तिरीयशाखामधीतवतां केषां चिन्मुनीनामनुष्ठानक्रमानुगुणपाठक्रमाभावेन शाखान्तरविलक्षणायां तैत्तिरीयशाखायां श्रुतित्वसन्देहवतां सनत्कुमारप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिरपि तच्छाखायां वेदत्वस्य निश्चेतुमशक्यतया चतुर्मुखनिकटं गतानां तद्वचनेन तच्छाखायां वेदत्वनिश्चयस्य जातत्वान्नानुपपत्तिः । वेदत्वनिश्चयाभावे तज्जन्यबोधे प्रामाण्यनिश्चयाभावेनाप्रामाण्यशङ्कासद्भावादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितप्रमात्मकबोधजनकत्वरूपप्रामाण्यासद्भावाद्वेदत्वप्रकारकनिश्चयाविशेष्यत्वस्याप्रामाण्यव्याप्यताया विवक्षितत्वादिति—वाच्यम्। तथा सति स्मृत्यादेरप्यप्रामाण्यापत्तेः, तस्यापि वेदत्वप्रकारकनिश्चयाविशेष्यत्वात् । वेदत्वतन्मूलकत्वान्यतरप्रकारकनिश्चयाविशेष्यत्वस्य शब्दगतप्रामाण्याभावव्याप्यत्वमित्यपि न सम्भवति; 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं', 'प्रसुग्मन्ता धियसानस्य सक्षणि' इत्यादिमन्त्राणां प्रचरदवस्थशाखास्वनधीयमानत्वेन श्रुतित्वनिश्चयाभावेन प्रामाण्यानापत्तेः ॥

न च—कल्पसूत्रकारोपात्तत्वाद्यज्ञोपवीतादिमन्त्राणां श्रुतित्वनिश्चय-सम्भव इति—वाच्यम्; तथा सति परमाप्तप्रणीतभगवच्छास्त्रोपात्तत्वा-दमीषामपि मन्त्राणां श्रुतित्वसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। तथा हि **पारमे-श्वरसंहितायामुत्सवाध्याये**—

"दक्षिणे तु भुजे विप्र इति प्राक्संस्थितेन तु।
निचिक्षेप सुपर्णमिति वह्निगतेन तु॥
प्र ते विष्णो अब्जचक्रे इति याम्यगतेन तु।
एभिर्वयमुरुक्रमस्येति यातुधानगतेन तु॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति पश्चिमगेन तु।
पवित्रमित्यग्निरिति ततो वायुगतेन तु॥
चरणं पवित्रं विततमिति सोमगतेन तु।
लोकस्य द्वारमर्चिमदिति रुद्रगतेन तु॥
मन्त्रैरेतैस्तु चाष्टाभिरन्यैस्सौदर्शनैस्तथा।
संस्नाप्य मन्त्रकुम्भेन शुद्धोदैरभिषिच्य तु॥" —इति,

तथा **कालोत्तरसंहितायां** सुदर्शनसमाराधनाध्याये—

"एवं प्रासादशिखरे चक्रं संस्थापयेद्बुधः।
द्वादशारमथाष्टारं षडरं वा महामते॥
संस्थाप्य विधिवत्कुम्भे मन्त्रैर्द्वादशभिः क्रमात्।
दक्षिणे तु भुजे विप्र इति क्षीरेण सेचयेत्॥
निचिक्षेप सुपर्णमिति दधिना स्नापयेत्ततः।
प्र ते विष्णो इत्यनेन घृतेनैवाभिषेचयेत्॥
एभिर्वयमुरुक्रमस्येति मधुना स्नापयेद्बुधः।
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेतीति इक्षुरसेन तु॥
पवित्रमित्यग्निरिति पञ्चगव्येन सेचयेत्।"

इति नानाप्रदेशेष्वेतेषां मन्त्राणामुपादानसत्त्वात्, कल्पसूत्रोपात्तमन्त्र-वदमीषामपि श्रुतित्वस्य दुर्वारत्वात्॥

यत्तु—सत्यमेते पाञ्चरात्रोपात्ताः, नैतावतैतेषां मन्त्राणां श्रुतित्वं सिध्यति, तान्त्रिकमन्त्रत्वेनाप्युपपत्तेः । तान्त्रिकमन्त्राणामपि 'अलाभे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन वा'—इतिवाराहवचनेन तत्तत्कर्मसु विनियोगदर्शनात्—इति—तन्न; उक्तमन्त्राणां पाञ्चरात्रवचनत्वे प्रतीकग्रहणपूर्वकविनियोगानुपपत्तेः । न च—आश्वमेधिकादौ 'नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यभिवादनमाचरेत्' इत्यादिना

"नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥"

इत्यादीनां प्रतीकग्रहणपूर्वकविनियोगाच्छ्रुतित्वापत्तिरिति—वाच्यम्; इष्टत्वात्, 'सहस्रशीर्षा पुरुषस्सहस्राक्षस्सहस्रपात्'—इत्यादीनां श्रीविष्णुपुराणे पाठसत्त्वेऽपि श्रुतित्ववत्तस्य श्रीविष्णुधर्मादौ पाठसत्त्वेऽपि श्रुतित्वाविरोधात् । छान्दसशब्दबाहुल्यविशिष्टप्रतीकग्रहणपूर्वकविनियोगवत्त्वस्य श्रुतित्वव्याप्यत्वाङ्गीकारेण नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादेः श्रुतित्वविरहेऽपि बाधकाभावात् । एवं तादृशप्रतीकग्रहणपूर्वकविनियोगस्य श्रुतित्वासाधकत्वे यज्ञोपवीतादिमन्त्राणामपि श्रुतित्वानुपपत्तिः; स्मृत्युपात्तस्य स्मार्तमन्त्रत्वेनाप्युपपत्तेः, स्मृतिवाक्यानामपि 'यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान्' इत्यादिना ब्रह्मयज्ञे विनियोगदर्शनात् । किं च **पारमेश्वरसंहितायामेव** चक्रप्रतिष्ठाध्याये—

"तत्तत्स्थापनकाले तु तत्तत्संज्ञान् मनून् जपेत् ।
विद्यां गदामित्याद्यं यत्पाठयेत्तद्विदो जनान् ॥
चमूपच्छ्येन इति प्र ते विष्णो इति त्वृचौ ।
पाठयेद्बह्वृचान्पश्चाच्छाकुनं सूक्तमेव च ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रेति मन्त्रं कठान् परम् ।
पवित्रं ते विततमित्येतन्मन्त्रं यजुर्मयान् ।
क्षुरो हरेति सामज्ञान्पवित्रमित्यग्निरित्यपि ॥

एभिर्वयमुरुक्रमस्येत्याथर्वणविदो जनान् ।
एवं संस्थाप्य बिधिवन्नवभिः कलशैस्ततः ॥"

इत्यादिना तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषजप्यत्वेन तन्मन्त्राणां विधानं दृश्यते । तद्विधानं च तत्तच्छाखिनां तत्तच्छाखास्थमन्त्राध्ययनसम्भवेन जपशैघ्र्यरूपदृष्टप्रयोजनार्थम् ; तच्च दृष्टं फलं तेषां मन्त्राणां तत्तच्छाखागतत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति तेषां तत्तच्छाखागतत्वं सिध्यति॥

यदपि—चमूषन्मन्त्रशाकुनसूक्तपवित्रादिमन्त्राणां जपशैघ्र्यप्रत्यायनायैव तत्तच्छाखिपुरुषविशेषाणामुपादानात्, तथाऽऽनुषङ्गिकतया 'प्र ते विष्णो' इत्याद्यागमिकमन्त्राणामप्युपादानम्—**इति** ॥

तन्न—विकल्पासहत्वात् । तथा हि--आनुषङ्गिकतया आगमिकमन्त्राणामुपादानमित्यस्य कोऽर्थः ? । जपशैघ्र्यप्रत्यायनरूपफलमनुद्दिश्यैव पुरुषविशेषजप्यत्वेन बिधानमित्यर्थः, उत पुरुषविशेषजप्यत्वे तात्पर्यमेव नास्तीत्यर्थो वा ? नाद्यः—तादृशफलोद्देशाभावे सामान्यतो जपविधानस्यैव युक्तत्वेन पुरुषविशेषकर्तृकजपविधानानुपपत्तेः ; न चादृष्टार्थं तथाविधानमिति वाच्यम् ; चमूषन्मन्त्रादौ दृष्टप्रयोजनमत्रादृष्टप्रयोजनमित्यर्धजरतीयन्यायापत्तेः । न द्वितीयः—पुरुषविशेषजप्यत्वेन स्फुटतरविधानसत्त्वे तथा तात्पर्यं नास्तीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्, चमूषन्मन्त्रादौ पुरुषविशेषजप्यत्वे तात्पर्यं, प्र ते विष्णो इत्यादौ तथा तात्पर्यं नास्तीति वैषम्याङ्गीकारे बीजाभावात्, बिनिगमनाविरहेण वैपरीत्यप्रसङ्गाच्च ॥

यत्तु—एते नैकस्मिन्नेव संहिताविशेषे पठिताः, किं तु कस्मिंश्चित्संहिताविशेषे कश्चिन्मन्त्रः, ते च संहिताबिशेषा आपस्तम्बादिकल्पा इव तत्तच्छाखिनः प्रतिव्यवस्थिता एव । तथा च—अनेकसंहिताविशेषयुक्तस्य पाञ्चरात्रस्य य एव कश्चित्संहिताविशेषः केनचिच्छाखिना नियमेन परिगृहीतः, तच्छाखिनस्तत्संहिताविशेषगतो

मन्त्र आगमिकोऽपि स्वभ्यस्तो भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषजप्यत्वविधानं भवति सुतरां दृष्टार्थम्। यथा हि गौतमधर्मशास्त्रस्य च्छन्दोगैरेव परिगृहीतत्वात्तद्घटकसूत्रवाक्यान्यपि छन्दोगानामेव स्वभ्यस्तानि भवन्तीति तत्सूत्रवाक्यपरिज्ञानाय छन्दोगा एवान्विष्यन्ते; तथा धृतोर्ध्वपुण्ड्र इति मन्त्रः कठशाखिपरिगृहीतपञ्चरात्रसंहिताविशेषगत इति तन्मन्त्रजपाय कठान्वेषणमुपपद्यते। कथं पुनरवगम्यते—पञ्चरात्रसंहिताविशेषेषु कश्चित्संहिताविशेषः कस्य चिदेव शाखिनो नियत इति? पारमेश्वरसंहितादिवचनैरिति वदामः। इत्थं हि पारमेश्वरसंहितावचनम्—

"समेत्य मुनयस्सर्वे भगवन्तमथाब्रुवन्।
भगवंस्त्वत्कृतं शास्त्रं त्वत्कृतत्वेन नित्यशः॥
न शक्ता वयमध्येतुमुपायं त्वत्र नो वद।
इति विज्ञापितस्तैस्तु वासुदेवस्सनातनः॥
अनेकसंहिताभेदैः पञ्चरात्रं विभज्य तु।
एकैकं संहिताभेदं प्रादादेकैकशाखिने॥
ते तु तत्संहिताभेदास्थितैर्मन्त्रैः पृथक्पृथक्।
आराध्य समनुप्राप्ता वैष्णवं परमं पदम्॥" —इति॥

तस्मात्सिद्धमेतेषां मन्त्राणामागमिकत्वेऽपि तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषजप्यत्वविधानं दृष्टार्थमुपपन्नमिति न तद्बलादेतेषां मन्त्राणां श्रुतित्वसिद्धिः॥ —इति॥

अत्रोच्यते—तत्तच्छाखिपुरुषजप्यत्वविधानस्य तत्तच्छाखिकर्तृकशीघ्रजपकर्मत्वकल्पकतया तस्य च तत्तच्छाखिपुरुषाभ्यस्तमन्त्रत्वव्याप्यतया तदनुमापकत्वमेव, न तु तत्तच्छाखाघटकमन्त्रत्वानुमापकत्वं; तत्तच्छाखिपुरुषाभ्यस्तसंहिताघटकमन्त्रस्यापि तत्तच्छाखिपुरुषकर्तृकशीघ्रजपकर्मत्वसम्भवात्तद्व्याप्यताविरहात्—इति हि भवदभिप्रायः।

स चायुक्तः; तत्तच्छाखिपुरुषकर्तृकशीघ्रजपकर्मत्वस्य, तत्तच्छाखाघटकमन्त्रत्वाव्याप्यत्वेऽपि छान्दसशब्दबाहुल्यविशिष्टस्यागमाघटकत्वविशिष्टस्य वा तस्य तत्तच्छाखाघटकत्वव्याप्यतया तत्तच्छाखाघटकत्वसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । आगमाघटकत्वं च पारमेश्वरसंहितायामन्यस्यां वा एतेषां मन्त्राणां पाठाभावादेव सिद्धम् । पारमेश्वरसंहितायां प्रतीकग्रहणेऽपि नागमिकमन्त्रत्वं, तथात्वे पवित्रमन्त्रादेरपि तथात्वप्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥

एवमेतेषां मन्त्राणामभियुक्तोपदेशादपि तत्तच्छाखागतत्वं श्रुतित्वं च सिध्यति ॥

यत्तु—यो हि यमर्थं दृढतरप्रमाणेन निश्चित्य परस्मै वाक्यं प्रयुङ्क्ते स तस्मिन्नर्थेऽभियुक्तो भवति; न चाधुनिकानां त्वदीयानां बाष्कलशाखादिपरिज्ञानं सम्भवति, तासां प्रचरदवस्थत्वाभावेन ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाःपाठाः प्रयोगादनुमीयन्त इत्यापस्तम्बादिवचनैश्चिरकालमेवोच्छिन्नत्वावगमात्; विप्रकीर्णशाखापक्षेऽप्यर्वाचीनानां तावच्छाखापरिज्ञाने सामर्थ्याभावात्—इति । **तत्रोच्यते**; दृढतरप्रमाणजन्ययादृशार्थविषयकनिश्चयप्रयोज्ययादृशार्थविषयकबोधेच्छाधीनवाक्यप्रयोक्तृत्वं यस्य तस्य तादृशार्थेऽभियुक्तत्वमिति हि भवता विवक्षितम्; तन्न युक्तम्; गीतोपदेष्टुर्भगवतः प्रमाणजन्यनिश्चयाभावेन तस्य तदर्थेऽभियुक्तत्वाभावापत्तेः । न च—निश्चये प्रमाणजन्यत्वमनिवेश्य प्रमाणाजन्यत्वजन्यत्वोभयाभाववत्त्वं विवक्षितं, भगवत्साक्षात्कारस्य जन्यत्वे प्रमाणजन्यत्वस्य सत्त्वात्, अजन्यत्वपक्षे च जन्यत्वस्यैवासत्त्वेनोभयाभाववत्त्वसत्त्वान्नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; तथाऽपि निरुक्ताभियुक्तत्वस्यास्मदाचार्यव्यावृत्तत्वाभावात्, अस्मदाचार्याणामुक्तश्रुतिषु तत्तच्छाखागतत्वस्य श्रुतित्वस्य चाप्तोपदेशादिभिर्ज्ञातत्वात्, आप्तोपदेशस्य च प्रमाणतायास्सर्वैरङ्गीकार्य

स्वात्; अन्यथा भवतां ब्राह्मण्यगोत्रविशेषशाखाविशेषादीनामसिद्धिप्रसङ्गात्; अयं ब्राह्मणः अयममुकगोत्रः अयमेतच्छाखावानित्यादेरुपदेशपरम्परयैव ज्ञातत्वात्, बाष्कलशाखादीनां प्रचरदवस्थत्वाभावेन तच्छाखाया अपरिज्ञानेऽप्युदाहृतमन्त्रविशेष्यकतच्छाखात्वप्रकारकज्ञाने सम्पूर्णशाखापरिज्ञानस्यानुपयोगात्। न हि—इषेत्वेत्यादिमन्त्रे यजुर्वेदत्वज्ञानं सम्पूर्णयजुर्वेदज्ञानाधीनं; किं तु यादृशश्रुतौ यजुष्ट्वादिकं ज्ञातव्यं तादृशश्रुतिज्ञानाधीनम्; प्रकृते च सम्पूर्णबाष्कलशाखापरिज्ञानाभावे श्रुतिव्यक्तिविशेषे तच्छाखात्वज्ञानमाप्तोपदेशादेर्दुरपह्नवम् ॥

यदपि——कल्पसूत्रकारादिपरिग्रह एव वेदत्वसाधको नाधुनिकपरिग्रहमात्रं; अन्यथा महाव्रतस्य पञ्चविंशतिसामिधेन्य इति बह्वृचशाखागतपञ्चमारण्यके आश्वलायनसूत्रेऽध्येतॄणां वेदत्वव्यवहाराद्वेदत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः; भाट्टसारादौ विद्यारण्यश्रीचरणैः पञ्चमारण्यकगतकर्मचोदनास्वर्थवादभागानुपलम्भेन प्रसिद्धवेदवैलक्षण्याद्वेदत्वाभावस्य समर्थितत्वात्; तरणिर्विश्वदर्शित इति यजुर्वेदारण्यकगतानुवाकपञ्चकस्य द्रविडव्यतिरिक्ताध्येतृभिर्यजुस्संहितामध्येऽधीयमानत्वेऽपि तदारण्यकगतत्वस्य यजुर्वेदसर्वानुक्रमणिकालक्षणग्रन्थैरेव निश्चेतव्यत्वाच्च सामगानामूहग्रन्थेऽध्यायानध्यायपुरस्सरगुरुशुश्रूषापूर्वकनियमाध्ययनसत्त्वेऽपि सर्वाध्येतॄणामविगानेन तत्र वेदव्यवहारसत्त्वेऽपि वेदत्वाभावस्य ऊहत्वसमाख्यानात्; 'यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति' इति योनिऋग्गानस्य उत्तरयो ऋचोरतिदेशसामर्थ्याच्च सिद्धत्वात्, उक्तातिदेशेन योनावध्ययनसिद्धस्य उत्तरयोरनुष्ठानावगमात्, पौरुषेयतायास्स्पष्टत्वात्। न हि—तिसृष्वप्यधीतस्य यद्योन्यां तदुत्तरयोरिति वादो घटत इत्यादिन्यायैर्नवेन ऊहस्य वेदत्वाभावसमर्थनात्; तस्मादुक्तमन्त्राणां भवदीये-

राधुनिकैर्वेदत्वेन व्यवहारेऽपि न वेदत्वादिसिद्धिः--इति ॥

तदयुक्तं--असति बाधके आधुनिकव्यवहारस्याप्यर्थसाधकत्वात्; अन्यथा शाखागोत्रब्राह्मण्याद्यसिद्धेरुक्तत्वात्, सति बाधके कल्पसूत्रकारादिवचनानामप्यर्थसाधकत्वाभावात्, अङ्गं वा समभिव्याहारादविशेषादुभौ वेत्यादिकल्पसूत्राणामप्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रसिद्धत्वात्। तथा हि--पिण्डपितृयज्ञो दर्शकर्मणोऽङ्गं अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति दर्शकर्मवाचकामावास्याशब्दसमभिव्याहारादिति प्रथमसूत्रार्थः। चतुर्थे पितृयज्ञस्स्वकालत्वादनङ्गं स्यादित्यत्रामावास्याशब्दस्य कालवाचित्वमेव, तादृशापराह्णशब्दसमभिव्याहारात्। तथा च दर्शकर्मसमभिव्याहाराभावान्न तदङ्गं पिण्डपितृयज्ञः; किं तु स्वतन्त्र इति व्यवस्थापितम्। दर्शपूर्णमासयोराग्नेयं चतुर्धा करोतीत्युक्तचतुर्धाकरणे कल्पसूत्रमविशेषादुभौ वेति, अग्निसम्बन्धाविशेषादाग्नेयाग्नीषोमीयावुभावपि चतुर्धा कुर्यात्--इति तदर्थः। सत्यप्यग्नीषोमीयस्याग्निसम्बन्धेनासावाग्नेयशब्दो नाभिधातुं शक्यः, तत्र केवलस्याग्नेर्देवतात्वाभावेन तद्धितानुपपत्तेः; ततः केवलाग्नेयस्यैव कल्पसूत्रस्यार्थसाधकत्वे तादृशस्याभियुक्ताधुनिकवचनस्याप्यर्थसाधकत्वादुक्तमन्त्राणां श्रुतित्वं दुर्वारम्, उक्तमन्त्राणां श्रुतित्वे बाधकप्रमाणानुपलम्भात्, प्रत्युत पाञ्चरात्राद्युपादानरूपस्य साधकस्यैव सत्त्वात्; 'महाव्रतस्य पञ्चविंशतिसामिधेन्यः' इत्यादौ बाधकसत्त्वात्साधकाभावाच्च केवलाधुनिकव्यवहाराद्वेदत्वासिद्धेर्युक्तत्वात्। किं च--स्मृतिकल्पसूत्रकाराद्युदाहृतानामेव श्रुतित्वमिति नियमे 'ऊर्जाय पशूनाप्नोत्यूर्जैवावरुध्य' इत्यादिशाबरभाष्योदाहृतानां, तथा विरोधाधिकरणे औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिमूलतया वार्त्तिककारोदितानामूर्ध्वदशेन वाससा परिवेष्टयन्तीत्यादीनां, यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानित्यादिशङ्करभाष्योदाहृतानां च वाक्यानां श्रुतित्वानिश्चयापत्तिः।

अबाधितवैदिकपरिग्रहात्तेषां श्रुतित्वे चोक्तमन्त्राणामपि श्रुतित्वं दुरपह्नवम् ॥

यदपि–उक्तवाक्यानां श्रुतित्वविप्रतिपत्तौ 'औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनवरुन्धे' इत्यादिपठ्यमानतैत्तिरीयशाखागतमेव वाक्यं तत्रोदाहरणमस्तु, न्यायनिष्ठत्वादाचार्यस्य नोदाहरणमादर्तव्यमिति न्यायेन तदुदाहरणस्यानादरणीयत्वात्; तत्समानार्थकप्रत्यक्षवेदवाक्यालाभे तथाविधकल्पसूत्रस्मृत्याद्युदाहृततत्समानार्थकस्मृतिपुराणादिभ्यो वा तदर्थनिर्णयोऽस्तु, तथाविधस्मृत्यादीनामलाभे तदर्थनिर्णयासिद्धेरिष्टत्वात् । सुदर्शनधारणे तु त्वदुदाहृतखिलमन्त्राणां श्रुतित्वानिश्चयात्तत्समानार्थकप्रत्यक्षवेदवाक्यानुपलम्भाच्च केवलस्मृतिपुराणाद्युपन्यासे च तस्य स्मार्तत्वसिद्धावपि न श्रौतत्वसिद्धिः–इति ॥ तदपि न ; वार्त्तिककारोदाहृतश्रुतिसमानार्थकश्रुत्यन्तरानुपलम्भेन तदभिमतार्थासिद्धिप्रसङ्गात्; सुदर्शनधारणे खिलश्रुतिसमानार्थकानां बहूनां शतपथब्राह्मणादिगतानां पठ्यमानश्रुतिवाक्यानामुदाहृतत्वेन तस्य धर्मत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्; केवलस्मृतिपुराणादिभिस्स्मार्तत्वसिद्धावपि धर्मत्वसिद्ध्या श्रौतत्वासिद्धावपि क्षतिविरहात्; तप्तमुद्राधारणं धर्म इत्यत्र न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणमित्युपक्रममाणेन भवता तस्य श्रौतत्वखण्डनस्यानवसरग्रस्तत्वाच्चेति दिक् ॥

इदं तु बोध्यं—तप्तमुद्राधारणे पूर्वोदाहृतानि शतपथवाक्यानि खिलश्रुतिवाक्यानि च मूलप्रमाणानि ; तत्रापि खिलश्रुतिवाक्यापेक्षया शतपथवाक्यानि प्रबलानि ; पठ्यमानत्वाद्विधिविभक्तिमत्त्वाच्च । अत एव तान्येव प्रथममुदाहृतानि परिकरविजये महाचार्यैः । पवित्रंचरणत्वमूपन्मन्त्रास्त्वभ्युच्चयप्रमाणानि ; पवित्रादिमन्त्रापेक्षया खिलश्रुतीनां प्राबल्यसूचनायैव प्रथमं खिलश्रुतय एवोपात्ता स्सच्चारित्ररक्षायां, अनन्तरं च पवित्रादिमन्त्राः ; तेषामपि सम्भवमात्रेण तत्र प्रमाणतयो-

दाहरणमिति ॥ एवं बहुश्रुतिविहिते तप्तमुद्राधारणे कानि चित्पर-दृष्टानि पौरुषेयवाक्यानि दृश्यन्ते ॥

अत्र **भास्करः**—सुदर्शनधारणे निषेधवचनान्यपि बहूनि **सदाचारसङ्ग्रहे** समुदाहृतानि दृश्यन्ते; तथा हि श्वेताश्वतराणां **संहितोपनिषदि** तावच्छ्रूयते—

"अग्ने यो वै ब्राह्मणो देवतया तस्माद्ब्राह्मणेनाग्निचिह्नं धार्यम्, ऐन्द्रो राजन्यस्तस्माद्राजन्येनेन्द्रचिह्नं धार्यं, मारुतो वैश्यस्तस्माद्वैश्येन मरुच्चिह्नं धार्यं, सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च तस्माज्जगता सूर्यचिह्नं धार्यं, प्रजापतिर्वै प्रजानामधिपतिस्तस्मात्प्रजाभिः प्रजापतिचिह्नं धार्यं, विष्णुर्वै सर्वान्धर्मानभिपाति, तस्माद्धार्मिकेण विष्णुचिह्नं धार्यं; सर्वो वै रुद्रस्तस्मात्सर्वेण रुद्रचिह्नं धार्यम् इति ॥ तदाहुर्ब्रह्मवादिनो नैव चिह्नं बिभृयात् । यदि कस्यै चिद्देवतायै चिह्नं बिभृयात्, प्रान्यस्यै देवतायै च्यवते पापीयान् स्यात्; सर्वदेवतासमाश्रयो हि ब्राह्मणः, तस्माद्ब्राह्मणेन न कस्यापि चिह्नं धार्यम्। श्रद्धायजनाभ्यां हि तद्देवतो भवति, तस्माच्छ्रद्धया सा सा देवता यष्टव्या पूजनीया च तावता तद्देवतो भवति । यदि राजन्यो बिभृयात्प्रलक्ष्मीः पलायेत नैनं राज्येऽभिषेचयेयुः, न हास्य पुत्रा राज्यं लभेरन्, प्र प्रतिष्ठायाश्च्यवेत; तस्माद्राजन्येन न कस्यापि चिह्नं धार्यम्। यदि वैश्यो बिभृयात्सामिदग्धकण्ठपल्वलेनमन्ये निरीक्षेरन्, नाप्यनेन ब्राह्मणाःसम्बन्धं कुर्युः; तस्माद्वैश्येन न कस्यापि चिह्नं धार्यम्। यदि शूद्रो बिभृयान्न ब्राह्मणशुश्रूषामर्हेत्, नैनं ग्रामे वासयेत्प्रतिलोमजातिसधर्माणं कुर्यात्; तस्माच्छूद्रेण न कस्यापि चिह्नं धार्यम्। कामं तु

प्रतिलोमजा यथा दैवतं बिभृयुरिति तथा नैव सुदर्शनं धारयेन्नो वा शङ्खं, पाषण्डपतितानां हि तद्भवति ॥" —इति ॥

तथा छन्दोगानां सात्यमुद्गलशाखायां श्रूयते—

"पतिता ये च पाषण्डा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।
तेषां सुदर्शनं धार्यं नानूचानैः कदाचन ॥" —इति ॥

एवमन्यान्यपि निषेधवचनानि तत्रैव द्रष्टव्यानि, विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ —इति ॥

अत्रोच्यते—आप्तपरिग्रहादिरूपश्रुतित्वसाधकमानाभावेन त्वयोपन्यस्तवाक्यानां श्रुतित्वासिद्धेस्सदाचारसङ्ग्रहस्य क्वाप्यनुपलब्धत्वादुपलम्भेऽपि तत्कर्तुराप्तत्वासिद्धेः; निषेधवचनान्युदाहृत्यान्यपरतां वर्णितवद्भिरस्मदीयैस्तप्तमुद्राधारणखण्डनदुरभिनिवेशदूषितचित्ततया प्रतिक्षणं निषेधवचनानि मार्गमाणैर्भवदीयैश्चानुदाहृतत्वेनोक्तवाक्यानां श्रुतित्वासिद्धेः; अस्तु वा श्रुतित्वं, तथाऽपि न क्षतिः; यद्रूपव्याप्यधर्मावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वतात्पर्यकविधिवाक्यकत्वे सति यद्रूपावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकनिषेधवाक्यत्वं यत्र, तत्र व्याप्यधर्मावच्छिन्नभेदविशिष्टव्यापकधर्मावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वतात्पर्यकत्वमिति व्याप्तेः; 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यादौ दृष्टत्वात्। तत्र हिंसात्वव्याप्ययागीयहिंसात्वावच्छेदेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधकविधिवाक्यकत्वे सति हिंसात्वावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकनिषेधवाक्यत्वस्य यागीयहिंसातिरिक्तहिंसात्वावच्छेदेन तद्बोधतात्पर्यकत्वस्य च सत्त्वात्। अत्र वाक्यद्वयेऽपि श्रुतित्वं निवेश्यं; विधिनिषेधयोश्श्रुतित्व एवोत्सर्गापवादन्यायस्य निरुक्तव्याप्तिरूपस्य प्रवृत्तेः। बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकत्वं च तादृशबोधौपयिकाकाङ्क्षावत्त्वं; तेन तात्पर्यविरहेण न हिंस्यादित्यादिवाक्यात् हिंसात्वावच्छेदेन तत्प्रकारक-

बोधानुपपत्तावपि न क्षतिः ; तद्धर्मावच्छेदेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वतात्पर्यकविधिवाक्यकत्वे सति तद्धर्मावच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकवाक्यत्वं यत्र, तत्र तद्धर्मावच्छिन्नाभावविषयकेष्टसाधनत्वादितात्पर्यकत्वमिति व्याप्तेः ; अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ दृष्टत्वात्तत्र षोडशिग्रहणत्वावच्छेदेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधकविधिवाक्यकत्वे सति तदवच्छेदेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकस्वरूपयोग्यवाक्यत्वस्य षोडशिग्रहणाभावे इष्टसाधनत्वादितात्पर्यकत्वस्य च सत्त्वात् ; प्रकृते सुदर्शनधारणविधायकशतपथादिवाक्यानां बहूनामुदाहृतत्वेन व्याप्यव्यापकभावापन्नधर्मभेदेन विधिनिषेधयोः प्रवृत्तावुत्सर्गापवादन्यायस्य एकधर्मावच्छेदेन तयोः प्रवृत्तौ विकल्पस्य च प्राप्त्या सर्वेषां सुदर्शनधारणस्य धर्मत्वाप्रतिषेधात् ; विधायकश्रुतिसद्भावस्थले निषेधोदाहरणस्याकिञ्चित्करत्वात् । किं च—प्रकृते तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमिति तप्तचक्रधारणत्वरूपव्याप्यधर्मावच्छेदेन विधेर्नैव सुदर्शनं धारयेदिति निषेधस्य तप्तातप्तोभयसाधारणसामान्यधर्मावच्छेदेन प्रवृत्तेरुत्सर्गापवादन्यायस्यैव प्रवृत्तेर्न तप्तमुद्राधारणनिषेधसिद्धिः ॥

केचित्तु—'विष्णुर्वै सर्वान्धर्मान्पाति, तस्माद्धार्मिकेण विष्णुचिह्नं धार्यं' इत्यनेन परमैकान्तिनां तप्तमुद्राधारणं विधाय तादृशतप्तमुद्राधारणस्य लोकोत्तरधर्मत्वेन तस्यायोग्येष्वप्रवर्तनीयत्वमुच्यते—तदाहुरित्यादिना। भगवद्गीतायां सारतमार्थं भक्तिप्रपत्त्यादिरूपं विधाय—

"इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥"—

इति तस्यानधिकारिष्वप्रवर्तनीयत्वाभिधानदर्शनात् । सर्वदेवतासमाश्रयो हि ब्राह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणेन न कस्यापि चिह्नं धार्यमिति निषेध-

वाक्ये सर्वदेवतासमाश्रयत्वस्य पारमैकान्त्यविरुद्धस्याभिधानेन निषेधस्यापरमैकान्तिविषयत्वावगमात्। धार्मिकेण विष्णुचिह्नं धार्यमिति विधिवाक्ये सर्वदेवतासमाश्रयत्वप्रतिकोटिभूतैकदेवतासमाश्रयत्वगर्भपारमैकान्त्यरूपधर्माश्रयस्य धार्मिकशाब्दितत्वात्। एकस्मिन्नन्तो निश्चयः एकविशेष्यकप्राप्यत्वप्रापकत्वोभयप्रकारकनिश्चय एकान्तः। तत्र पारम्यं चान्यविशेष्यकोपायत्वप्राप्यत्वदेवतात्वप्रकारकनिश्चयाभावसामानाधिकरण्यं; प्राप्यत्वं चेतरप्राप्तीच्छानधीनप्राप्तिकर्मत्वम्। तेन परमैकान्तिनामप्यर्चिरादौ प्राप्तिकर्मत्वप्रकारकनिश्चयसत्त्वेऽपि न क्षतिः। निरुक्तप्राप्यत्वस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठाभिप्रायेणैव मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति सूत्रितं; अन्यथा मुक्तप्राप्यत्वस्यार्चिरादिसाधारण्येन व्यभिचारात्; परमात्मत्वे साध्ये तस्य हेतुत्वानुपपत्तेः। पारमैकान्त्यमनन्यदेवताकत्वघटितमिति च—

"चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः।
तेषामेकान्तिनश्श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः॥
अनन्यदेवता भक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः।
मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः॥"—

इत्यादिशास्त्रसिद्धम्॥ तथा च निषेधश्रुतेः प्रामाण्येऽपि न विरोधः॥

—इति वदन्ति॥

अन्ये तु—अस्तु वा परोक्तानां वाक्यानां श्रुतित्वं; तथाऽपि न सुदर्शनधारणनिषेधसिद्धिः। तथा हि—आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादिना तत्तद्देवताचिह्नधारणविधानाद्यो यद्देवतामाश्रितस्तस्य तद्देवतापेक्षया अन्यस्यादेवतायाश्चिह्नं न धार्यमिति तदाहुरित्यादिना निषिध्यते; कस्यै चिद्देवतायै इत्यस्य स्वानुपास्यदेवताप्रसादोद्देशेनेत्यर्थात्, अन्यस्यै देवतायै च्यवत इत्यस्य स्वानुपास्यदेवताभिन्नस्वोपास्यदेवताप्रसादाविषयो भवतीत्यर्थात्। तत्र देवतान्तराश्रितस्य देवतान्तर-

च्चिह्नधारणे कथं प्रवृत्तिः, प्राप्त्यभावादित्यत आह–सर्वदेवतासमाश्रयो हि ब्राह्मण इति । तथा च देवतान्तराश्रितस्यापि पुरुषस्य सर्वदेवतासमाश्रयत्वात्पक्षपातं विना देवतान्तरचिह्नमपि धार्यमिति भ्रमात्प्रसक्तिरिति भावः । आग्नेयो वा इत्यादेर्यद्देवताचिह्नधारणविधिपरत्वं तदाहुरित्यादेस्तद्देवताचिह्ननिषेधपरत्वे विरोधादुक्तार्थस्यैवाङ्गीकार्यत्वान्न विरोधः । न च–आग्नेयो वा इत्यादेर्न विधिपरत्वं, किं तु तदाहुरित्यादिना विधीयमानस्य निषेधस्य प्रतियोगिप्राप्तिप्रदर्शकत्वमिति–वाच्यम्; तथा सति अग्निचिह्नं धार्यमिन्द्रचिह्नं धार्यम्मरुच्चिह्नं धार्यमित्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः, तस्य विधिप्रत्ययबोध्यस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य धारणे बाधात् । न च–'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादेरिव तादृशविधिवाक्यानामपि परमतानुवादपरत्वान्नानुपपत्तिरिति–वाच्यम्; तत्र एक आहुरित्यनेन मतान्तरत्वस्य स्फुटमवगमेऽपि प्रकृते तादृशगमकाभावेन मतान्तरत्वकल्पनायोगात्; किं च सुदर्शनधारणस्येष्टसाधनत्वाभावाद्रागतः प्राप्त्यभावान्मण्डलीकरणादिवदसच्छास्त्रतः प्राप्त्यभावाद्यथाकथंचित्प्राप्तावपि येन रूपेण प्राप्तिस्तद्रूपेणैव निषेधापत्तेः । तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यादिप्रत्यक्षश्रुत्या, 'दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्' इति खिलश्रुत्या च विहितस्य सुदर्शनधारणस्य निषेधासम्भवाच्च नानया श्रुत्या सुदर्शनादिधारणनिषेधः । न च–सुदर्शनधारणविधायकानां पाञ्चरात्रिकविषयत्वं, तथा च भ्रमात्सर्वत्रैवर्णिकविषयत्वप्रसक्तेस्तन्निषेधोपपत्तिरिति–वाच्यम्; तप्तं चक्रं द्विभुजे धार्यमित्यविशेषेण सर्वाधिकारिकत्वप्रतीतेर्दक्षिणे तु भुजे विप्र इति विप्रमात्रस्याधिकारित्वप्रतीतेश्च सङ्कोचस्याप्रामाणिकत्वात्––**इत्याहुः** ॥

भागवतपरिहासार्थं जीवनार्थं वा यत् सुदर्शनधारणं क्रियते तन्निषेधपरं 'नैव सुदर्शनं धारयेन्नो एव शङ्खम्' इत्यादिकं श्रुतिवचनम् ।

अत एव–तच्छ्रुतौ 'पाषण्डपतितानां हि तद्भवति' 'पतिता ये च पाषण्डा नास्तिका वेदनिन्दकाः, तेषां सुदर्शनं धार्यम्' इत्युक्तं; नास्तिकादयो हि साधुपरिहासाद्यर्थं चक्रधारणं कुर्वन्ति। तथा च–नैव सुदर्शनं धारयेदित्यस्य साधुपरिहासादिप्रयोजनकसुदर्शनधारणं न कार्यमित्यर्थः; अन्यथा उक्तशतपथादिश्रुतिविरोधात्—इत्यपि वदन्ति ॥

वस्तुतः–पतिता ये च पाषण्डा इति वचनस्य पतितादिसम्बन्धिसुदर्शनमनूचानैः न धार्यमित्यर्थः। पतितादिसम्बन्धश्च तदाराधितत्वादिः; तेषां सुदर्शनं नानूचानैर्धार्यमित्येकवाक्यतयैव बोधात्, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। अन्यथा–तेषां सुदर्शनं धार्यमित्यत्र तृतीयार्थे षष्ठीकल्पनस्य नानूचानैरित्यत्र सुदर्शनं धार्यमितिपदयोरनुषङ्गस्य चापत्त्या गौरवादिति दिक् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
सुदर्शनसुरद्रुमे
प्रथमपरिच्छेदः ॥

अथ द्वितीयपरिच्छेदः ॥

अथेदानीं पाञ्चरात्रविहितसुदर्शनधारणस्य पराभिमतं दैवलकमात्रविषयत्वं निरस्यते ॥

पाञ्चरात्रागमे हि सुदर्शनाद्यङ्कनमधिकारिविशेषानादरेण विधीयमानत्वात्सर्वपुरुषधर्मः । तथा हि विहगेश्वरसंहितायां तावत्सुदर्शनधारणं विधीयते—

"तद्धारणविधिं वक्ष्ये महापातकनाशनम् ।
चक्रं शङ्खं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिश्शुभैः ॥
ततः पावकमभ्यर्च्य जुहुयाद्वैष्णवाहुतीः ।
वेदादिभिस्तथा मन्त्रैस्स्रुचैव जुहुयाद्घृतम् ॥
चक्रं च पाञ्चजन्यं च तस्मिन्नग्नौ विनिक्षिपेत् ।
अग्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय मामकम् ॥
दक्षिणं बाहुमूलं स्वं दहेद्विगतसाध्वसः ।
अथवाऽन्येन केनापि वैष्णवेन महात्मना ॥
लाञ्छितं बिभृयाच्चक्रं पाञ्चजन्यं तथैव च ।
उच्चारयन्निमं मन्त्रं भूदेवो मां विचिन्तयेत् ॥
'सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥'
इति मन्त्रं समुच्चार्य दक्षिणं बाहुमङ्कयेत् ।
'पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ॥
पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवतारण ।'
इति मन्त्रं समुच्चार्य दहेत्सव्यं भुजं तथा ॥" —इति ॥

एवं पारमेश्वरसनत्कुमारादिसंहिताभेदेष्वपि सुदर्शनधारणविधानानि द्रष्टव्यानि ॥

ननु–पाञ्चरात्रस्यैवाप्रमाणत्वात्कथं तद्विहितसुदर्शनधारणं धर्मः—इति चेत्। मैवम्; न तावत्पाञ्चरात्रस्य भ्रान्तपुरुषप्रणीतत्वेनाप्रामाण्यं, तत्प्रणेतुर्नारायणस्य मोहाद्यभावस्य सार्वज्ञ्यस्य च 'कारणरूपमेकाकारं परब्रह्म शोकमोहविनिर्मुक्तं विष्णुं ध्यायन्न सीदति' इति,

'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥"—

इत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ॥ न च–पाञ्चरात्रं नारायणप्रणीतमित्यत्र मानाभावः, 'पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्वयम्' इत्यादिवचनात् ॥

न चैवं—

"एकाग्रमनसश्शान्ता ऋषयस्संशये रताः।
नारायणानुशिष्टा हि तथा देवी सरस्वती ॥
विवेश तानृषीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यया।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥"—

इत्यादिमोक्षधर्मगतमुनिप्रोक्तत्वप्रतिपादकवचनविरोधः, तथा—

"वासुदेवेन यत्प्रोक्तं शास्त्रं भगवता स्वयम्।
तद्दिव्यं ब्रह्मरुद्राद्यैः ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥
स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम्।"—

इत्यादिपाञ्चरात्रवचनविरोधश्चेति–वाच्यम्। नित्येऽपि वेदे काठकादिव्यवहारवत्, व्यासप्रोक्त एव महाभारते संहिताविशेषे वैशम्पायनसंहितादिव्यवहारवच्च–कार्त्स्न्येन भगवत्प्रणीत एव पाञ्चरात्रे ब्रह्मादिप्रवक्तृकत्वमादाय तत्प्रणीतत्वव्यवहारसम्भवेनाविरोधात् ॥

न च—भगवत्प्रणीतत्वोक्तिरेव तत्प्रवक्तृकत्वाभिप्राया, ब्रह्मादिप्रणीतत्वोक्तिस्तु तत्कर्तृकत्वाभिप्रायैवेति कुतो न वैपरीत्यमिति—वाच्यम्। साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रमित्यत्रास्य साङ्ख्यादिभिस्सह पाठनिमित्तसादृश्यभ्रमं निरसितुं भगवता बादरायणेन साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल इत्यादिना साङ्ख्यादीनां सम्भावितभ्रमकपिलादिकर्तृकत्वेनाप्रामाण्यमभिधाय, 'पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्वयम्' इति साङ्ख्यादिभ्योऽतिशयेन प्रामाण्यसिद्ध्यौपयिकतया निरस्तविभ्रमाशङ्कभगवदभिमतत्वस्योक्ततया, साङ्ख्यादौ कपिलाद्यभिहितत्वोक्तेरिव पाञ्चरात्रे भगवदभिहितत्वोक्तेरपि तत्कर्तृकत्वाभिप्रायस्यैव स्वयमिति विशेषमहिम्ना वक्तुं युक्तत्वात्; तत्प्रवक्तृकत्वमात्रेण साङ्ख्यादिभ्योऽतिशयासिद्धेः;

'तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्।
स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम्॥'—

इत्युदाहृतमोक्षधर्मपाञ्चरात्रवचनाभ्यां प्रेत्युपसर्गमहिम्ना ब्रह्मादीनां प्रवक्तृत्वस्यैवोक्तेश्च। प्रवचनं च व्याख्यानमेव; 'स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्' इत्यादौ तेन प्रोक्तमित्यादिपाणिनिसूत्रे च प्रवचनशब्दस्य व्याख्याने प्रयोगात्॥ तस्मान्न भ्रान्तपुरुषप्रणीतत्वेनाप्रामाण्यम्॥

ननु—तथाऽपि श्रुत्यादिविरुद्धजीवोत्पत्तिप्रतिपादकत्वात्पाञ्चरात्रमप्रमाणम्। तत्र हि—'वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते, सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनः, मनसश्चानिरुद्धाख्योऽहङ्कारः' इति जीवोत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। सा च—'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' इत्यादिश्रुतिविरुद्धा। न च—सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इति जीवत्वसामानाधिकरण्येनोत्पत्तिप्रतिपादकस्यागमस्याज्ञत्वविशिष्टत्वरूपजीवत्वव्याप्यधर्मावच्छेदेनोत्पत्त्यभावप्रतिपादकश्रुत्या

कथं विरोधः, जीवत्वसामानाधिकरण्येनोत्पत्तितदभावयोरविरोधादिति—वाच्यम्; न जायते म्रियते वेति श्रुतेर्गीतायां जीवसामान्यनित्यत्वप्रतिपादकतयोपबृंहणाज्जीवत्वावच्छेदेन तादृशश्रुतेरुत्पत्त्यभावप्रतिपादकत्वसिद्धेः। तत्र द्वितीयाध्याये जीवसामान्यस्य नित्यत्वं प्रस्तुत्येयं श्रुतिस्तत्र प्रमाणतया स्मारिता 'न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' इति। अत्र विपश्चित्पदस्थाने कदाचिदिति निर्देशात्केवलजीवस्यैवोत्पत्त्यभावावच्छेदकत्वं; अयमित्यस्य पूर्वनिर्दिष्टजीवसामान्यपरत्वात्। तथा च वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादप्रामाण्यम्। एवं कर्तुर्जीवात्करणस्य मनस उत्पत्तिरपि न सम्भवति; 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इति परस्मादेव ब्रह्मणो मनस उत्पत्तिश्रवणात्। न च—परब्रह्मजन्यस्यापि जीवजन्यत्वसम्भवः, घटादौ दण्डचक्रकुलालादीनामिवैकस्मिन्कार्ये बहूनां जनकत्वसम्भवादिति—वाच्यम्; श्रुतिपुराणादौ क्वापि मनसो जीवजन्यत्वानुक्तेस्तत्र तज्जन्यत्वस्याप्रामाणिकत्वात्तादृशार्थप्रतिपादकस्य प्रामाण्यायोगात्। सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मन इत्यस्य श्रुतिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वकथनं श्रीभाष्यादौ श्रुत्यनभिमतार्थप्रतिपादकत्वपरं, न तु जीवोत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्येव श्रुतिजन्यबोधप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयताशालिबोधजनकत्वपरं; ब्रह्मजन्यत्वज्ञानस्य जीवजन्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहात्॥ —इति चेत्॥

अत्रोच्यते—जीवस्य स्वरूपत उत्पत्त्यसम्भवेऽपि सङ्कर्षणशरीरविशिष्टस्य तत्सम्भवात्, स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तिशरीरे तादृशशरीरविशिष्टनिरूपिताधिकरणतानिवेशात्, चैत्रो जात इत्यादौ तादृशोत्पत्तेरेव प्रतीतेः। स्पष्टञ्चेदं बौद्धाधिकारगादाधर्याम्। श्रुतौ च विशेष्यनिरूपिताधिकरणताघटितोत्पत्तेरेव निषेधात्तदवगाहिज्ञानप्रतिबध्याया विशिष्टाधिकरणताघटितोत्पत्त्यवगाह्युक्ताग-

मजन्यज्ञानेऽभावात् । अन्यथा—'तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्यां' 'सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यादि श्रुतीनामपि 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिश्रुतिबाध्यता दुर्वारा स्यात् ॥

वस्तुतस्तु—पाञ्चरात्रे वासुदेवाज्जीवस्य जीवादिभ्यो मन आदीनामुत्पत्तिश्च नोक्ता, किं तु जीवमनोऽहङ्काराधिष्ठातॄणां सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यभगवद्व्यूहानां प्रादुर्भाव एव 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुतिसिद्ध उक्तः । जनीप्रादुर्भाव इति जनिधातोः प्रादुर्भावार्थत्वाज्जीवादिशब्दानां नियाम्यवाचिनां तन्नियन्तृव्यूहविशेषपरत्वात्, पाञ्चरात्र एव जीवं प्रकृत्य 'स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः' इति जीवस्योत्पत्तिप्रतिषेधाच्च न जीवोत्पत्तिप्रतिपादकत्वम् । न च—'चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमानश्शाण्डिल्य इमां विद्यामधीतवान्' इति वेदानादरवचनेन वेदनिन्दावगमात्पाञ्चरात्रस्याप्रामाण्यमिति—वाच्यम् ; नहिनिन्दान्यायेन तद्वचनस्य पाञ्चरात्रस्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तेः ; 'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदम्' इत्यारभ्य, 'मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्' इति श्रुतिवाक्ये भूमविद्याप्रशंसार्थत्वस्य,

"चत्वार एकतो वेदा भारतं त्वेकमेकतः ।
समागतैस्तु ऋषिभिस्तुलामारोपितं पुरा ॥
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमीरितम् ।"—

इत्यादौ वेदनिन्दाया महाभारतप्रशंसार्थत्वस्य च दर्शनात् । तस्मात्पाञ्चरात्रस्तुतेर्निन्दापरत्वाभावान्नाप्रामाण्यम् ॥

यद्यपि—पाञ्चरात्रागमस्येश्वरप्रत्यक्षमूलतया प्रामाण्यं न सम्भवति । पूर्वतन्त्रे 'सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्' इति सूत्रेण धर्मस्य प्रत्यक्षगम्यत्वनिराकरणात् । **तथाऽपि**—तत्सूत्रे इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्य धर्ममूलत्वनिराकरणेऽपि भगवत्प्रत्यक्षस्यातीतानागतसर्वपदार्थविषयकत्वाद्धर्मविषयकत्वं सम्भ-

वत्येवेति तन्मूलकतयैव भगवच्छास्त्रस्य प्रामाण्यम् । यद्वा—एकायन-शाखामूलकत्वेनास्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते ; न चैकायनशाखासद्भावे मानाभावः; भूमविद्यायामेकायनशाखाया अपि—

"अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः, तं होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति। स होवाच—ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहास-पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्य-मेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्याम् ॥"—

इत्यादिना विद्यास्थानेषु परिगणनात् ॥

इदं च पाञ्चरात्रप्रामाण्यं स्मृतीतिहासपुराणसिद्धम् । तथा हि **याज्ञवल्क्यस्तावद्योगशास्त्रे** स्वोक्तार्थे भगवच्छास्त्रं साक्षीकुर्वंस्तस्य प्रमाणमूर्धन्यतां दर्शयति—

"ओङ्काररथमारुह्य मनः कृत्वा तु सारथिम् ।
ब्रह्मलोकपदान्वेषी याति विष्णोः परं पदम् ॥
पाञ्चरात्रे तथा ह्येष भगवद्वाजकस्स्मृतः ।
बलं वीर्यं तथा तेजस्त्रिमात्रेति च संज्ञितः ॥
ज्ञानैश्वर्ये तथा शक्तिस्त्रिस्वभाव इति स्मृतः ।
सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धस्तथैव च ॥
ते व्यूह इति निर्दिष्ट ओङ्कारो विष्णुरव्ययः ।" —इति ॥

जमदग्निस्मृतौ—

'वैदिकेन विधानेन पूजां कुर्याद्धरेस्ततः ।
अलाभे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन वा ॥" —इति ॥

अत्र वेदमन्त्रप्रतिनिधितया पाञ्चरात्रोपादानात्प्रामाण्यं स्फुटम् ॥

उत्तररामायणे—

"पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च।
ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥"-इति ॥

महाभारते भीष्मपर्वणि तावद्देवगुह्ये भगवन्तं प्रकृत्य पठ्यते—

"ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैश्च कृतलक्षणैः।
अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु ॥
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः ॥" —इति ॥

शान्तिपर्वणि—

"अवश्यं वैष्णवो दीक्षां प्रविशेत्सर्वयत्नतः।
दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ॥
वसन्ते दीक्षयेद्विप्रं ग्रीष्मे राजन्यमेव च।
शरदस्समये वैश्यं हेमन्ते शूद्रमेव च ॥
स्त्रियं च वर्षाकाले तु पाञ्चरात्रविधानतः ॥"— इति ॥

तथा **मोक्षधर्मे ज्ञानकाण्डे**—

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥"—

इत्यारभ्य महता प्रबन्धेन पाञ्चरात्रशास्त्रप्रक्रियां प्रतिपाद्य,

"इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।
आविध्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा।
आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथाऽमृतम् ॥
इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पाञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम्।
ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥
भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम्।" —इति ॥

श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांशे अक्रूरः—

"यज्वभिर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्त्वतैः ।
वेदान्तवेदिभिर्विष्णुः प्रोच्यते यो नतोऽस्मि तम् ॥"—इति ॥

श्रीवाराहे—

"यदिदं पाञ्चरात्राख्यं शास्त्रं परमदुर्लभम् ।
तद्भवान्वेत्स्यते सर्वं मत्प्रसादान्न संशयः ॥
वेदेन पाञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विज ।
प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो वर्षलक्षैरपि द्विज ॥" —इति ॥

श्रीवाराह एव धरणिद्वादशीव्रते कार्त्तिकद्वादशीव्रते एकपञ्चाशेऽध्याये—

"योगेश्वरं तु सौवर्णं दापयेत्प्रयतो नरः ।
वेदाढ्ये तु समं दत्तं द्विगुणं त्वर्थवित्तमे ॥
आचार्ये पञ्चरात्राणां सहस्रगुणितं भवेत् ॥" —इति ॥

अत्र वेदविदपेक्षया पाञ्चरात्रविद उत्कर्षप्रतिपादनात्तस्य वेदापेक्षयाऽप्युत्कर्षस्सूचितः ।

श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे—

"तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मिणां यतः ॥" —इति ॥

एकादशस्कन्धे—

"य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुरिहात्मनः ।
विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ॥" —इति ॥

ब्रह्माण्डेऽपि—

"ऋगाद्या भारतं चैव पाञ्चरात्रमथाखिलम् ।
मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् ॥

खेचानुयायिनस्तेषां सर्वे ते च सदागमाः ।
दुरागमास्तदन्ये ये न तैर्ज्ञेयो जनार्दनः ॥" —इति ॥

कौर्मे एकादशेऽध्याये—

"वेदेन पाञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विज ।
प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो वर्षलक्षशतैरपि ॥
पाञ्चरात्रं सहस्राणां यदि कश्चिद्ग्रहिष्यति ।
कर्मक्षये च मद्भक्तो यदि कश्चिद्भविष्यति ॥
तस्य वेदाः पाञ्चरात्रं नित्यं हृदि वसिष्यति ।" —इति ॥

स्कान्दे वैशाखमाहात्म्ये अष्टादशेऽध्याये व्याधं प्रति शङ्खः—

"शास्त्रं च वेदास्स्मृतयः पुराणं च तदात्मकम् ।
इतिहासः पञ्चरात्रं भारतं च महामते ॥
एतैरेव महाविष्णुर्ज्ञेयो नान्यैः कथञ्चन ।" —इति ॥

तथा च—उक्तस्मृतीतिहासपुराणेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्यस्य सिद्धत्वात्तद्विहितं सुदर्शनधारणं सर्वेषां धर्म इति सिध्यति ॥

अत्र भास्करः—भवतु पञ्चरात्रागमः प्रमाणं, तथाऽपि तद्विहितं सुदर्शनधारणं त्रैवर्णिकाश्शूद्रादयो वा ये तन्त्रमार्गे प्रवृत्तास्तेषामेव धर्मः, स च तन्त्रमार्गो वैदिकप्रस्थानान्तरत्वेन स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धः । महाभारते—

"साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥"—

इति वचनेन पाशुपतागमवत् पाञ्चरात्रस्य वैदिकप्रस्थानात्प्रस्थानान्तरत्वप्रतिपादनात्; भागवते अक्रूरस्तुतौ—'त्वय्या च विद्यया केचित्' इत्युपक्रम्य,

"त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ।
बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते ॥

अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाऽभिहितेन ते।
यजन्ति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकम् ॥"—

इत्यादिना तन्त्रमार्गस्य वैदिकमार्गान्मार्गान्तरत्वप्रतिपादनाच्च। पाञ्चरात्र एव तन्त्रमार्गप्रविष्टानवैदिकान्प्रति 'वैदिकं तु पुरा कृत्वा पश्चात्तन्त्रं समाचरेत्' इति क्रमं विधाय श्रुतिकल्पसूत्रादिविहिततत्तत्कर्मानुष्ठानानन्तरं वैष्णवसन्ध्यावन्दनाङ्कुरप्रतिसरबन्धपुण्याहवाचनादीनां विधानदर्शनात्; एवं सीमन्तोन्नयनादिसंस्कारकर्मानुष्ठानानन्तरं कुण्डार्चनसहितेन वैष्णवीकरणाख्यसंस्कारेणाग्नेर्वैष्णवत्वं सम्पाद्य तस्मिन्नेव वैष्णवाग्नौ मूलमन्त्रप्रमुखैरागमिकमन्त्रैर्होमविधानपूर्वकं सीमन्तोन्नयनादिषोडशकर्मणां विलक्षणप्रकारेण विधानदर्शनाच्च। तथा च तादृशतन्त्रमार्गप्रविष्टानामेव तप्तमुद्राधारणं धर्मो न केवलं वैदिकानाम् ॥ —इति॥

तन्न। साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रमिति महाभारतवचनस्य वेदपाञ्चरात्रयोर्भिन्नमतत्वप्रतिपादनपरत्वाभावात्। अनन्तरमेव 'साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः' इत्यारभ्य, 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्वयम्' इति कर्तारं प्रख्याप्य, 'साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रम्' इतिश्लोकप्रतिपन्नस्य नानामतत्वस्य पाञ्चरात्रेऽप्यन्वयभ्रमं निरसितुं 'सर्वेष्वेतेषु राजेन्द्र ज्ञानेष्वेतद्विशिष्यते' इत्यनेन पाशुपतादिभ्य उत्कर्षप्रतिपादनेन वेदपाञ्चरात्रयोर्भिन्नमतत्वाभावप्रतिपादनात्। अत्र ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दस्य ज्ञानसाधनशास्त्रपरत्वात्, एतच्छब्दस्य साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रमिति प्रस्तुतसाङ्ख्यादिपरामर्शकत्वात्, तदनन्तरं च----

"पाञ्चरात्रविदो ये तु यथाकामपरा नृप।
एकान्तिभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ॥"—

इति तस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनाच्च। भागवतेऽक्रूरस्तुतावपि तन्त्रमार्गस्य नावैदिकत्वं प्रतिपाद्यते; वेदात्पृथङ्निर्देशमात्रेणावैदिकत्वासिद्धेः। अन्यथा

"श्रौतं कर्तुमशक्तश्चेत्स्मार्तं कर्म समाचरेत्।
पितामहेन विप्राणामादाय च हितः परः॥
धर्मो विमुक्तये साक्षाच्छ्रौतस्स्मार्तो द्विधा पुनः।"--

इत्यादिषु श्रौतस्मार्तयोः पृथक्परिगणनेन स्मार्तस्यावैदिकत्वप्रसङ्गात्। तान्त्रिकमार्गस्य वैदिकमार्गेण सह समुच्चयाङ्गीकारेण तान्त्रिकस्यापि वैदिकत्वेनैव तप्तमुद्राधारणाधिकारितया पाञ्चरात्रतन्त्रे तान्त्रिकं प्रति तस्य विधानोपपत्तेः॥

न च--'यावत्कर्म स्वगृह्योक्तं न्यूनं वाऽधिकमेव वा।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत्॥"----

इति वचनात्तन्त्रोक्तप्रकारस्य वैदिककर्ममध्येऽन्वयासम्भवाद्वैष्णवाग्नौ कर्तव्यानां स्वगृह्योक्ताग्निषु होमासम्भवाच्च न तयोस्समुच्चयसम्भव इति--वाच्यम्; वैदिककर्मसमाप्त्यनन्तरं वैष्णवाग्निसम्पादनपूर्वकं तान्त्रिककर्मणां प्रयोगभेदेनानुष्ठानसम्भवात्॥

यत्तु----एवमपि तान्त्रिकमार्गस्य वैदिकमार्गेण नित्यवदनुष्ठानानियमः, वैदिकानां तान्त्रिककर्माननुष्ठाने प्रत्यवायाभावात्। यस्तन्त्रमार्गेण श्रेयः प्राप्तुमिच्छति तस्य स्वेच्छया तन्त्रमार्गे प्रवेशसम्भवात्तन्त्रमार्गस्य वैदिकमार्गेण सहान्वाचय इत्येव युक्तम्। तथा च---एतादृशतन्त्रमार्गप्रविष्टान्प्रत्येव शङ्खचक्राङ्कनं शिखायज्ञोपवीतादिवत्तान्त्रिककर्मकर्तृसंस्कारतया सुदर्शनधारणं विधीयते; न तु स्वतन्त्रफलसाधनतया। तथा च पाद्मे पुराणे विंशेऽध्याये ब्रह्माणं

प्रति भगवता तापपुण्ड्रयोर्दीक्षाङ्गत्वं प्रतिपादितम्—

"'श्रृणु वत्स प्रवक्ष्यामि मन्त्रदीक्षाविधिं परम् ।
सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सौवर्णेन प्रकारयेत् ॥
रौप्येण वाऽपि ताम्रेण कांस्येनापि प्रकारयेत् ।
स्नाप्य पञ्चामृतैर्मन्त्रैरर्चयेत्पुरतो मम ॥
अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तन्मन्त्रेण विधानतः ।
तस्मिन्नग्नौ क्षिपेच्चक्रं बाह्वोर्दक्षिणसव्ययोः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं शिष्यं मन्त्रमध्यापयेद्गुरुः ।'

नारदः—

'एवमुक्त्वा विधातारं देवदेवो हरिः पिता ।
स्वचक्रेणाङ्कयित्वा तं तस्य मन्त्रमदात्स्वयम् ॥
सर्वलोकेश्वरो देवो ब्रह्मा मम पिता प्रभुः ।
ममापि विधिवन्मन्त्रं प्रददौ मुनिसत्तमाः ॥'"   —इति ॥

तथा सुदर्शनधारणस्य दीक्षार्थत्वं वचनान्तरेणाप्यवगम्यते—

"वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं ज्ञानसिध्यै विशेषतः ।
प्रतपेच्छङ्खचक्राभ्यां होमं कृत्वा विधानतः ॥"   —इति ॥

अत्र वैष्णवशब्देन तान्त्रिकदीक्षासंस्कृत एव परामृश्यते, न तु विष्णुभक्तमात्रं, **कालनिर्णयादौ** वैखानसागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णव इति तान्त्रिकदीक्षाया एव वैष्णवपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिपादनात् ॥   —इति ॥

तत्र—

"शङ्खं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म समारभेत् ॥
सुदर्शनं धारयित्वा वह्नितप्तं द्विजोत्तमः ।
उपनीय विधानेन पश्चात्कर्मसु योजयेत् ॥

उपवीती शिखी विप्रश्चक्रलाञ्छनसंयुतः ।
चक्रलाञ्छनहीनस्य विप्रस्य विफला क्रिया ॥"

'धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।'—इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्भगवदुपासनकर्माङ्गत्वयोः प्रतिपन्नत्वेऽप्याधानवत्प्राधान्यनित्यत्वयोरपि चक्रधारणे प्रतिपन्नत्वात् । 'येन पूतस्तरति दुष्कृतानि' 'निचिक्षेप सुपर्णं भिद्यमानम्' इत्यादिश्रुतिभिः----

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते नरः ।
तेन तस्याशुभं नश्येच्छुभमस्य विवर्धते ॥
शरीरं दृश्यते यस्य विष्णुचक्रेण लाञ्छितम् ।
गङ्गाजलमयं मन्ये देहं तत्पापवर्जितम् ॥"---

इत्यादिभिस्तस्य प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्यावगमात् ॥ न च--उक्तवचनं सर्वं तान्त्रिकविषयमेवेति--वाच्यम् ;

"अङ्कयेच्छङ्खचक्राभ्यां दक्षिणेतरपार्श्वयोः ।
विप्राणां वेदविदुषां वैष्णवानां विशेषतः ॥
उपवीतादिवद्धार्याश्शङ्खचक्रगदादयः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥"----

इति ब्राह्मणवैष्णवयोः पृथक्कृत्य विधानेन केवलवैदिकानामपि सुदर्शनधारणविधानसिद्धेः ॥

यदपि---अत्र ब्राह्मणग्रहणमेकवाक्यताबलेन ब्राह्मणमात्रेणापि सुदर्शनं धार्यं, किं पुनर्वैष्णवेनेति वैष्णवकर्तृकसुदर्शनधारणस्तुत्यर्थम् । अन्यथा ब्राह्मणानामपि सुदर्शनधारणविधाने वाक्यभेदापत्तेः---इति ॥ **तन्न ;** अत्र वाक्यभेदस्यागत्या स्वीकरणीयत्वात् । अन्यथा तद्वचनस्य वैष्णवेनापि निर्धूतपापेन सुदर्शनं धार्यं, किमुत ब्राह्मणेनेति ब्राह्मणकर्तृकसुदर्शनधारणस्तुत्यर्थत्वापत्तेः । किं च-----

'लीलयाऽपि लिखेद्यस्तु बाहुमूले सुदर्शनम् ।
कुलकोटिं समुद्धृत्य स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥'---

इति वामनपुराणवचने फलार्थत्वेनावगतस्याङ्गपरत्वासम्भवात् तादृशसुदर्शनधारणस्य तान्त्रिकव्यतिरिक्तविषयत्वं दुर्वारम् ॥

यत्तु—कर्षणादिपूजान्तभगवदाराधनफलस्य वैष्णवपदप्राप्त्यादेस्तदङ्गे सुदर्शनधारणे उपचर्यमाणत्वान्न सुदर्शनधारणस्य फलार्थत्वसिद्धिः ; 'ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः, अपाघा अनुवित्तयो नाम' इत्यादौ चातुर्होत्रचयनादिफलस्य स्वर्गस्य तदङ्गभूतापाघाख्येष्टिषूपचारदर्शनात्, 'वैष्णवागमनिष्ठानां वैष्णवाग्निर्विधीयते' इति वचनेन तान्त्रिकव्यतिरिक्तानां वैष्णवाग्न्युपसंहारसामर्थ्याभावेन वैष्णवाग्निसाध्यस्य सुदर्शनधारणस्य फलार्थत्वेऽपि केवलवैदिकविषयत्वायोगाच्च---इति ॥

तन्न । लीलयाऽपिलिखेद्यस्त्वित्यसङ्कोचेन प्रवृत्तस्य यच्छब्दस्य तान्त्रिकपरत्वात्मकसङ्कोचकल्पनाया अयुक्तत्वात्, स्वस्वाग्निसाध्यस्य सुदर्शनधारणस्य वैष्णवाग्निसाध्यत्वासिद्धेः । सिद्धावपि सर्वेषां तदुपसंहारसम्भवात्, 'वैष्णवागमनिष्ठानां वैष्णवाग्निर्विधीयते' इति वचनस्य वैष्णवागमनिष्ठानां वैष्णवाग्निरेवेति नियमपरतया वैदिकानामपि तादृशाग्निसम्बन्धे विरोधाभावात् ॥ अपि च--पाञ्चरात्रविहितं सुदर्शनधारणं दीक्षापूर्वकमालयस्थविष्णुपूजकानामेव धर्म इति तावन्न युक्तं; व्यवस्थापकाभावात्, शतपथादौ सुदर्शनधारणस्य भगवदुपासकमात्रधर्मत्वाभिधानेन सङ्कोचासम्भवात् ; **भारद्वाजसंहितायां** परिशिष्टे प्रथमेऽध्याये----

'विद्याविभूषणं पुंसस्तस्या वृत्तं विभूषणम् ।
विष्णुभक्तिर्विभूषाऽस्य सा चक्राद्यङ्कभूषणा ॥"---

इति कथनात्, भगवच्छास्त्रेऽप्युपासकमात्रधर्मत्वस्यैवाभिधानात्, वैदिकानामपि तन्त्राधिकारस्य निष्प्रत्यूहत्वात् ॥

अत्राह भास्करः—वैदिकानां तन्त्राधिकारो नास्त्येव ; तथा हि **वामनपुराणे**—

"स्वतन्त्रा आगमास्सर्वे निर्मूलाः परिकीर्तिताः ।
अधिकारिविभेदेन प्रवृत्ता न हि संशयः ॥"—

इति वेदाधिकारिव्यतिरिक्तानामेव तन्त्राधिकारः प्रदर्शितः । **कूर्मपुराणेऽपि** चतुर्दशेऽध्याये पाञ्चरात्राद्यागमानां कुमार्गव्यामोहनसम्पादकपापसहकारेण वेदाधिकारिविषये व्यामोहनार्थत्वं महापुरुषशापापादितवैदिकमार्गबहिर्भावानां तन्त्रमार्गाधिकारश्च—

"स तेषां मायया जातं गोवधं गौतमो मुनिः ।
केनापि हेतुना ज्ञात्वा शशापातीव कोपनः ॥
भविष्यथ त्रयीबाह्या महापातकिभिस्समाः ।
बभूवुस्तेन ते शप्ता ध्यायमानाः पुनः पुनः ॥
सर्वे सम्प्राप्य देवेशं शङ्करं विष्णुमव्ययम् ।
अस्तुवन्लौकिकैः स्तोत्रैरुच्छिष्टा इव सर्वतः ॥
देवदेवौ महादेवौ भक्तानामार्तिनाशनौ ।
का नो वृत्तिर्महाभाग शापान्नस्त्रातुमर्हथः ॥
तदा पार्श्वे स्थितं विष्णुं सम्प्रेक्ष्य वृषभध्वजः ।
किमेतेषां भवेत्कार्यं प्राह पुण्यैषिणामिति ॥
ततस्स भगवान्विष्णुश्शरण्यो भक्तवत्सलः ।
गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रानालोक्य प्रणतान् हरिः ॥
वेदबाह्ये तु पुरुषे पुण्यलेशोऽत्र शङ्कर ।
न विद्यते महादेव धर्मो वेदाद्विनिर्बभौ ॥
तथाऽपि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्या महेश्वर ।
तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थं च पापिनां ॥
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ।

एवं सञ्चोदितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ॥
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ।
कापालं लगुडं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ॥
पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः ।"-----

इत्यादिना तेषां कथञ्चिद्गतिप्राप्तये शिवकेशवाभ्यां पाशुपतपाञ्चरात्रादयः प्रणीता इति वर्णनेन दर्शितः ॥— इति ॥

तन्न; भवदुदाहृतवामनपुराणवचने स्वतन्त्राणां पाशुपताद्यागमानां निर्मूलत्ववेदानधिकारिविषयत्वयोः प्रतिपादनेऽप्येकायनशाखामूलकतयाऽस्वतन्त्रस्य पाञ्चरात्रस्य निर्मूलत्वादिप्रतिपादनपरत्वासिद्धेः । **श्रीवाराहे** रुद्रगीतासु—

"एवमुक्तस्ततो देवैर्मामुवाच जनार्दनः ।
त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥
अल्पायासं दर्शयित्वा फलं शीघ्रं प्रदर्शय ।
एवमुक्तस्ततस्तेन देवेन परमेष्ठिना ॥
आत्मा तु गोपितस्सद्यः प्रकाशं गमितस्त्वहम् ।
ये वेदमार्गनिर्मुक्तास्तेषां मोहार्थमेव च ॥
नयसिद्धान्तमार्गेण मया शास्त्रं प्रदर्शितम् ।
पाशोऽयं पशुभावस्तु यदा प्रपतितो भवेत् ॥
तदा पाशुपतं शास्त्रं जायते वेदवर्जितम् ॥"—

इत्यगस्त्यं प्रति रुद्रवचनैः, **भविष्यत्पुराणे** द्विचत्वारिंशेऽध्याये—

"दृष्टप्रत्ययमात्राणि शास्त्राणि कृतवानहम् ।
यस्मात्पशुपतिश्चाहं मत्कृताश्शास्त्रविस्तराः ॥
सर्वे पाशुपता ज्ञेया वेदमार्गविरोधिनः ।
शिवश्चाहं यतस्तस्माच्छैवशास्त्राणि कानि चित् ॥
मया कृताश्च विज्ञेयास्ते च वैदिकनिन्दकाः ।"—

इत्यादिभिर्महेश्वरवचनैश्च पाशुपततन्त्रस्य मोहनार्थत्ववेदानधिकारिविषयत्वयोरिव तत्र वा पुराणान्तरेषु वा भगवच्छास्त्रस्य मोहनार्थत्ववेदानधिकारिविषयत्वयोर्व्यवस्थापनाभावात्। शारीरके उत्पत्त्यसम्भवादित्यधिकरणे भगवच्छास्त्राप्रामाण्यं व्याचक्षाणैः **कल्पतरुकारादिभिः** पाञ्चरात्रस्य पुराणेषु बुद्धादिदर्शनवद्व्यामोहनार्थमीश्वरप्रणीतत्वाश्रवणादित्युक्तत्वात्तथैव सर्वैरप्यस्मद्देशिकैः सर्वशास्त्रपारदर्शिभिरुक्तत्वात्, विज्ञानेश्वरादिभिर्धर्मशास्त्रकारैः—

"शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लौकायतिकनास्तिकान्।
विकर्मस्थान् द्विजांश्चैव सवासा जलमाविशेत् ॥"—

इत्यादित्यपुराणगतपाशुपतनिन्दावचनान्युदाहरद्भिरुक्तपाञ्चरात्रनिन्दावचनानामनुदाहृतत्वाच्च। भगवच्छास्त्रनिन्दापरभवदुदाहृतकौर्मवचनानां प्रक्षिप्तत्वावधारणात्, कौर्मादिपुराणानामल्पप्रचारत्वेन तत्र प्रक्षेपादिशङ्काया दुर्वारत्वाच्च। अन्यथा वेदापेक्षयाऽभ्यर्हितत्वप्रतिपादकमहाभारतादिवचनानामप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥

न च—विनिगमनाविरहेण कौर्मादिवचनविरोधान्महाभारतवचनानामेवाप्रामाण्यमिति—वाच्यम्; कौर्मादीनां तामसानां प्रचाररहितानां प्रक्षेपादिशङ्कास्पदानां प्रचरदवस्थपरमाप्तवेदाचार्यप्रणीतपञ्चमवेदसमाख्यातमहाभारतादिना तुल्यत्वशङ्काया एवानुपपत्तेः। अस्तु वा कौर्मवचनानामप्रक्षिप्तत्वं; तथाऽपि तैर्भगवच्छास्त्रस्य वेदानधिकारिविषयत्वं मोहनार्थत्वं च न सिध्यति। तथा हि—

"तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम्।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ॥"—

इत्यनेन क्रियमाणशास्त्राणां रक्षणार्थत्वं मोहनार्थत्वं चावगम्यते। तयोश्च परस्परं विरोधेन द्वयोरवच्छेदेनान्वयासम्भवात् शास्त्रत्वसामानाधिकरण्येनान्वयो वाच्यः। तथा च—परिगणितशास्त्रेषु कस्य-

चिद्रक्षणार्थत्वे कल्पनीये 'ततस्स भगवान्विष्णुश्शरण्यो भक्तवत्सलः' इति रक्षणोपयुक्तशरण्यत्वभक्तवत्सलत्वरूपविशेषणद्वयस्य भगवत्यभिधानात्, 'तथाऽपि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्या महेश्वर' इति रक्षणैकप्रवृत्तेन भगवता तेषां रक्षितव्यत्वाभिधानाच्च तत्प्रोक्तं भगवच्छास्त्रमेव रक्षणार्थमिति प्रतीयते; वाराहपुराणभविष्यत्पुराणादित्यपुराणादिभिर्मोहनार्थत्वेन प्रसिद्धेषु पाशुपतादिषु रक्षणार्थत्वकल्पनाया असम्भवात् ॥

न च—पाञ्चरात्रस्य रक्षणार्थत्वे गौतमशापस्य वैफल्यं स्यादिति—वाच्यम्; शापस्य पाशुपताद्यसच्छास्त्रप्रवृत्तिद्वारा तदुक्तकर्मानुष्ठानेन चिरकालनरकानुभवफलकत्वेन साफल्यात् । न चैवं--पाञ्चरात्रस्य कथं रक्षणार्थत्वमिति--वाच्यम्; तादृशनरकानुभवानन्तरमिह लोके जातानां भगवदाराधनादिप्रवर्तनद्वारा भगवत्प्राप्तिहेतुत्वे पाञ्चरात्रस्य रक्षणार्थत्वोपपत्तेः । उक्तं चैतत्कौर्म एव---

"कृत्वा तानूचतुर्देवौ कुर्वाणाश्शास्त्रचोदितम् ।
पतन्तो निरये घोरे बहून् कल्पान् पुनः पुनः ॥
जायन्ते मानुषे लोके क्षीणपुण्यचयास्ततः ।
ईश्वराराधनबलाद्गच्छध्वं सुकृतां गतिम् ॥" ---इति ॥

अत्रेश्वरशब्देन भगवानेवाभिधीयते;

"ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भक्ता नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥"---

इति महाभारतादौ तस्यैव निरुपाधिकेश्वरत्वेन प्रसिद्धेः ॥ न च—ईश्वरश्शर्व ईशान इत्यादिकोशलौकिकप्रसिद्ध्यनुरोधादीश्वरशब्दस्य शिवपरत्वं युक्तमिति—वाच्यम्; भगवदाराधनस्य गौतमशापमुक्तिहेतुतायाः कूर्मपुराण एव प्रतिपाद्यमानाया अनुपपत्तेः । उक्तं च कौर्मे

एव षड्विंशेऽध्याये—

"ये चान्ये शापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ।
सर्वे ते च जनिष्यन्ति ब्राह्मणाद्यासु योनिषु ॥
निन्दन्ति च हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ।
वेदबाह्यव्रताचारा दुराचारा दुरागमाः ॥
मोहयन्ति जनान् सर्वान् दर्शयित्वा फलानि तु ।
तमसाऽऽविष्टमनसो बैडालव्रतिकाधमाः ॥
पाञ्चरात्रविदो ये तु यथाकामं परं नृप ।
एकान्तिभावोपगतास्तं हरिं प्रविशन्ति तु ॥
पञ्चकालविधानज्ञाः पूजयन्ति जनार्दनम् ।
पूजां तु तेषां द्विगुणां स तु देवः प्रयच्छति ॥"—इति ॥

परं—अनन्तरमित्यर्थः । तथा च—असच्छास्त्रप्रवृत्तिप्रयुक्तनरकाद्यनुभवानन्तरं पाञ्चरात्रानुरोधेन भगवन्तमाराध्य मुक्तिं गच्छतीत्यखण्डार्थः । तस्मात्कौर्मवचनैर्भगवच्छास्त्रे वैदिकाधिकारिकत्वं रक्षणार्थत्वं च सिध्यति, न तु मोहनार्थत्वादिकमिति ॥

यदपि—दुष्करप्रायश्चित्तपापापादितवैदिकमार्गबहिर्भावानां तन्त्राधिकारस्साम्बपुराणे दर्शितः—

"श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्ते भयं गतः ।
क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं वैदिकस्तन्त्रमाश्रयेत् ॥
धर्मशास्त्रे पुराणे च प्रोक्तं हि मरणान्तिकम् ।
प्रायश्चित्तं मनुष्याणां पापिष्ठानां सुदारुणम् ॥
भयदुर्बलचित्तानां मरणे जायते भयम् ।
तेषामेव हि रक्षार्थं खल्वहं तन्त्रमुक्तवान् ॥"—इति—इति ॥

तन्न; उक्तसाम्बपुराणवचनेन तन्त्रस्य वेदाधिकारसिद्ध्यौपयिकप्रायश्चित्तप्रतिपादकतालाभेऽपि वेदभ्रष्टानामधिकाराकथनात्, तन्त्र

माश्रयेदित्यस्य तन्त्रोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थात्, तन्त्रोक्तकर्माधिकारं भजेदिति भवदभिमतार्थस्य प्रायश्चित्तविधानप्रकरणाननुगुणत्वात्, तादृशार्थाङ्गीकारेऽपि वैदिकानामधिकारानिषेधेन तेषामप्यधिकारस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च—'तेषामेव हि रक्षार्थं खल्वहं तन्त्रमुक्तवान्' इत्येवकारेण तदतिरिक्तानामधिकारनिषेधः क्रियत इति—वाच्यम् ; वैदिकानामधिकारप्रतिपादकोदाहरिष्यमाणवचनबलादेवकारस्याप्यर्थकत्वनिश्चयात्, 'समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः' इत्यादावेवकारस्याप्यर्थकताया नैयायिकैरङ्गीकारात् ॥

यदपि—कौर्म एव—

"अथांशोस्सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ।
महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ॥
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चने रतः ।
शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलादिभिश्श्रितम् ॥
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् ।
प्रवर्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ॥"—

इति सङ्करयोनिजानां तन्त्राधिकारो दर्शितः— इति ।

तन्न; 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः' इत्यत्र ब्रह्मक्षत्रपदयोश्चराचरसामान्यलक्षकत्ववदत्रत्य कुण्डगोलादिपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यलाक्षणिकत्वात् । 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि ऋणवा जायते' इत्यादौ ब्राह्मणपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यपरतायाश्शास्त्रसिद्धत्वात् । तस्येतरपर्युदासार्थत्वे—

"ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैः स्वकर्मसु ॥
सात्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः ।"—

इति महाभारतवचनविरोधापत्तेः । कुण्डगोलादीनामपि भगवच्छास्त्रे पाञ्चकालिकानुष्ठानादेः प्रतिपादनाद्वैदिककर्मस्वनधिकृतानां कुण्डादीनामपि हितावहमिति प्रशंसोपपत्तेः ॥ एतेन--

"तेनोक्तं सात्त्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग्भवेत् ।
यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवस्स्मृतः ॥"——

इति भागवतदशमस्कन्धवचनमपि निर्व्यूढम् ॥

यदपि----वाराहे तान्त्रिकभूयिष्ठम्लेच्छदेशवासादिना भ्रष्टवेदानां ब्राह्मणादीनां तन्त्रमार्गाधिकारो दर्शितः----

पौरुषं सूक्तमास्थाय ये यजन्ति द्विजास्तु माम् ।
संहिताजपमास्थाय ते मां पश्यन्ति ब्राह्मणाः ॥
अलाभे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन वा ।
मार्गेण ये प्रपद्यन्ते ते मां पश्यन्ति मानवाः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते ।
शूद्रादीनां न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यति ॥
एवं मयोक्तं विप्रेन्द्र पुरा कल्पे पुरातनम् ।
पाञ्चरात्रं सहस्राणां यदि कश्चिद्ग्रहिष्यति ॥
कर्मक्षये च मां कश्चिद्यदि सम्यग्भजिष्यति ।
तस्य वेदाः पञ्चरात्रं नित्यं हृदि वसिष्यति ॥
वेदेन पाञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विजैः ।
प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो वर्षलक्षैरपि द्विज ॥" ----इति ॥

अत्र शूद्रादीनां न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यतीत्यनेन तन्त्रमार्गे स्त्रीशूद्रादीनामधिकारपर्युदासो न विवक्षितः, भागवतादौ तेषामपि तन्त्राधिकारप्रतिपादनात्; महाभारतेऽपि "शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च" इति शूद्राणां तत्राधिकारप्रतिपादनाच्च । किं तु--शूद्रादीनां सकाशादिदं शास्त्रं न श्रोतव्यमिति शूद्रादीनामुपदेष्टृत्वं निषिध्यते ।

"स्त्रियश्शूद्रादयश्चापि बोधयेयुर्हिताहितम् ।
यथार्हं माननीयाश्च नार्हन्त्याचार्यतां क्वचित् ॥"---

इति शूद्रादीनामाचार्यत्वनिषेधात् ॥ --इति ॥

तन्न; उक्तवचनानां भ्रष्टवेदानां ब्राह्मणादीनां तन्त्रमार्गाधिकारप्रदर्शनपरत्वे 'वेदेन पाञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विज' इत्यनेन वेदपाञ्चरात्रयोस्समुच्चयप्रतिपादनविरोधात्, वेदपाञ्चरात्रोक्तकर्मानुगृहीतया वेदपाञ्चरात्रोक्तया भक्त्या अहं प्राप्य इति तदर्थात्, केवलवेदस्य---

"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवं विधोऽर्जुन ॥"---

इति भगवत्प्राप्तिहेतुत्वप्रतिषेधात् । यद्वा--वेदेन वेदानुवचनेन, पाञ्चरात्रेण पाञ्चरात्रपाठेनेत्यर्थः । अलाभे वेदमन्त्राणामिति शूद्रादीनां वेदानधिकारित्वप्रयुक्तवेदमन्त्रालाभे पाञ्चरात्रोदितेन तान्त्रिकमार्गेण भगवदाराधनविधानपरं, न तु भ्रष्टवेदानां ब्राह्मणानां तद्विधानपरम् । तथा हि--'कथमाराध्यसे देव वर्णैर्विप्रादिभिर्विभो ।' इति ब्राह्मणादीनां सर्वेषामपि भगवदाराधनप्रकारं नारदः पप्रच्छ; अनन्तरं च भगवता तस्मै 'पौरुषं सूक्तमास्थाय ये यजन्ति द्विजोत्तमाः ।' इत्यादिना वेदाधिकारिणां स्वाराधनप्रकारो दर्शितः ; पश्चात्तु अवसरप्राप्तशूद्रादिकर्तृकतदाराधनप्रकारजिज्ञासायां अलाभे वेदमन्त्राणामित्यादिना तत्कथनस्यैवौचित्यप्राप्तत्वात् । एतेन---

"वैदिकेन विधानेन पूजां कुर्याद्धरेस्ततः ।
अलाभे वेदमन्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन वा ॥"---

इति जमदग्निस्मृतिवचनमपि व्याख्यातम्; तस्य वाराहवचनतुल्याकारत्वात् ।

उक्तं हि विष्वक्सेनसंहितायामुपरिभागे—

"वैदिकं तान्त्रिकं चेति तथा वैदिकतान्त्रिकम् ।
त्रिविधं कर्म सम्प्रोक्तं पाञ्चरात्रार्णवामृते ॥
वैदिकं ब्राह्मणानां तु राज्ञां वैदिकतान्त्रिकम् ।
तान्त्रिकं वैश्यशूद्राणाम्" —इति ॥

तस्मात् अलाभे वेदमन्त्राणामित्यन्योक्तार्थ एव युक्तः । शूद्राणां तु न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यतीत्यस्य कुदृष्टिकल्पनमपि न युक्तम्; शूद्रादीनां वेदवत्पाञ्चरात्रस्यापि श्रवणनिषेधरूपार्थे स्वरसतः प्रतीयमाने बाधकविरहात्; भारतादावपि शूद्रादीनां पाञ्चरात्रश्रवणाप्रतिपादनेन तद्विरोधाभावात्; तत्र तेषां तन्त्रमार्गेऽधिकारमात्रप्रतिपादनात् ॥ न चैवं–शूद्रादीनां तन्त्रोक्तकर्माधिकारोऽपि न सिद्ध्यति, पाञ्चरात्रश्रवणाभावे तदर्थपरिज्ञानाभावादिति–वाच्यम्; तथा सति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणश्रवणेऽधिकाराभावेन तत्प्रतिपादितधर्मेष्वपि तेषामनधिकारप्रसङ्गात् ॥ न च–श्रुत्यादिश्रवणेऽनधिकारेऽपि तदधिकारिब्राह्मणसकाशात्तदर्थपरिज्ञानेन तदुक्तकर्मानुष्ठानोपपत्तिरिति--वाच्यम्; शूद्रादीनां पाञ्चरात्रश्रवणपठनयोरनधिकारेऽपि ब्राह्मणसकाशात्तदर्थपरिज्ञानेन तदुक्तकर्मानुष्ठानोपपत्तेरिति तुल्यम् ॥

यदपि कौर्मे—

"पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् ।
वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् ॥"—

इति वेदभ्रष्टानां पाञ्चरात्राधिकारो दर्शितः । तथा तत्रैव–'चक्राङ्कितधराः केचित्कुले विष्णुपरिग्रहे ।' इति विष्णुपरिगृहीतकुलोत्पन्नानामनादिवैष्णवानां देवलकानां तन्त्रमार्गाधिकारो दर्शितः—इति ।

तन्न; वेदार्थस्य दुरधिगमत्वेन ज्ञानतो भ्रष्टान् अनधिकारित्वेन भ्रष्टान् गौतमशापेन च भ्रष्टांश्च रक्षितुं पाञ्चरात्रमुक्तवानिति प्रथमश्लोकार्थात्; तेन वेदभ्रष्टानां तन्त्राधिकार इत्यस्या-

सिद्धेः। अस्तु वा तथा; तथाऽप्यहिंसासत्यवचनादिष्विव तान्त्रिकमार्गे वेदभ्रष्टानामधिकारेऽपि वैदिकानामप्यधिकारस्य दुर्वारत्वात्, चक्राङ्कितधराः केचिदित्यस्यानादिवैष्णवानामधिकारप्रतिपादकत्वेऽपि देवलकानामेव तन्त्राधिकार इत्यर्थपरत्वाभावात्॥

यदपि--वैदिकानां तन्त्राधिकारो न सम्भवति, 'विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज' इति कौर्मवचनेन पाञ्चरात्राद्यागमस्य वैदिकजनव्यामोहनार्थत्वावगमेन,

"बुद्धश्रावकनिर्गन्धाः पाञ्चरात्रविदो जनाः।
कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये हि ते द्विधा॥
यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः।
न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह न तत्फलम्॥
वामाः पाशुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्रिकाः।
भविष्यन्ति कलौ तस्मिन् ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा॥
शैवान् पाशुपतान् जैनान् लौकायतिकनास्तिकान्।
पाञ्चरात्रमतान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत्॥"--

इति तान्त्रिकमार्गप्रवेशननिन्दावचनैर्वैदिकानां तन्त्राधिकारनिषेधप्रतीतेस्तान्त्रिकमार्गस्यैकजातिमात्रविषयत्वपर्यवसानात्॥--इति॥

तन्न; पाञ्चरात्रस्य न मोहनार्थत्वं, किं तु रक्षणार्थत्वमित्यस्य प्राक् प्रतिपादनात्, उदाहृतनिन्दावचनानां महाभारतादिविरोधेनानादरणीयत्वात्; आदरणीयत्वेऽपि पाञ्चरात्रविद इत्यादेः पाञ्चरात्रमात्रविदो वेदविद्वेषिण इत्यर्थाङ्गीकारेण वैदिकानां तन्त्राधिकारे बाधकाभावात्,

'अपाञ्चरात्रिका ये च ये च वेदविनिन्दकाः।'

"ये नास्तिकमता ये च पाञ्चरात्रविनिन्दकाः।
तान् दृष्ट्वाऽप्यथवा श्रुत्वा पातित्यं याति तत्क्षणात्॥

वेदांश्च पाञ्चरात्रं च धर्मशास्त्रं च मानवम् ।
दूषयन्ति कुतर्कैर्ये तान्नरान्नावलोकयेत् ॥
तान् दृष्ट्वाऽप्यथवा श्रुत्वा पातित्यं याति तत्क्षणात् ।
व्रजेच्च नरकान् घोरान्यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
निन्दन्ति चतुरो वेदान् पाञ्चरात्रं च मानवाः ।
तमसा भ्रष्टविज्ञानास्सम्प्राप्ते तु कलौ युगे ॥
तद्दर्शनात्तदालापात्सद्यः पातित्यमाप्नुयात् ।
अज्ञानाद्यदि वा मोहात्तैरालापं समाचरेत् ॥
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा दद्याद्गाञ्च पयस्विनीम् ।
मासं तैस्सह सङ्गम्य ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥"—

इत्यादिवचनानां पाञ्चरात्रिकादिनिन्दकनिन्दापराणां बहूनामुपलम्भाद्वैदिकानां तन्त्राधिकारस्यावश्याङ्गीकरणीयत्वात् ॥

किं च **महाभारते मोक्षधर्मे** नारायणीये षष्टिशततमेऽध्याये—

"राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः ।
अखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिम् ॥
सात्वतं विधिमास्थाय नारायणमुखोद्भवम् ।
पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥
पितॄनृषींश्च विप्रांश्च संविभज्याश्रितांश्च सः ।
पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ॥
प्रापणं भगवद्भक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम् ।
काम्यनैमित्तिकाजस्रं याज्ञीयाः परमक्रियाः ॥
सर्वं सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ।"—

इत्यादिना वैदिकमार्गनिष्ठस्यैवोपरिचरवसोस्तान्त्रिकमार्गानुवर्तनप्रतिपादनात् कथं तान्त्रिकधर्मस्यैकजातिमात्रविषयत्वम् ॥

यत्तु—उपरिचरवसूपाख्यानस्य नाधिकारिविशेषव्यवस्थापकत्वम्, राजा राजसूयेन यजेतेत्यादाविव विध्युद्देशे द्विजातीनामधिकाराश्रवणात्; आर्थवादिकपुरुषप्रतीतेश्चाधिकारिविशेषव्यवस्थापकत्वायोगात्। अन्यथा देवा वै सत्रमासतेत्यार्थवादिकपुरुषप्रतीत्या देवादीनामपि यागाधिकारप्रसङ्गः—इति। **तन्न**;

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः॥
विधिना केन जुहुयात्।"—

इति युधिष्ठिरप्रश्नस्य पाञ्चरात्रविधिनेत्युत्तरं मनसि निधाय उपरिचरवसूपाख्यानावतारेण प्रश्नोत्तरपर्यालोचनया गृहस्थादीनां वेदमार्गनिष्ठानां द्विजातीनामधिकारसिद्धेः। उपरिचरवसूपाख्यानस्यार्थवादत्वेऽपि निरर्थकार्थवादासम्भवादर्थवादमात्रस्य विधिनियतत्वेन युधिष्ठिरप्रश्नेन भीष्मोत्तरेण च वैदिकानां द्विजानां पाञ्चरात्रमार्गाधिकारविध्युन्नयनात्। देवानां यागाद्यधिकारश्चेष्ट एव; महाभारते रामायणादौ चेन्द्रादीनां यागाद्याधिकारस्य बहुशः प्रपञ्चितत्वात्, मीमांसकैर्देवानां यागाद्यधिकारानङ्गीकारेऽपि वेदान्तिभिस्तदङ्गीकारात्, 'तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात्' इत्यधिकरणे देवानामप्यधिकारव्यवस्थापनात्, 'फलार्थत्वात्तु कर्मणश्शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्' इति पूर्वतन्त्रषष्ठाध्यायगतसूत्रस्य तिरश्चामन्धादीनां चाधिकारनिरासपरत्वेन तद्विरोधाभावात्। एवं भीष्मपर्वणि देवगुह्ये—

"ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः।
अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैस्स्वकर्मसु॥
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः।
द्वापरस्य युगस्यान्त आदौ कलियुगस्य च॥"—

इति चतुर्णामपि वर्णानां पाञ्चरात्राधिकारप्रतिपादनात्तत्सिद्धिः । अपि च एकायनशाखाविहितानां तान्त्रिककर्मणां कथमेकजातिमात्रविषयत्वं, वेदोक्तकर्मणां प्रायशस्त्रैवर्णिकाधिकारिकत्वात् ॥

यत्तु—'एतया निषादं स्थपतिं याजयेत्' 'वर्षासु रथकार आदधीत' इत्यादिवेदविहितानां स्थपतीष्टिरथकाराधानादीनां शूद्रसङ्करजातिधर्मत्ववदेकायनशाखाविहिततन्त्रमार्गस्य शूद्रसङ्करजातिधर्मत्वोपपत्तिः, निषादस्थपतीष्ट्यङ्गयजमानमन्त्राध्ययनवच्छूद्रस्यापि तन्त्रमार्गविनियुक्तमन्त्राध्ययनोपपत्तेश्च । आथर्वणिकमार्गस्य त्रयीबाह्यविषयत्ववदेकायनशाखामार्गस्यापि त्रयीबाह्यविषयत्वस्य स्मृतिपुराणादिसिद्धत्वाच्च—इति ॥

तन्न। यस्य कर्मणो यदधिकारिकत्वं विधिवाक्यावगतं तस्य कर्मणस्तदधिकारिकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयं; तथा च स्थपतीष्ट्यादाविव तन्त्रोक्तकर्मसु विधिवाक्याच्छूद्राधिकारिकत्वानवगमात् कथं तेषां तदधिकारिकत्वं; प्रत्युत पाञ्चरात्रतन्त्रे द्विजानामेव तन्त्रमार्गाधिकारप्रतिपादनात्, 'वैदिकं तु पुरा कृत्वा पश्चात्तन्त्रं समाचरेत्' इति वैदिकतान्त्रिकमार्गयोस्समुच्चयप्रतिपादनाच्च तन्त्रोक्तकर्मणां द्विजात्यधिकारिकत्वमावश्यकम् ॥

यत्तु—तथाङ्गीकारे वामागमेषु वामाचारस्यापि वैदिकाचारेण सह समुच्चयप्रतिपादनाद्वैदिकानामपि वाममार्गाधिकारप्रसङ्गः—इति ॥

तन्न; सद्यस्तुष्टिकरसुरापानादिविधानप्रचुराणां वामाचारोपदेशानामतिक्लेशसाध्यवैदिककर्मत्याजनार्थत्वात् गुडजिह्विकान्यायेन वैदिकमार्गश्रद्धालुश्रोत्रियजनवञ्चनायैव वामागमेषु वैदिकमार्गानुवर्तनाभ्युपगमात्तेषां वैदिककर्मानुवर्तने तात्पर्यविरहात् ॥

यच्चोक्तं—

“मत्तन्त्रदीक्षितास्सर्वे मत्पुत्राः परिकीर्तिताः।
अतो मदीयसर्वस्वहरणार्हास्तु ते मताः॥”—

इति तन्त्रदीक्षितानां देवालयस्वहरणे दोषाभावस्य तन्त्र एव प्रतिपादनेन, तन्त्रमार्गानुवर्तिशौनकग्रन्थे च—

“विष्णोर्गानं च गेयं च नटनं च विशेषतः।
ब्रह्मन् ब्राह्मणजातीनां कर्तव्यं नित्यकर्मवत्॥”—

इति नृत्तगीतादीनां धर्मत्वोपदेशेन च निर्विशङ्कदेवस्वहरणनिमित्ततन्त्रदीक्षोपन्यासस्य सद्यस्तुष्टिकरनृत्तगीतादिशिक्षकशैलूषदासीजनसहवासरुचिरस्य तन्त्रमार्गस्योपदेशोऽग्नीन्धनस्वाध्यायजपप्रमुखक्लेशात्मकवैदिककर्मत्याजनार्थोऽपि वैदिकच्छद्मार्थमेव वैदिकमार्गमनुरुन्धान इव वर्तत इति पौरुषेयागमानां वैदिकजनव्यामोहनार्थत्वावेदकस्मृतिपुराणादिहृदयज्ञैरभ्युपगन्तव्यमिति वैदिकमार्गप्रद्वेषनिबन्धनपाञ्चरात्रागमो वैदिकानुद्दिश्यप्रवर्तते—इति। तन्न; पाञ्चरात्र एव बहुशस्तन्त्रदीक्षितानां देवस्वहरणस्य प्रसिद्धतया ‘मत्तन्त्रदीक्षिताः’ इतिश्लोकस्य ‘वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युःप्रतिगृह्णाति’ इत्यादिस्मृतिवद्देवस्वापहरणलोभेन कल्पितत्वात्, भगवच्छास्त्रप्रसिद्धभगवद्दिव्याभरणाद्यतिरिक्तभगवदुपभुक्तस्रक्चन्दनहविरादिग्रहणे भागवतानां प्राथम्यप्रतिपादनपरत्वाद्वा, “अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन। मुच्यन्ते पातकैस्सर्वैः” इत्यादिभगवद्भक्तप्रशंसापरमहाभारतादिवचनवदस्यापि तत्प्रशंसापरत्वाद्वा विरोधाभावात्॥

यदपि—ब्राह्मणानां शैलूषादिसहवाससाध्यगीतादिधर्मत्वप्रतिपादकशौनकवचनमूलतया भगवच्छास्त्रस्यावैदिकत्वकल्पनम्। तदपि न; शौनकवचने गीतादेश्शैलूषादिसहवाससाध्यत्वाप्रतिपादनात्, गीतादेरष्टादशविद्यास्थानान्तर्गतगान्धर्वशास्त्राध्ययनसाध्यत्वात्, गीतादि-

निषेधशास्त्रस्य च कल्पसूत्रकृता आश्वलायनेन नमश्शौनकायेति गुरुत्वेन नमस्कृतस्य शौनकस्य वचनेनाविरोधाय शैलूषादिवज्जीवनौपयिक-त्रैवर्णिककर्तृकगीतादिनिषेधपरत्वात्। अन्यथा–'एतत्सामगायन्नास्ते' इति श्रुतेः, 'बृहत्षष्ठं भवति' 'रथन्तरं षष्ठं भवति' 'क्रतुषु रथन्तरं गायति' इत्यादिक्रत्वङ्गगीतिविधायकश्रुतीनां,

"वीणावादनतत्त्वज्ञश्श्रुतिजातिविशारदः।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं निगच्छति॥
गीतिज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम्।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते॥"—

इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः,

"नारायणे तिष्ठति च नारदः प्रत्यदृश्यत।
महर्षिर्विग्रहरुचिर्विद्वान् गान्धर्ववेदवित्॥
गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाताप्रथमर्त्विजाम्।
स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः॥
स्वरैश्च सप्तभिर्विष्णुं जगौ विप्रस्सनारदः।
षड्जमध्यममाविध्यऋषभं च ततः परम्॥
मिश्रयित्वा च गान्धारं तथा धैवतमध्यमम्।
पञ्चमं च ततः कुर्वन्निषादं तदनन्तरम्॥
काकलीं पञ्चमात्रान्तु ततो वेदश्रुतिप्रभौ।
तिस्रस्तिस्रस्तथा राजन् वर्यैश्च सह सर्वशः॥
तानातानगणानां च विविच्य क्रमशः प्रभुः।
तैश्चापि सप्तभिर्वाच्यैर्वाचकैश्चापि सर्वशः॥
अनन्तमीड्यं देवेशं जगौ ब्रह्मपुरस्सरम्।
एतैस्सप्तभिराद्येशं विचिन्वन्प्रणवं तथा॥"—

इत्यादिमहाभारतवचनजातस्य,

"पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।
जातिभिस्सप्तभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥
शृङ्गारहास्यकारुण्यवीररौद्रभयानकैः ।
भीभत्सादिरसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥
तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्छनास्थानकोविदौ ।
भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥"—

इत्यादिश्रीरामायणवचनजातस्य,

"हरिगीतं विना नान्यद्ब्राह्मणेन नरोत्तम ।
भाषागानं न गातव्यं तस्मात्पापं त्वया कृतम् ॥"—

इति मात्स्यवचनस्य,

"नृत्यतां श्रीपतेरग्रे करसंस्फोटनादिभिः ।
उड्डीयन्ते शरीरस्था महापातकपक्षिणः ॥"—

इत्यादिस्मृतेश्चाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥

यदपि सूतगीतायां—

"राजा तु वैदिकान् सर्वांस्तान्त्रिकानखिलानपि ।
अनुकर्णतया नित्यं स्थापयेन्मतिमत्तमः ॥
तन्त्राणि तन्त्रनिष्ठानां साधकान्यपि च क्रमात् ।
बाधकानविशेषेण वेदमार्गेण वर्तिनाम् ॥
वर्णाश्रमपरिभ्रष्टः प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
वेदेतरागमं गत्वा तदुक्तं धर्ममाचरेत् ॥
तन्त्रेषु दीक्षितो मर्त्यो वैदिकं न स्पृशेत्सदा ।
वैदिकश्चापि तन्त्रेषु दीक्षितं न स्पृशेत्सदा ॥"—

इति स्पष्टमेव वैदिकानां तन्त्रमार्गानधिकारः प्रतिपादितः—इति ॥

तन्न; वैदिकानामपि वेदाधिकारप्रतिपादकमहाभारतवचनविरोधेनोक्तवचनानामनुपादेयत्वात् । न च विनिगमनाविरहः; हरिवंशे—

"भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ ।",

भविष्यत्पुराणे—

"त्रिदशानां यथा विष्णुर्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
भूषणानां च सर्वेषां यथा चूडामणिर्वरः ।
यथाऽयुधानां कुलिशमिन्द्रियाणां यथा मनः ।
तथैव सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमम् ॥"—

इत्यादिभिर्महाभारतस्योत्कर्षावगमात् । ब्रह्माण्डे च—

"ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् ।
मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् ॥
ये चानुयायिनस्तेषां सर्वे ते च सदागमाः ।
दुरागमास्तदन्ये ये न तैर्ज्ञेयो जनार्दनः ॥"—

इति महाभारतविरुद्धानामनुपादेयत्वाभिधानात्; पाशुपताद्यागमविषयतया उक्तवचनानामविरुद्धत्वाच्च ॥

यदपि—वैदिकानां प्रयोजनाभावादपि न तान्त्रिककर्मानुष्ठानसम्भवः; न हि वैदिककर्मानवाप्यस्तान्त्रिकमार्गलभ्यः कश्चित्पुरुषार्थोऽस्ति, येन तादृशपुरुषार्थलाभाय तान्त्रिकमार्गे प्रवर्तेत;

"यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।
वेद एव द्विजातीनां निश्श्रेयसकरः परः ॥"—

इति वेदस्यैव निश्श्रेयसकरत्वप्रतिपादनात्—इति । तन्न; वैदिककर्मानवाप्य पुरुषार्थशून्यत्वस्य वैदिकान्प्रत्यनुपादेयताप्रयोजकत्वे स्मृतिपुराणादेरप्यनुपादेयत्वापत्तेः, वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वस्यैव तान् प्रत्यनुपादेयताप्रयोजकत्वात्, तस्य च पाञ्चरात्रेऽभावात् । उक्तयाज्ञवल्क्यवचने च वेदशब्दो न तन्मात्रपरः, तथा सतीतिहासपुरा-

णादीनामपि निश्श्रेयसकरत्वानापत्त्या 'अजिह्मो भारतः पन्था निर्वाणपथगामिनाम्' इत्यादिमात्स्यवचनविरोधापत्तेः, वेदनिष्ठस्य निश्श्रेयसकरत्वस्य मोक्षजनकध्यानहेतुभूततत्समानाकारशाब्दबोधजनकत्वरूपस्य पुराणादावपि सत्त्वेन तन्निषेधानुपपत्तेश्च । किं तु वेदतदुपजीविप्रमाणोभयपरं इति वेदानुसारिपाञ्चरात्रस्याप्युपादेयत्वमवर्जनीयम् ॥

यदपि भारते—

"संस्थिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत्सनातनम् ।
अन्तर्धास्यति तत्सर्वमेतद्वः कथितं मया ॥"—

इत्युपरिचरवसुप्रमाणकाल एव प्रणष्टकोशस्तान्त्रिकमार्गः कथमाधुनिकैरनुवर्तयितुं शक्यः—इति । तन्न ; संस्थिते तु नृप इत्यनेन नृपमरणोत्तरकालीनान्तर्धानाश्रयत्वस्य शास्त्रे बोधनेऽपि प्रणष्टकोशत्वाबोधात् । अन्तर्धानं हि स्वनिष्ठो योऽन्यकर्तृकदर्शनविषयताविरहः तदुद्देश्यकव्यापारः, उपाध्यायादन्तर्धत्ते छात्र इत्यादावुपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयताया यस्स्वनिष्ठोऽभावस्तदुद्देश्यकव्यापारकर्ता छात्र इति बोधात् । तथा च तादृशनृपनाशे विष्णुविद्वेषिणां बहूनामुत्पत्तेस्तेभ्यश्शास्त्रस्यान्तर्धानोपपत्तिः । शास्त्रमन्तर्धास्यतीत्यस्य कोशं नङ्क्ष्यतीत्यर्थाङ्गीकारे च पुरुषार्थप्रयोजकतावच्छेदकविषयताशालिबोधजनकवाक्यसमुदायशक्तस्य शास्त्रपदस्य कोशे निरुक्तव्यापारे शक्तस्य धातोश्चनाशे लक्षणाप्रसङ्गः; घटो नश्यतीत्यादौ यत्किञ्चिद्घटनाशबोधवत् शास्त्रमन्तर्धास्यतीत्यस्य कतिपयकोशनाशेऽप्युपपत्त्या कोशसामान्यनाशाप्रतीतेः; तावता तस्य मन्दप्रचारत्वमेवावगम्यते । यथोक्तमानुशासनिके अष्टत्रिंशेऽध्याये—

"जातो मन्दप्रचारो हि धर्मः कलियुगे नृप ।'—इति ॥

श्रीविष्णुपुराणेऽपि कलिधर्मे--

"कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम् ।
नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय पाषण्डोपहता जनाः ॥" --इति ॥

यदि च–अन्तर्धानप्रतिपादनस्य प्रायिकत्वाभिप्रायकत्वं नाङ्गीक्रियते, तदा श्रीविष्णुपुराणादौ कलिधर्मे--

"वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ।
न सामयजुऋग्धर्मविनिष्पादनहैतुकी ॥
न दाम्पत्यक्रमो नैव वह्निदैवात्मकः क्रमः ।
देवताश्च कलौ सर्वास्सर्वस्सर्वस्य चाश्रमः ॥
स्त्रियः कलौ भविष्यन्ति स्वैरिण्यो ललितस्पृहाः ।
न स्वाध्यायवषट्कारौ स्वधास्वाहाविवर्जितः ॥"--

इत्यादिना कलौ वर्णाश्रमाचाराभावप्रतिपादनात्तेषामप्यनुवृत्त्यनुपपत्तेः। तत्र प्रायिकत्वाभिप्रायकत्वे च समं प्रकृतेऽपि ॥

यदपि–पाञ्चरात्रस्य न तावदीश्वरप्रत्यक्षमूलकतया प्रामाण्यम्, सत्सूत्र एव धर्मप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षमूलत्वनिराकरणात्; नाप्येकायनशाखामूलत्वेन प्रामाण्यम्, तत्सद्भावे मानाभावात्; भूमविद्यास्थैकायनशब्दस्य नीतिशास्त्रपरत्वेन, 'सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनं, सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्' इत्यादिबृहदारण्योपनिषदन्तर्गतैकायनब्राह्मणपरत्वेन वा विलक्षणप्रस्थानैकायनशाखापरत्वासिद्धेः; विलक्षणैकायनशास्त्राभ्युपगमेऽपि तस्य पौरुषेयागमरूपत्वेन वेदत्वासिद्धेः। एकायनशास्त्रे शाखात्वव्यवहारस्य सनत्कुमारसंहितादिषु संहितात्वव्यवहारवद्वेदत्वासाधकत्वात् क्वचिद्वेदत्वव्यवहारस्य भारतादिषु वेदत्वव्यवहारवद्गौणत्वेनोपपादनीयत्वात्। अन्यथा–एकायनशास्त्रस्य वेदत्वे तन्मूलतया पञ्चरात्रस्य वैदिकत्वापत्तौ--

"आग्नेयं पाञ्चरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकम् ।
अवैदिकत्वात्तत्त्यक्त्वा तथा वैखानसेन तु ॥
सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्चयेत् ।"---

इति वैखानसाद्यागमेषु पाञ्चरात्रस्य वैदिकत्वाभावप्रतिपादनं, 'स्वतन्त्रा आगमास्सर्वे निर्मूलाः परिकीर्तिताः ।' इति वामनपुराणे निर्मूलत्व-प्रतिपादनं च विरुध्यते—इति ॥

तन्न; प्रमाणलक्षणे धर्मस्य प्रत्यक्षविषयतानिराकरणस्यास्मदादि-प्रत्यक्षविषयत्वेन पाञ्चरात्रस्य भगवत्साक्षात्कारमूलकतया प्रामाण्य-सम्भवात् ॥ उक्तं च **वेदान्ताचार्यैस्सेश्वरमीमांसायाम् सत्सूत्रभाष्ये**—

"प्रत्यक्षमस्मदादीनां पक्षोऽत्राभिमतस्ततः ।
न भागासिद्धता नापि बाधो हेत्वोरिहोक्तयोः ॥"—इति ॥

आगमप्रामाण्येऽपि भगवच्छास्त्रस्येश्वरप्रत्यक्षमूलकत्वमुक्तम्—

"श्रुतिप्रत्यक्षयोस्तत्र यतो मूलत्वनिश्चयः ॥" —इति ॥

एवमेकायनशाखामूलकतयाऽपि तस्य प्रामाण्यम् । एकायनशाखा च भूमविद्यायामुक्ता; तत्रत्यैकायनशब्दस्य नीतिशास्त्रपरत्वासिद्धेः, तस्य नीतिशास्त्रे प्रसिद्ध्यभावात्; सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमि-त्यादिवाक्यघटितवाक्यस्यापि मैत्रेयीब्राह्मणसमाख्यावत्त्वेन एकायन-समाख्यावत्त्वाभावात् । एकायनशब्दस्य शाखाविशेषे प्रसिद्धेः, अस्म-र्यमाणकर्तृकत्वाच्च तस्याश्श्रुतित्वसिद्धेर्न पौरुषेयत्वाशङ्का । पौरुषे-यत्वकल्पने हि तस्य मूलभूतवाक्यान्तरस्य तादृशवाक्येऽपौरुषेयत्वस्य कल्पनीयतया गौरवात्;

"आद्यमेकायनं वेदं सद्ब्रह्मप्रतिपादकम् ।
एकायनीयशाखोक्तान् मन्त्रान् सर्वासु दिक्षु च ॥"----

इत्यादिना पाद्मसंहितादौ वेदत्वादेरभिधानाच्च। महाभारतादौ दृढकर्तृस्मरणरूपबाधकबलेन तस्य गौणत्वेऽपि प्रकृते बाधकाभावेन गौणत्वायोगात्। न च—अत्राप्यवैदिकत्वादिप्रतिपादकवचनविरोधो बाधक इति—वाच्यम्; तेषां वचनानां महाभारतादिविरोधेनानुपादेयत्वात्; नहिनिन्दान्यायेन वैखानसागमप्रशंसापरत्वाद्वा॥

यदपि—स्मृतिपुराणादिष्वेवाङ्कननिषेधो बहुधा दृश्यते; 'स्वशरीरेऽन्यदेहे वा भवेदत्रिकिणी द्विजः'—इति मनुवचनम्। इदं हि—द्विजशब्दार्थानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां सामान्यतस्त्रिकिणानिषेधपरं, त्रिकिणाश्च ब्रह्मविष्णुरुद्रचिह्नाङ्कनरूपाः; 'न ब्रह्मविष्णुरुद्राणां चिह्नमेकस्य धारयेत्।' इति वचनान्तरानुसारात्, दाहच्छेदप्रहाररूपनिमित्तत्रयजनिता वा लोके तथादर्शनात्। न तु ज्याघातयुद्धद्यूतार्थनिरन्तरासिकानिमित्ताः, ज्याघातादिनिमित्तकिणस्य क्षत्रियधर्मत्वेन तन्निषेधायोगात्; द्विजशब्दस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तपरत्वे सङ्कोचापत्तेः; अन्यदेहे द्यूतादिनिमित्तस्य किणस्याप्रसक्तेश्च। अतो द्विजशब्दार्थानुसारेण किणशब्दार्थो वर्णनीय इति सामान्यतश्शङ्खचक्राद्यङ्कननिषेधो दुर्वारः—इति। **तन्न**; उक्तवचने कर्तृतासम्बन्धावच्छिन्नकिणनिष्ठत्रित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदरूपस्य भूधात्वर्थासाधारणधर्मस्येष्टसाधनत्वादिबोधेऽपि किणत्रयस्यानिष्टसाधनत्वाबोधेन तन्निषेधकत्वानुपपत्तेः॥

न च—तादृशभेदरूपासाधारणधर्मे प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य लिङा बोधनात्तादृशभेदाभावस्य किणत्रयात्मकस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वलाभान्निषेधोपपत्तिरिति—वाच्यम्; घटवति घटपटोभयाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुदयेनोभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणताया एवोभयाभावाभावत्ववत्तादृशभेदाभावत्वस्यापि त्रित्वावच्छिन्ननिरूपक-

ताकाधिकरणतायामेव कल्पनात्। तथा चोक्तवचनस्य किणत्रयसमुच्चयनिषेधपरत्वेऽपि विष्णुचिह्ननिषेधपरत्वाभावान्न दोषः ॥ यद्वा—उक्तवचनं त्रिशूलशिखात्रयनिमित्तककिणत्रयनिषेधपरम् ॥

तद्व्याख्यातारस्तु—किणत्रयं च ज्याघातयुद्धद्यूतार्थनिरन्तरासिकानिमित्तं; द्विजशब्दश्चात्र ब्राह्मणपरः। न चैवं-त्रैवर्णिकसाधारणस्य द्विजशब्दस्य ब्राह्मणत्वावच्छिन्नपरत्वे सामान्यवाचिशब्दस्य विशेषधर्मावच्छिन्नलाक्षणिकत्वरूपसङ्कोचापत्तिरिति—वाच्यम्; 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरकोशनानार्थवर्गे द्विजशब्दस्य ब्राह्मणत्वावच्छिन्न एव शक्तेः प्रतिपादनात्सामान्यवाचितया विशेषलाक्षणिकतायाश्चासिद्धेः;

"विप्रक्षत्रियविट्छूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम्।
आश्रमोस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेवबाडबाः॥
विप्रश्च ब्राह्मणः"——

इति तत्रैव विप्रशब्दस्य ब्राह्मणवाचित्वोक्तेः॥ **—इति वदन्ति॥**

'न ब्रह्मविष्णुरुद्राणां चिह्नमेकस्य धारयेत्'-इति वचनं च मूल स्मृतिषु क्वापि न दृश्यते; दृश्यते चेदेकस्य शरीरे समुदितं न धार्यमित्येवं परं व्याख्येयम्॥

यदप्युक्तम्——देवतायुधलाञ्छननिषेधोऽपि स्मृतिषु दृश्यते; तदाह शातातपः——

"अङ्गेषु नाङ्कयेद्विप्रो देवतायुधलाञ्छनैः।
अङ्कयेद्यदि वा मोहात्पतत्येव न संशयः॥" ——इति;

यमोऽपि——

"नाङ्कयेन्न दहेद्गात्रं दहेच्चेत्कामकारतः।
नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाः श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु॥" ——इति;

हारीतोऽपि—

"रागसम्भिन्नगात्राणां न स्यात्पारत्रिकं सुखम्।
सङ्ग्रामभयरोगाद्यैर्बलाच्चिह्नैर्न दुष्यति ॥" —इति ॥

अत्र कामो रागः, रागश्च भक्तिरित्यत्र भक्तिमात्रेण तत्तद्देवताभक्तैस्तत्तच्चिह्नधारणानिषेधः क्रियते —इति ॥

तन्न; वृद्धमनुः—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते नरः।
तेन तस्याशुभं नश्येच्छुभमस्य विवर्धते ॥" —इति!

वृद्धपराशरः—

"अग्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय वै द्विजः।
धारयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥" —इति;

यमः—

'उपवीती शिखायुक्तश्चक्रलाञ्छनसंयुतः।'
'चक्रलाञ्छनहीनस्य विप्रस्य विफला क्रिया ॥' —इति;

शङ्खः—

"उपवीतादिवद्धार्याश्शङ्खचक्रगदादयः।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥" —इति;

व्यासः—

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्शूद्रश्च श्रद्धयाऽन्वितः।
चक्रं च पाञ्चजन्यं च बिभृयादग्निसंयुतम् ॥" —इति;

विष्णुः—

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्शूद्रश्च श्रद्धयाऽन्वितः।
चक्रं च पाञ्चजन्यं च बिभृयादग्निसंयुतम् ॥"—

इत्यादिस्मृतिवचनैर्विष्णुचक्रादिलाञ्छनस्य विहिततया तन्निषेधायोगेनोक्तवचनानां देवतान्तरायुधलाञ्छननिषेधपरत्वावसायात्। 'अन्यैर्न

दाहयेद्गात्रं ब्राह्मणैर्हरिलाञ्छनात् ।' इति वचनेन देवतासामान्यवाचकपदघटितानां विषयव्यवस्थासिद्धेश्च। उक्तवचनेषु देवताशब्दस्य देवतासामान्यपरत्वेऽपि ख्यातिलाभादिरूपार्वाचीनफलेच्छाधीनाङ्कनस्यैव निषेधप्रतीत्या विरोधविरहात्। प्रथमवचने मोहपदेन द्वितीयवचने कामकारपदेन तृतीयवचने रागपदेन तादृशेच्छाबोधनात्। कामपदस्य भक्तिपरतायाः क्वाप्यदर्शनात् ॥

यदपि—विशिष्य तन्निषेधो निन्दा च दृश्यते; यथाऽऽह हारीतः—

"तप्तचक्रधराश्चैव ये चायुधधरा अपि ।
शिरोलिङ्गधराश्चैव कण्ठलिङ्गधरास्तथा ॥
पाषण्डास्सर्व एवैते सर्वकर्मबहिष्कृताः ।" —इति ॥

तथा स्मृतिसारसङ्ग्रहे—

"पाषण्डं पतितं व्यङ्गं तप्तचक्रधरं द्विजम् ।
सूतिकामग्निदं स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥
शैवान् पाशुपतान् जैनान् लौकायतिकनास्तिकान् ।
तप्तचक्रधरान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥
शिवलिङ्गधरा ये तु ये जटामुण्डधारिणः ।
तप्तचक्रधरा ये च तान् द्विजान्नावलोकयेत् ॥" —इति ॥

ग्रन्थान्तरे—

"कुक्कुटश्च वराहश्च तप्तचक्रधरस्तथा ।
रजस्वला च षण्डश्च पञ्चैते श्राद्धदूषकाः ॥
जटिनश्चैव मुण्डांश्च लूनकेशान् कपालिनः ।
तप्तचक्रधरांश्चैव रौद्रचिह्नविधारकान् ॥
देवतान्तरचिह्नांश्च वेदनिन्दापरांस्तथा ।
स्पृष्ट्वैतानशुचिर्भूत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

चक्राङ्किताय दत्तानि हव्यकव्यानि यानि वै ।
रक्षांसि तानि गच्छन्ति न पितॄन् न च देवताः ॥
पाषण्डिनश्च पतिता ये च चक्राङ्किता जनाः ।
पुण्यकर्मणि तेषां वै सन्निधिर्नेष्यते क्वचित् ॥
तप्तचक्राङ्कितं विप्रं न पश्येत्पुण्यकर्मणि ।
तं स्पृष्ट्वा च द्विजो भूमावशुद्धिं सहसाऽऽप्नुयात् ॥"—इति ॥

वृद्धाह्निके—

"श्रौतस्मार्तक्रियो नित्यं नाङ्कयेदङ्गमङ्कनैः ।
अपि विष्ण्वादिसम्बन्धैस्तप्तैर्वा पतितो भवेत् ॥
अज्ञानादथवा लोभाद्रागतो वा सुदर्शनम् ।
धत्ते कुलघ्नं तं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥
भुजाग्रे सलिलेनैव विलिखेद्यः सुदर्शनम् ।
वेदशास्त्रविनीतोऽपि दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
चक्राङ्किततनुर्वाऽपि राजन् लिङ्गाङ्कितोऽपि वा ।
नाधिकारी परिज्ञेयश्श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥
शङ्खं चक्रं च लिङ्गं च यो मूढो धारयत्यसौ ।
पाषण्डस्स हि विज्ञेयस्सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥
पाषण्डिनं पाशुपतं विकर्मस्थं निरीश्वरम् ।
विवासयेत्स्वराष्ट्रात्तु सर्वानेतानवैदिकान् ॥" —इति ॥

तन्न; उक्तवचनानां मोक्षातिरिक्तफलेच्छाधीनस्य परिहासार्थस्य जीवनार्थस्य वा सुदर्शनधारणस्य निषेधपरत्वेनाविरोधात्; अन्यथा सुदर्शनधारणसामान्यनिषेधपरत्वे अप्रामाण्यप्रसङ्गात्, उदाहृतशतपथश्रुतिभिस्सुदर्शनधारणस्य विहितत्वात्, श्रुतिविरुद्धस्मृतेरप्रामाण्यस्य विरोधाधिकरणन्यायसिद्धत्वात् ॥ यद्वा—सुदर्शनधारणविषय-

समस्तनिषेधवचनानां मृदायसादिनिर्मितचक्रादिधारणनिषेधपरत्वान्नानुपपत्तिः;

"शङ्खं चक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यस्सर्वस्माद्द्विजकर्मणः॥"---

इति विष्णुवचनैकार्थ्यात्॥

यत्तु---विधेस्सुवर्णादिनिर्मितचक्रादिधारणविषयत्वं निषेधस्य मृदायसादिनिर्मितचक्रादिधारणविषयत्वमिति विषयभेदकल्पनं तावदयुक्तं, ब्राह्मणानां सुवर्णादिकृतचक्रादिधारणस्यापि निषेधदर्शनात्; यथाऽऽह नारदः---

"ताम्ररूप्यसुवर्णादिकृतचक्रादिलाञ्छनम्।
विधीयते हि शूद्राणां न द्विजानां कथञ्चन॥"---इति;

किं तु निषेधस्य ब्राह्मणादिविषयतया विधेश्च शूद्रादिविषयतया व्यवस्थापनं युक्तम्। तथा च आदित्यपुराणे---

"वेदेषु यज्ञभागेषु यस्य नास्त्यधिकारिता।
स तापयित्वा चक्रादि धारयेत्स्वभुजद्वये॥" ---इति;

विष्णुरपि---

"शङ्खचक्राद्यङ्कनं च नृत्तगीतादिकं तथा।
एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्द्विजन्मनः॥
यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु।
तथा चक्राङ्कितो विप्रस्सर्वकर्मसु गर्हितः॥
शङ्खचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यस्सर्वस्माद्द्विजकर्मणः॥" ---इति॥

अत्र च विष्णुस्मृतौ मृदायसादिपदं स्थालीपुलाकन्यायेन हेमरूप्यादिसकलप्रकृतिद्रव्योपलक्षणपरं, पूर्वोदाहृतनारदवचनैकार्थ्यात्। किं च--प्रथमश्लोके मृदायसादिप्रकृतिद्रव्यविशेषानादरेण द्विजातीनां सामा_

न्यतो हेमरूप्यादिसाधारणशङ्खचक्रादिधारणनिषेधप्रतीतेः तृतीयेऽपि श्लोके मृदायसादिपदस्य हेमरूप्यादिसकलप्रकृतिद्रव्योपलक्षणपरत्वमाश्रित्य सामान्यतो हेमरूप्यादिनिर्मितसुदर्शनधारणस्य दोषहेतुत्वप्रतिपादनपरत्वमेव वक्तुमुचितम्; वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेनैकस्मिन्वाक्ये निश्चितोपक्रमानुसारेणोपसंहारस्य नेतव्यत्वात्—इति ॥

तत्र—

"धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥"—

इति श्रुतेः प्रणवानुसन्धानपूर्वकविष्णुध्यानाङ्गतया चक्रादिधारणस्य विधानात्तस्य ब्राह्मणविषयतासिद्धेः, शूद्राणां प्रणवानुसन्धाने अधिकाराभावात्, गायत्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं शूद्राय नेच्छन्तीति शूद्राणां प्रणवजपप्रतिषेधात्। दक्षिणे तु भुजे विप्र इति श्रुत्या,

"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
अवश्यं धारयेच्चक्रमग्नितप्तमतन्द्रितः ॥"—

इति स्मृत्या च सर्वाश्रमिणां तद्विधानेन;

"सुदर्शनं धारयित्वा वह्नितप्तं द्विजोत्तमः।
उपनीयविधानेन पश्चात्कर्मसु योजयेत् ॥"—

इत्युपनयनात्प्राग्धारणविधानेन च तत्सिद्धेः। शूद्राणामाश्रमविभागस्य उपनयनस्य चाभावात्; ताम्ररूप्यसुवर्णादीति नारदवचने च ताम्ररूप्यसुवर्णानि आदिर्यस्य आयसं तत्ताम्ररूप्यसुवर्णादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिराश्रयणीयः, शङ्खचक्रे मृदा यस्त्विवति विष्णुवचनैकार्थ्यात्; अन्यथा—

"सुवर्णरूप्यताम्राद्यैः कृत्वा शङ्खं सुदर्शनम्।
द्विजातिरेकजातिश्च बिभृयादग्निसंयुतम् ॥"—

इति नारदेनैवोक्तत्वेन स्वव्याघातापत्तेः। न चैवं तद्वचने ताम्राद्युपादानं व्यर्थम्; तदुपादानस्य द्विजातीनां तत्कृतधारणानुमत्यर्थत्वात् ॥

यद्यपि—सुवर्णरूप्यताम्राद्यैः कृत्वा शङ्खमिति श्लोकेनैव तदनुमतिस्सिद्धा ; **तथाऽपि**—दार्ढ्यार्थं तच्छ्लोके तदुपादानमिति न वैयर्थ्यं; वेदेषु यज्ञभागेष्वित्यादित्यपुराणवचने सतापयित्वेत्यस्य सोऽपि तापयित्वेत्यर्थाद्वचनस्याशूद्रविषयतया चक्रधारणव्यवस्थापकत्वायोगात्। यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे—

"तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेयः स्वकृत इरिणेनावद्येत्तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत न सहासीत नास्या अन्नमद्यात् केशश्मश्रु वपते नखानि निकृन्तते तीर्थे स्नाति ।"—

इत्यादिवाक्यविहितानामूषरवासत्यागादीनामाहिताग्निकर्तृकत्वेन विहितानामप्याहिताग्नितदितरसाधारण्यं, अवधारणाभावात् ; तद्वत् । न च—ऊषरवासादीनामुभयसाधारण्येन प्राप्तत्वात्तत्त्यागस्याप्युभयसाधारण्यं युक्तं, प्रकृते च सतापयित्वेत्यस्य तदितरसाधारण्येमानाभाव इति---वाच्यम् ;

"चक्रादिधारयेद्विप्रो ललाटे मस्तके भुजे ।
पातकादिविशुद्ध्यर्थं भवक्लेशविनाशनम् ॥"—

इत्यादित्यपुराण एवोक्तत्वेन तदनुरोधेन सतापयित्वेत्यस्य सोऽपि तापयित्वेत्यर्थावश्यकत्वात् ॥

शङ्खचक्राद्यङ्कनमिति विष्णुवचनस्यायमर्थः । एकजातेः—शूद्रात् ; ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां चक्राद्यङ्कनादिकं कदाचिदपि न स्यादिति। तथा च--द्विजातीनां शूद्रशिष्यत्वनिषेधपरत्वान्न दोषः ;

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्शूद्रश्च श्रद्धयाऽन्वितः ।
चक्रं च पाञ्चजन्यं च बिभृयादग्निसंयुतम् ॥"—

इति विष्णुनैव चक्राङ्कनस्य ब्राह्मणधर्मत्वप्रतिपादनेनोक्तार्थस्यैव युक्तत्वात् ॥

एतेनोपक्रमाधिकरणन्यायानुसारो निरस्तः; गीतादेर्ब्राह्मणधर्मत्वस्य प्राक्प्रपञ्चितत्वात्, दक्षिणे तु भुजे विप्र इत्यादिश्रुतिविरोधात् भगवच्छास्त्रादिवचनविरोधाच्च ब्राह्मणादीनां सुदर्शनधारणनिषेधासम्भवात्; तथाचक्राङ्कित इत्यत्र तथा अचक्राङ्कित इति पदच्छेदाङ्गीकारान्न विरोधः ॥

यत्तु––सुदर्शनधारणगोचरनिषेधवचनानां यदि धात्वर्थोपरञ्जक-मृदायसादिनिषेधविधिपरत्वं कल्प्यते, तदा वामागमेषु––

'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।'
"तस्मात्सुरारसस्सेव्यो वैदिकैश्श्रुतिचोदनात् ।
हेमरूप्यादिपात्रेषु सेव्य एव सुरारसः ॥
दार्वायसादिपात्रेषु न सेव्यो मोक्षकामिभिः ।"––

इति सुरापाननिषेधात्। न सुरां पिबेदित्यादिनिषेधवचनानामपि दार्वायसादिपात्रपाननिषेधपरत्वं स्यात् । एवमेव–द्वासप्ततिर्जटा धार्या इत्यादिसङ्ख्याविशेषयुक्तजटाधारणविधानानुसारेण तन्निषेधवचनानामपि चोदितसङ्ख्यान्यूनाधिकसङ्ख्याकजटाधारणनिषेधपरत्वं स्यात्। एवमेव–लिङ्गधारणाविधायकवचनेष्वपि धार्यलिङ्गपरिमाणनियमप्रतिपादनात् तन्निषेधवचनानामपि लिङ्गधारणवाक्यचोदितलिङ्गपरिमाणव्यतिरिक्तपरिमाणनिषेधपरत्वं स्यात्। तथैवार्हतागमेषु केशोल्लुञ्छनादीनां पर्वकालादिनियमविधानात् तन्निषेधवचनानामपि पर्वकालव्यतिरिक्तकालपरत्वं स्यात्। किं बहुना--सर्वेऽपि बाह्यागमाः कर्तृदेशकालद्रव्यगुणसङ्ख्यापरिमाणादिनियमयुक्तानेव दुराचारान् विदधत इति तत्तद्बाह्यागमविहितदुराचारनिषेधवचनानामपि तत्तद्दुरागमविहि-

तत्कर्तृदेशकालादिव्यतिरिक्तकर्त्रादिविषयत्वं स्यादिति सर्वोऽपि पाषण्डमार्गो बहुमानितस्स्यात्—इति ॥

अत्रोच्यते—विशेषविषयविधिशास्त्रविशिष्टत्वे सति तच्छास्त्रापेक्षयाऽधिकबलत्वाभाववत्त्वे सति विशेषान्तरविषयनिषेधशास्त्रविशिष्टस्य सामान्यनिषेधशास्त्रस्य विहितातिरिक्तविशेषनिषेधपरत्वमिति नियमः; पशुमालभेतेति विशेषविधिविशिष्टस्य तदपेक्षयाऽधिकबलशून्यस्य अहिंसन्नन्यत्र तीर्थेभ्य इति विशेषनिषेधशास्त्रविशिष्टस्य न हिंस्यादिति सामान्यनिषेधस्य विहितातिरिक्तनिषेधपरत्वदर्शनात्, सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प इत्यादिगुणविशेषविधिवाक्यविशिष्टस्य 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः' इत्यादिविशेषनिषेधविशिष्टस्य निर्गुणमित्यादिसामान्यनिषेधस्य विहितातिरिक्तनिषेधपरत्वदर्शनाच्च । प्रथमसत्यन्तोपादानाच्च नानृतं वदेदिति सामान्यनिषेधस्य विशेषनिषेधपरत्वाभावेऽपि न क्षतिः, द्वितीयसत्यन्तोपादानाच्च 'हेमरूप्यादिपात्रेषु सेव्य एव सुरारसः' इति वामागमविधिविशिष्टस्य न सुरां पिबेदिति श्रौतनिषेधस्य विशेषपरत्वाभावेऽपि न क्षतिः; विध्यपेक्षया निषेधस्याधिकबलवत्त्वात् । तथा च—नोक्तप्रतिबन्दीनामवकाशः । प्रकृते च—

"सुवर्णरूप्यताम्राद्यैः कृत्वा शङ्खं सुदर्शनम् ।
द्विजातिरेकजातिश्च बिभृयादग्निसंयुतम् ॥"—

इति विधिविशिष्टस्य तदपेक्षयाऽधिकबलशून्यस्य,

"शङ्खचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यस्सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥"—

इति विशेषनिषेधयुक्तस्य,

'श्रौतस्मार्तक्रियो नित्यं नाङ्कयेदङ्गमङ्कनैः'—

इति सामान्यनिषेधस्य तप्तायसादिकृतसुदर्शनादिधारणनिषेधपरत्व-मिति न विरोधगन्धः ॥

न च--विधिशास्त्रविशिष्टस्य सामान्यनिषेधस्य सति विशेषनिषेधे तत्परत्वमिति नियमात्तस्यायसादिनिर्मितसुदर्शनादिधारणनिषेधपर-त्वमिति न युक्तं, ब्राह्मणकर्तृकसुदर्शनधारणनिषेधरूपविशेषनिषेध-स्यापि सत्त्वेन विनिगमनाविरहेण सामान्यनिषेधस्य तत्परताया अपि दुर्वारत्वादिति--वाच्यम्; ब्राह्मणकर्तृकसुदर्शनधारणनिषेधस्या-नुपलम्भात्, एकजातेरयं धर्म इत्यस्यार्थान्तरपरताया वर्णितत्वात्;

"दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा चक्रं नित्यं धारयते द्विजः॥
उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः॥
चक्रादीन् धारयेद्विप्रो ललाटे मस्तके भुजे।"—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनेषु ब्राह्मणानामपि सुदर्शनधारणविधानेन तन्निषेधानुपपत्तेश्च॥

यत्तु—'देवा वै सत्रमासत, गावो वा एतत्सत्रमासत' इत्यादिवदु-दाहृतवचनानामर्थवादरूपतया शूद्राधिकारिकचक्रधारणस्तुत्यर्थत्वान्न विरोधः; जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादित्येवमादीनां पयोविधिस्तुत्यर्थत्व-वदुदाहृतवचनानामपि शूद्रकर्तृकधारणस्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः —इति॥

तन्न; 'देवा वै सत्रमासत' इत्यादेरर्थवादतया तत्राविव-क्षितार्थताया युक्तत्वेऽपि विधिवाक्यगतानां विप्रादिपदानामविवक्षिता-र्थत्वायोगात्; स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्यगतलिङ्गार्थस्य पुंस्त्वा-देरविवक्षितत्वस्य दर्शनेऽपि विधिवाक्यगतप्रातिपदिकार्थस्याधिका-रिणो विवक्षाविरहस्य क्वाप्यसिद्धेः। न च—अपि वायसश्चण्डाल-श्शिव इति वाक्यं वदेत् तेन सह भुञ्जीतेत्यादौ विधिवाक्येऽपि चण्डाल-

पदस्याविवक्षितार्थत्वं दृश्यत इति—वाच्यम्; उक्तवाक्ये तेन सह भुञ्जीतेत्यस्य सत्त्वेनाविवक्षोपपत्तेः, 'अपि वा मातरं गच्छेत्तुलाद्रव्यं तु न स्पृशेत्' इत्यादौ अपिवेत्यस्य तथात्वदर्शनात्; दक्षिणे तु भुजे विप्र इत्यादावविवक्षासूचकस्यादर्शनेनाविवक्षाया वक्तुमशक्यत्वात्; द्विजातिषु तद्धारणविधायकवचनानां शूद्रोद्देश्यकचक्रादिधारणविधायकविष्णुस्मृत्यसमभिव्याहृतत्वेन तदेकवाक्यत्वाभावाज्जातिलन्यायाप्रवृत्तेश्च। न च—शाखान्तरीयज्योतिष्टोमाङ्गवाक्यानां शाखान्तरीयज्योतिष्टोमप्रधानवाक्यस्य च सम्भूयोच्चारणरूपसमभिव्याहाराभावेऽपि विषयैकत्ववदिहापि सुदर्शनधारणरूपविषयैक्यादेकवाक्यत्वस्य तन्निबन्धनस्तुत्यर्थत्वस्य च कल्पनोपपत्तिरिति—वाच्यम्; तथाऽपि शूद्रकर्तृकसुदर्शनधारणविधायकानामेव ब्राह्मणकर्तृकतद्विधिस्तुत्यर्थत्वस्य विनिगमनाविरहेणापत्तेः, शूद्रस्यापि सुदर्शनधारणे पापनिवृत्तिर्भवति किं पुनर्ब्राह्मणस्येति स्तुतिसम्भवात्, ब्राह्मणकर्तृकतद्विधिवचनानां शूद्रकर्तृकतद्विधिस्तुत्यर्थत्वे उपवीतशिखाबन्धादीनां सहविधानानुपपत्तेश्च ॥

तस्मादुदाहृतश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणमण्डलानुमोदितं सुदर्शनधारणं चतुर्णां वर्णानां धर्म इति सिद्धम् ॥

यदप्युक्तं—अस्तु वा सुदर्शनधारणं द्विजातीनामपि धर्मः, तथाऽपि देवलकानां सात्वतपदाभिधेयानां वैष्णवानामेव धर्मः। तथा च **विष्णुयामले**—

"कृष्णो लोकहितार्थाय पाञ्चरात्रं महोदयम्।
विधाय तस्य रक्षार्थं सात्वतान् समकल्पयत् ॥
स्वीयत्वज्ञापनायैषां लाञ्छनं कृतवान् विभुः।"—इति;

स्कान्दे—

"वैष्णवा द्विविधाः प्रोक्तास्सादयोऽनादयस्तथा।
कुलधर्मो भवेद्येषां तन्त्रदीक्षा तु वैष्णवी ॥

तेऽनादिवैष्णवाः प्रोक्तास्सात्वता इति च श्रुताः ॥
वेदमार्गपरिभ्रष्टा ये महापातकादिभिः ।
तन्त्रदीक्षां ततः प्राप्तास्सादयो वैष्णवास्तु ते ॥
उभयेषाममीषां च शङ्खचक्रादिधारणम् ।
धर्मः प्रकल्पितो ब्रह्मन्नेतरेषामिति स्थितिः ॥" —इति ;

बृहदाह्निकेऽपि—

"काम्यं नैमित्तिकमिति यद्वद्वेल्लञ्छनं द्विधा ।
सर्वमेतद्ववेद्धर्मस्सात्वतानामिति स्थितिः ॥
येऽनादिवैष्णवाः प्रोक्तास्ते स्युस्तान्त्रिकवैदिकाः ।
तेषां तूपनयात्पूर्वं कार्यं चक्रादिलाञ्छनम् ॥
तन्त्रदीक्षां विना यस्तु शङ्खचक्रादिलाञ्छनम् ।
बिभर्ति स तु पाषण्डो विज्ञेयस्तत्त्वदर्शिभिः ॥"—इति ॥

एवमन्यान्यपि तन्त्रदीक्षितानामेव शङ्खचक्रादिधारणाधिकारव्यवस्थापकानि परस्सहस्रवचनानि ग्रन्थान्तरेषु द्रष्टव्यानि —इति ॥

तन्न—पाञ्चरात्राधिकारिव्यवस्थापनावसर एव सुदर्शनधारणस्य देवलकमात्रविषयताया निराकरणात्; किञ्च भवदुदाहृतवचने 'काम्यं नैमित्तिकमिति यद्वद्वेल्लाञ्छनं द्विधा' इति द्विविधस्य लाञ्छनस्य देवलकमात्रविषयत्वावगमेऽपि 'येन पूतस्तरति दुष्कृतानि' इत्यादि-श्रुतिसिद्धस्य नित्यस्य चक्रधारणस्य तन्मात्रविषयत्वासिद्धेः ; उदाहृतस्कान्दादिवचनामप्युक्तवचनैकार्थ्येन काम्यनैमित्तिकपरत्वात् ॥

यदपि—तप्तमुद्राधारणं द्विजातिभिर्नानुष्ठेयं, धारणे महाफलवन्महादोषस्यापि श्रवणात्, फलापेक्षया दोषस्यैव प्रबलत्वात्। तदुक्तं मनुना—

"श्रूयते च महान् दोषश्श्रूयते च महत्फलम् ।
फलं तत्र परित्याज्यं दोषो हि बलवत्तरः ॥" —इति ॥

अयमर्थः—यद्विधीयते तच्छ्रेयस्साधनं यन्निषिध्यते तत्प्रत्यवायहेतुरिति स्थिते, यद्विधीयते निषिध्यते च तच्छ्रेयस्साधनं प्रत्यवायहेतुश्च भवति ; तादृशं कर्म दोषस्यावर्जनीयत्वान्नानुष्ठेयमिति । तथा च द्विजातीनां विहितस्यापि चक्रधारणस्यानुबन्ध्यागोवधसुराग्रहादिवदननुष्ठानमेव युक्तं ; किञ्च विहितस्यापि यत्र दोषभूयस्त्वप्रदर्शनं तत्र तस्याननुष्ठानमेव । यथा 'कृत्तिकास्वग्निमादधीत' इति विहितस्याप्यग्न्याधानस्य गृहाग्निदाहको भवतीति दोषश्रवणादननुष्ठानं, यथा वा शिवलिङ्गधारणादेः पौराणिकविधिविषयस्यापि निषेधनिन्दयोश्श्रवणादननुष्ठानं, तद्वदिहापि निन्दानिषेधाभ्यामननुष्ठानम् ॥

—इति ॥

अत्रोच्यते—यस्य विधिविषयत्वे सति निषेधविषयत्वं तस्य पुरुषार्थप्रयोजककृतिसाध्यत्वरूपानुष्ठेयत्वाभाव इति न व्याप्तिः ; अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विधिविषयस्य न हिंस्यादिति निषेधविषयस्य च यागस्याप्यननुष्ठेयत्वापत्तेः । न च—तत्र निषेधस्य यागीयहिंसातिरिक्तविषयत्वान्न यागस्य तथात्वमिति—वाच्यम् ; प्रकृतेऽपि विधिविषयस्य सुवर्णादिकृतसुदर्शनादिधारणस्य निषेधाविषयत्वात्, आयसादिकृततद्धारणस्यैव निषेधविषयत्वानुष्ठेयत्वोपपत्तेः । किं च—विहितस्याप्यननुष्ठेयत्वे विधानस्यैव वैयर्थ्यम् । न चैवं—गोवधादेरपि विहितत्वादनुष्ठानापत्तिरिति—वाच्यम् ; विधेः कलियुगातिरिक्तविषयत्वात्तदानीमनुष्ठानोपपत्तेः, कलौ तु निषिद्धत्वादननुष्ठानोपपत्तेश्च । कृत्तिकाधानं च न विहितं, निषेधानुपपत्तेः ; किं तु जर्तिलवाक्यवद्रोहिण्याधानविधिशेषोऽर्थवाद एव । न चैवं—विधिविभक्तिश्रवणविरोधः ; 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्' इत्यादाविव निरर्थकत्वोपगमात् । शिवलिङ्गादिधारणं च पाशुपतादीनां विहितं

वैदिकानां निषिद्धमित्यधिकारिभेदेनानुष्ठानाननुष्ठाने उपपद्येते ; यदाह **विश्वामित्रः**—

"जटाभस्मास्थिरुद्राक्षलिङ्गपाषाणधारिणः ।
ये भवन्ति कलौ विप्रास्ते वै पाषण्डिनस्स्मृताः ॥"—इति ।
तस्माद्विहितस्यानुष्ठानावश्यम्भाव एव ॥

न च—श्येनेनाभिचरन् यजेतेति विधिबलाच्छ्येनयागस्याप्यनुष्ठेयत्वापत्तिरिति—वाच्यम् ; रक्षकक्षत्रियाद्यसत्त्वे अनुष्ठानस्येष्टत्वात्, षट्स्वनभिचरन् पतेदिति शास्त्रात् । न चैवं—श्रूयते च महान् दोष इत्यस्य निर्विषयत्वापत्तिरिति—वाच्यम्; रक्षकक्षत्रियादिसत्ताकालीनाभिचारस्यैव तद्विषयत्वात् ।

"अयाज्ययाजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥"—

इत्यादिना प्रायश्चित्तोपदेशोऽपि रक्षकक्षत्रियसत्ताकालीनाभिचारविषय एव । तस्माद्यस्य विधानं तस्य सर्वप्रकारेण निषेधासम्भवात् येन प्रकारेण निषेधस्तदतिरिक्तप्रकारेणानुष्ठानं दुर्वारमेव ॥

यत्तु—विज्ञानयोगिना मिताक्षरायां—

"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया ज्ञातिनियुक्तया ।
प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥"—

इति विधवानियोगं विधाय मनुस्स्वयमेव तन्निषेधति ;

"नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन्विनियुक्तानां धर्महानिस्सनातनी ॥"—

इत्यादिना विधवानियोजनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वे विकल्पो नास्ति; किन्तु निषेधस्य प्रबलत्वाद्विहिताननुष्ठानमित्युक्तम् । --इति ॥

तदयुक्तम्। विधवानियोगस्यापि कृतयुगादौ विहितत्वात्, अनुष्ठानस्य 'देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्' इति कलौ निषिद्धत्वात्तदानीमननुष्ठानस्य चोपपत्तेः, नान्यस्मिन्विधवा नारीति वचनस्य देवरादन्यस्मिन्न नियोक्तव्येत्यर्थपरत्वेन नियोगसामान्यनिषेधपरत्वाभावाच्च; अन्यथा–देवराद्वा सपिण्डाद्वेत्यादेस्सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेः। निषेधस्य प्राबल्यं चासिद्धं; न हिंस्यादिति निषेधस्यापि प्राबल्यापत्त्या यागाननुष्ठानापत्तेः। न च--विधिविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकस्य निषेधस्य प्राबल्याङ्गीकारान्न दोषः, न हिंस्यादिति निषेधस्य यागीयहिंसात्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयताकत्वाभावादिति–वाच्यम्; तथाऽपि---अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधस्य प्राबल्यापत्त्या विकल्पानुपपत्तेः, तादृशस्यापि निषेधस्य प्राबल्यासम्भवात्; प्रकृते निषेधस्यायसादिनिर्मितसुदर्शनादिधारणविषयत्वेन विधिविषयतावच्छेदकसुवर्णादिनिर्मितसुदर्शनधारणत्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयताकत्वाभावेन तादृशनिषेधस्य प्राबल्येऽपि क्षतिविरहाच्च। तदेवं श्रुतिस्मृतिपुराणभगवच्छास्त्रादिभिस्सुदर्शनधारणं चतुर्णामपि वर्णानां धर्म इति सिद्धम्। एवं विशिष्टाचारेणापि चक्रधारणस्य धर्मत्वं सिध्यति; विष्णुस्वामिनिम्बादित्यसम्प्रदायानुवर्तिभिर्माध्वैश्च शिष्टैरस्यानुष्ठीयमानत्वात्, केषां चिदननुष्ठानस्याधर्मत्वानापादकत्वाच्च। शिष्टाचारप्रमाणस्य च—

"अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणास्सम्मर्शिनः, युक्ता आयुक्ताः, अलूक्षा धर्मकामास्स्युः, यथा ते तत्र वर्तेरन्, तथा तत्र वर्तेथाः ।"—

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥
श्रुतिस्स्मृतिस्सदाचारः"——

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ॥

यत्तु——व्योमशिवाचार्यशिवादित्यमतानुवर्तिभिश्शिवलिङ्गधारणस्यानुष्ठीयमानतया तस्यापि धर्मत्वं स्यात् । किं च--'ये तत्र ब्राह्मणास्सम्मर्शिनः' इत्यनेन धर्मशास्त्रदृढपरिचयेन धर्मशास्त्रार्थतत्त्वं विमृशतामाचारः प्रमाणमित्युक्तम् । न च त्वदीयानां चक्रधारणविषयशास्त्रार्थविमर्शोऽस्तीति प्राक्प्रतिपादितमिति कथं तदाचारः प्रमाणम् ॥ —इति ॥

अत्र ब्रूमः । शिष्टाचारस्य धर्मप्रमाणत्वं हि—लिङ्गविधया धर्मत्वविषयकानुमितिजनकत्वम्; सुवर्णादिकृतचक्रादिधारणं वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वरूपधर्मत्ववत्, शिष्टसमवेतकृतिसाध्यत्वात्, सन्ध्यावन्दनादिवत्—इत्यनुमानसम्भवात् । न च शिवलिङ्गधारणे व्यभिचारः, व्योमशिवाचार्यमतानुवर्तिनां शिष्टत्वाभावात्, अनिषिद्धत्वस्यापि हेतुकोटौ विशेषणेन तेनापि तद्धारणाच्च, शिवलिङ्गधारणस्य निषिद्धत्वात् । न चैवमसिद्धिः, सुदर्शनधारणस्यापि निषिद्धत्वादिति वाच्यम्; निषेधस्यायसादिकृतसुदर्शनधारणादिविषयत्वेन सुवर्णादिकृततद्धारणस्यानिषिद्धत्वात् । किञ्चेत्यादिकमपि न युक्तं; तत्र हि यद्विषयकशिष्टाचारः तद्विषये तेषां शास्त्रार्थविमर्शोऽपेक्षितः, विषयान्तरसाधारण्येन वा ? । नाद्यः–शिष्टाचारप्रामाण्यस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, यद्विषये शास्त्रसत्त्वं तद्विषये शिष्टाचारानपेक्षणात्, यद्विषये च शास्त्राभावः तस्याप्रमाणत्वात् । न द्वितीयः–अस्मदीयानां तादृशविमर्शस्योभयानुमतत्वात् ॥

वस्तुतस्तु–अस्मदीयानां चक्रादिधारणविषयेऽपि शास्त्रार्थविमर्शोऽस्तीति प्राक्प्रतिपादितमिति दिक् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

सुदर्शनसुरद्रुमे

द्वितीयपरिच्छेदः ॥

सुदर्शनसुरद्रुमस्सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

181